

IV. БЕОГРАДСКА ОПЕРАЦИЈА

1. ИЗБИЈАЊЕ 1. АРМИЈСКЕ ГРУПЕ НА ПРИЛАЗЕ БЕОГРАДА И У ДОЛИНУ ВЕЛИКЕ МОРАВЕ

Првих дана октобра 1. армијска група је била спремна да непосредно приступи операцији за ослобођење Београда. Њена главнина, која је последњих четрдесетак дана водила жестоке борбе у западној Србији и Шумадији, успевши да зада јак ударац немачкој 7. СС дивизији »Принц Еуген«, деловима оклопне гренадирске дивизије »Бранденбург« и борбеној групи пуковника Јунгенфелда, да разбије делове полицијских пукова, белогардејског Руског заштитног корпуса и Српског добровољачког корпуса и да потпуно растроји остатке најјачих четничких јединица — није више била везана неким крупнијим операцијама које би је и даље задржавале у Мачви, Поцерини и долини Тамнаве, Љига и Колубаре. Објективна ситуација је била таква да више није било потребно да се 12. ударни корпус⁷⁸ задржава око Шапца а 1. и 6. пролетерска дивизија на простору Уба, Лајковца и Лазаревца. Штабови и борци су то осећали и већ су показивали све мање стрпљења да и даље чекају. Свима је било јасно да су четничке и српске квислиншке јединице разбијене, да оне више не могу пружати озбиљнији отпор. Београд је био ту, надамак руке.

а у њему је још увек био непријатељ. У јединицама је владао оптимизам: сви су нестрпљиво очекивали сусрет са трупама Црвене армије и заједнички напад на Београд.

Штаб 1. армијске групе је држао дивизије 1. и 12. корпуса на даљим прилазима Београду, очекујући заповест за наступање. Пошто је операције 1. и 12. корпуса с југа и југозапада требало ускладити с операцијама совјетских трупа и 14. корпуса Народноослободилачке војске с истока и југоистока, маршал Тито!, који се по повратку из Москве задржао у близини Команде 3. украјинског фронта, наредио је Штабу 1. армијске групе да не креће на Београд пре него што добије посебно наређење.

Ноћу уочи 6. октобра 1944. године стигло је и то жељно очекивано наређење за даљи покрет ка Београду. Маршал Тито је наредио да 1. армијска група буде спремна за напад на Београд. »Предузмите мере за ликвидацију Обреновца« — стајало је у његовој депеши. »Напад на Београд је везан с операцијама Црвене армије и очекујте нашу дефинитивну заповест. . . . Читава ваша група од девет дивизија мора да учествује у нападу на Београд. Наша је жеља, а и Руси су тог гледишта, да у Београд уђу прво наше јединице«.79

У Штабу 1. армијске групе није се морало чекати на израду планова, јер је све већ унапред било припремљено. Штабу је било јасно да до непосредног напада на Београд своје тежиште треба да концентрише на пут и железничку пругу Београд—Крагујевац, јер су они били необично важни за непријатеља, с обзиром на извлачење немачких снага из Грчке, Македоније и Србије. Због тога је он, поред 5. и 21. ударне дивизије, које су се већ налазиле око друма Крагујевац—Младеновац, тамо упутио још две дивизије: 1. пролетерску дивизију на одсек

Младеновац—Раља и 17. ударну дивизију на одсек између Крагујевца и Тополе. Задаци осталих снага су били: да 12. ударни корпус ослободи Обреновац и напада десном обалом Саве ка Београду, а 6. пролетерска дивизија продире према Београду с југа, у зони између 1. пролетерске дивизије и 12. ударног корпуса.

У међувремену су и последњи делови немачке 7. СС дивизије »Принц Еуген« напустили Тополу и, преко Параћина и Бољевца, кренули ка Зајечару, где се, као што смо то већ видели, због продора совјетског 64. стрељачког корпуса и дејстава 45. дивизије Народноослободилачке војске, положај Немаца јако погоршао. У Тополи је остао само један батаљон за осигурање. Ова околност је створила погодније услове за дејства деснокрилних делова 1. пролетерског корпуса на друму Београд—Топола, тим више што су управо тада и преостали четници напуштали тај крај, повлачећи се у правцу Крагујевца и долине Западне Мораве. У Тополи су, додуше, већ 7. октобра пристигли из Крагујевца делови немачке 117. ловачке дивизије и 18. есесовског полицијског пука с неколико тенкова и две батерије топова. Међутим, те јединице су биле само у пролазу, журећи се да што пре стигну у Београд. За њима су се кретали и остали делови 117. дивизије, која је била развучена дуж пута од Скопља, преко Приштине и Краљева, до Крагујевца, али су они пристизали у већим временским размацама.⁸⁰

Блокада Шапца и напад на Обреновац

Избијање јединица 12. ударног војвођанског корпуса на Саву веома се неповољно одразило на ионако већ незавидан положај немачких снага у Србији. Врховна команда Југоистока је сматрала да је за повлачење Гру-

пе армија »Е« потребно обезбедити више прелаза преко Саве. Као најповољније место прелаза, поред Београда, био је Шабац, где се већ налазио мост, као и Обреновац, где су постојали погодни услови за подизање понтонског моста. У ситуацији кад су трупе 2. украјинског фронта Црвене армије претиле да овладају Банатом и пресеку комуникације које из Београда, преко Војводине, воде на север и северозапад, прелаз преко моста у Шапцу је добио већи значај. Непријатељ је овај град који су Немци називали мостобран »Југ«, морао држати и ради обезбеђења јужног бока сопствених трупа које би се из Београда, преко Срема, повлачиле на запад у ситуацији када је постала реална могућност да трупе совјетског 2. украјинског фронта из Баната пређу преко Дунава, а снаге 12. корпуса Народноослободилачке војске из западне Србије пређу преко Саве и тако у Срему потпуно затворе обруч окружења око Београда. Због тога је генерал Фелбер ојачао борбену групу пуковника Јунгенфелда и ставио јој у задатак да упорно брани Шабац и Обреновац. Тринаестог октобра потчинио је ту групу дивизији »Бетхер«, да би је, потом, упутио у Београд, а обезбеђење мостобрана у ширем рејону Шапца преузела је борбена група »Линденблат« из дивизије »Бетхер«.⁸¹

Увидевши безизлазност положаја после пораза на Церу и немогућност даљег задржавања у рејону села Дебрца, Ушћа и Бањан[^], притешњени уза Саву, четници су одлучили да се преко планина Влашића и Медведника пробију на југ, у планинску област око Ваљева и Ужица, одакле би се, с остацима четничких јединица из осталих крајева Србије, пробили у Црногорско приморје, рачунајући да се тамо повежу с англо-америчким трупама, у чије су искрцавање веровали и у чему су видели свој спас, а онда заједно с њима крену натраг, »да ослобађају

Србију од комуниста«. Међутим, тај задатак превазилазио је њихове могућности. Користећи се околношћу да је територија у позадини 12. ударног корпуса Народноослободилачке војске остала незаштићена⁸², Штаб четничке 4. групе корпуса, чије су се десетковане јединице нашле на простору југоисточно од Шапца, одлучио је да 30. септембра предузме пробој преко Влашића, Осечине и Пецке ка Медведнику. У међувремену је у рејон Коцељева|, Каоне и Владимираца стигла 6. пролетерска дивизија 1. пролетерског корпуса Народноослободилачке војске у намери да затвори друм Шабац—Ваљево и код Дебрца и Ушћа избије на Саву. Сутрадан су делови ове дивизије, у покрету ка Дебрцу, ушли у сусретну борбу против четничке 4. групе корпуса, која је такође кренула у напад. Дошло је до оштре борбе са бројно надмоћним четничким снагама. Не знајући за међусобне намере, обе противничке стране су биле изненађене. Четнички 2. корпус је успео да делове 2. личке пролетерске бригаде потисне из села Крнића. Међутим, ту се није дуже задржао, јер је снажним противнападом био одбијен и присиљен да се повуче. Четници су онда поново кренули у напад, решсни да по сваку цену изврше пробој. Њихова команда је у окршај на том правцу убацила и ваљевски 7. јуришни корпус, тако да је деловима 2. личке бригаде 6. пролетерске дивизије требало много труда и напора да одоле снажном притиску надмоћног непријатеља. Личани су се огорчено бранили најпре ручним бомбама, а затим прса у прса. Штаб бригаде морао је да у борбу уведе и своју резерву. Она је форсирала напад у десни бок четника. Овај маневар је унео пометњу међу четнике, те су се све њихове јединице панично и у највећем нереду повукле. После тога су делови 2. личке бригаде кренули у напад на Дебрц. С великим полетом они су брзо освојили непријатељске положаје, при-

саливши и немачке војнике да се, уз заштиту тенкова, повуку у Шабац.

У борби код Дебрца Личани су испољили велику храброст и упорност у одбрани, вешто користећи ватру и активна дејства.

Пораз код Дебрца је још више растројио четничку групу јуришних корпуса. Њихов Штаб је и 2. октобра, користећи се ангажовањем 2. личке пролетерске бригаде у борби против немачких делова који су нападали из Шапца и Обреновца, безуспешно покушавао да преостале јединице поведе у пробој ка Медведнику. Пошто ни овај пробој није успео, деморалисане и разбијене четничке снаге повукле су се ка Шапцу и Обреновцу, претрпевши тешке губитке у погинулим, рањеним и заробљеним. Тиме су четничке формације у западној Србији потпуно десетковане и сведене коначно на мање групе које су се криле по планинама, а бригу за њихово чишћење преузели су војнопозадински органи и органи службе државне безбедности.

Иако је главнину својих снага концентрисао око Шапца, Штаб 12. ударног војвођанског корпуса није се могао одлучити за напад пре него што добије тешко наоружање које му је Врховни штаб био обећао. А дотад требало је порушити и минирати комуникације и мостове, како би се непријатељ спречио да врши испаде и да се користи друмом за Обреновац. Због тога се Штаб 12. корпуса оријентисао на блокаду овог утврђеног немачког гарнизона, око којег су се првих дана октобра водиле оштре борбе, јер су немачке јединице покушавале да разбију блокаду и успоставе непосредну везу с Обреновцем и Београдом.

Опсада Шапца није дала очекиване резултате. Било је очигледно да се око тог непријатељског мостобрана на десној обали Саве не треба дуже задржавати. Немачки

командант Србије генерал Фелбер био је^ судећи по све-
му, упоран у својој намери да Шабац држи и брани по
сваку цену, све док се немачке трупе из Грчке, Македо-
није и Србије не повуку, иреко Београда, у Срем. Уо-
сталом, више се није могло чекати ни на прикупљање
југословенских ослободилачких јединица за напад на Бе-
оград, јер су већ совјетске трупе прелазиле југословенско-
румунску и југословенско-бугарску границу. Због дејс-
тава у Мачви и Поцерини 12. корпус је био приморан да
се задржава даље од Београда, а развој догађаја је зах-
тевао да се све снаге 1. армијске групе Народноослобо-
дилачке војске прикупе што је могуће ближе главном гр-
аду Југославије ради заједничких дејстава са совјетским
трупама. Врховни командант маршал Тито је стога наре-
дио да Војвођани обуставе блокаду Шапца и да се поме-
ре на исток, ближе Обреновцу.

Пошто је пристигла 28. ударна дивизија из источне
Босне у састав 12. ударног војвођанског корпуса, дошло
је до померања снага у центру 1. армијске групе. Шес-
та пролетерска дивизија је враћена ка селу Вреоцима и
Великим Црљенима, а снаге 12. корпуса су померене пр-
ема Обреновцу|, на који је, по наређењу Штаба 1. армиј-
ске групе од 6. октобра, требало извршити напад. Док
се тај напад припремао, Штаб 1. арммјске групе је, 8.
октобра увече, од врховног команданта маршала Тита
примио радиограм с наређењем да Војвођански корпус
оријентише ка Београду, а да Обреновац блокира сла-
бијим снагама. Сутрадан, 9. октобра, Штаб 1. армијске
групе је наредио 12. ударном корпусу да делом снага по-
куша заузети Обреновац, а да се главнином најхит шје
упути према Београду да би, продором у град, евенту-
ално спречио разарања.

Тада су се у Обреновцу налазили: делови немачког
5. СС полицијског пука, јединице 1. батаљона 146. дотур-

ног пука, 6. чета Војнопривредног батаљона за осигурање »Хрватска« и делови 628. муницијско-управне чете. Поред тога, непријатељ је у току борбе ојачао посаду са око 2.000 других војника. Укупно је било око 3.500 наоружаних војника (око 1.500 војника више него што је било у ангажованим деловима 12. корпуса). Њих су, поред једне артиљеријске батерије, подржавали неколико оклопних возила и два тенка. Сем Немаца, у граду су се налазили недићевци и четници. Град је био утврђен и припремљен за дужу одбрану.

Планом је било предвиђено да 11. ударна крајишка дивизија напада Обреновац с југа и истока, а да 16. ударна војвођанска дивизија упути две бригаде у напад са западне и северозападне стране. Тридесет шеста дивизија је повучена према Обреновцу. У рејон Уба је упућена 28. ударна славонска дивизија. Напад на Обреновац је изведен у ноћи између 9. и 10. октобра. Једна крајишка бригада 11. дивизије кренула је да затвори пут Обреновац—Умка, друга је нападала друмом Уб—Обреновац, док се трећа бригада налазила у дивизијској резерви. Шеснаеста дивизија је нападала са западне и северозападне стране. Њена 1. војвођанска бригада наносила је удар кроз село Скелу, ослањајући се лево на Саву, а 2. војвођанска бригада је добила задатак да надире преко села Оршца и Звечке. Како није било довољно времена за солидну припрему, обе су дивизије тако рећи из покрета, без потребног извиђања и осматрања непријатељских положаја, прешле у напад. Под таквим околностима веза и садејство међу јединицама нису могли бити добро организовани, тако да су неусклађено дејствовале све три бригаде које су нападале непосредно на град, што је непријатељу, који је спремно очекивао напад, олакшало одбрану. Због свега тога, напад на Обреновац није успео. Постигнути су само мањи резултати на појединим прав-

цима. Сматрајући да би било ризично кренути ка Београду а за леђима оставити јак гарнизон у Обреновцу, Штаб 12. корпусу је одлучио да 10. октобра увече обнови напад. У снажном јуришу, делови 16. и 36. дивизије су пробили јаке положаје пред градом и ушли у жестоке уличне борбе. У међувремену су јединице 11. ударне крајишке дивизије силовито навалиле и овладале селом Мислођином, али, и поред неколико снажних јуриша, у којима су претриеле знатне губитке, оне ипак нису могле да заузму упорно брањено село Барич и запрече пут Београд—Обреновац. Непријатељ је из бетонских бункера и из фабрике давао снажан отпор, а пред зору му је пристигла и помоћ из Срема. Да не би била запетљана у непотребне борбе и изложена убитачној артиљеријској ватри, Крајишка дивизија је обуставила даљи напад. Пошто нису успели да до сванућа сломе отпор непријатеља у Обреновцу, и делови 16. и 36. дивизије су, 11. октобра, такође прекинули напад и повукли се на полазне положаје. Немци су успели да одрже комуникацију Београд—Обреновац и да на Сави код села Забрежа подигну понтонски мост. Дванаести ударни корпус се још истог дана померио ближе Београду, избивши у рејон села Вранића и Мале и Велике Моштанице, одакле су његови делови нападали на комуникацију Београд—Обреновац у циљу ометања саобраћаја. Тешке борбе водили су делови 16. дивизије у Малој Моштаници против немачких снага које су се огорчено браниле из железничке станице и бункера на улазу у тунел. Упркос интервенцији два оклопна воза и немачких тенкова, ови војвођански делови су, после 'ишг-часовне борбе, успели да начну одбрану и протерају непријатеља из Мале Моштанице, а затим и да избију пред Умку.

Напад на Обреновац није успео из више разлога.

Пре свега, требало би имати на уму да се морало журити ка Београду и да је ириирема за напад извршена набрзину, у току наступног марша, ноћу, у условима непознавања терена и стварне ситуације код противника. Сматрало се да ће тако напад што дуже остати у тајности. Јединице 11. дивизије нису успеле да се одрже на положајима код Барича и Забрежа, те је непријатељ могао слати појачање из Срема и Београда. Међутим, за овладавање Обреновцем од пресудне је важности било да се Немцима онемогући веза са другим гарнизонима, а нарочито са Београдом, а за то су биле потребне снаге веће од бројно слабе 12. крајишке бригаде 11. дивизије. Најзад, напад је почео неједновремено и касно, кад су, преко моста код Забрежа, Немцима већ стизала ојачања. У првом нападу, јединице Народноослободилачке војске су се после неколико часова борбе морале повући, јер је дању на равном земљишту и отвореном простору, поготову без укопавања и природних заклона, било немогуће издржати непријатељску артиљеријску ватру и противнападе његових тенкова и пешадије. Из истих разлога, ни поновљени напад у ноћи између 10. и 11. октобра није могао бити крунисан очекиваним резултатима. Поред тога, ангажовани делови 12. корпуса нису имали ниједно тешко оруђе за рушење тврдих армиранобетонских бункера и за борбу против тенкова, а баш су тенкови највише спречавали продор у граду.

У току напада на Обреновац, спасавајући рањенике испред немачких тенкова код Великог Поља, пала је јуначком смрћу Вера Мишчевић, болничарка у 3. батаљону 3. војвођанске бригаде. Рођена је у селу Белегишу, код Старе Пазове, 7. априла 1925. године, члан СКОЈ-а постала је 1942. а члан КПЈ априла идуће године, када је ступила у Фрушкогорски партизански одред. О њеној погибији је записано:

»Посебно тешку борбу водио је наш Трећи батаљон према којем је непријатељ упутио тенкове из правца циглане, где га је бригада нападала. У неравноправној борби батаљон је морао да се повуче. На бојишту су остала два рањеника. Референт санитета тога батаљона Вера Мишчевић, чувши њихово запомагање, сама се вратила према тенковима. Извлачећи рањенике смртно је погођена метраљеским рафалом из једног тенка. Неки борци су јој притрчали у помоћ, али за њу је већ све било касно«. ⁸³

Вера Мишчевић је била омладинка која се много воли и поштује. Сви у њеном батаљону, па и шире, могли су само пожелети такав ауторитет какав је она имала. Све своје квалитете изражавала је пре свега као четна болничарка, кроз свој однос према рањеницима и болесницима. Постала је тако и остала појам легендарне Сремице-партизанске болничарке. За њу је рањеник и брига за рањеника била светиња. Истакла се храброшћу у многим борбама и окршајима које су имали њени Војвођани.

Негде у источној Босни, да би избегао велике губитке, командир једне чете наредио је повлачење. Вера се однекуд изненада појавила, сва усгшахирана од беса.

— Друже командире — викнула је — нису извукли једног рањеника.

Тек што је командир рекао да га треба обавезно извући, она је вриснула као тигрица:

— Не »треба«, већ мора, бог те материн!

Одмах је појурила испред вода који је кренуо да извуче рањеника. Својим неустрашивим и одважним држањем просто је као на крилима понела вод који је изненадио и разбио истурене делове непријатеља, нанео му губитке, а рањеника спасао. Међу Војвођанима причало се, после, у шали, када је густо да треба само Веру разљу-

тити. А њу је било најлакше довеести у такво стање кад су у питању рањеници. По њеном схватању, рањеник не сме никад и ни под каквим условима пасти непријатељу у руке. Била је најпре обичан борац, с пушком у руци, па тек онда, када се уверила да је можда најтеже бити болничарка, прихватила се тога и постала ненадмашна.

За народног хероја Југославије проглашена је 27. септембра 1953. године. Она је званично најмлађи народни херој Војводине.

Неуспех напада на Обреновац није спречио 12. ударни корпус да у одређено време избије пред Београд. Пошто су пресекле пут Београд—Обреновац, његове дивизије су 12. октобра стигле пред Остружницу, Железник и Сремчицу, на западне прилазе Београду, спремне да у пуном замаху, заједно с пристиглом 28. ударном дивизијом и 1. пролетерским корпусом, учествују у борбама за његово ослобођење.

Ослобођење Уба и Вреоца

Док је Војвођански корпус водио борбе око Шапца и Обреновца, 1. и 6. пролетерска дивизија 1. пролетерског корпуса убрзано су се кретале из долине Колубаре ка Београду. ГТошто су Уб и Вреоци представљали јача упоришта, из којих су Немци обезбеђивали Обреновац с југа и спречавали ангажовање снага Народноослободилачке војске ка Сави и Београду, то је Штаб 1. пролетерске дивизије још 30. септембра наредио својим бригадима да заузму та места и одбаце непријатеља ка Обреновцу и Београду. За напад на Уб су одређене 1. пролетерска и 3. крајишка пролетерска бригада, док је 13. пролетерској бригади »Раде Кончар« стављено у задатак да

ликвидира непријатељску посаду, која је бранила електричну централу и рудник лигнита у Вреоцима.

Уб су бранили: око 200 немачких војника и неколико стотина четника Колубарске групе корпуса, које су подржавали четири тенка и батерија топова, а посаду Вреоца су сачињавали: немачки б. војно-привредни батаљон безбедности и 1. и 2. чета 26. моторизованог техничког батаљона »Рударство«⁸⁴.

До 1. октобра 1. пролетерска дивизија заузела је распоред за напад на Уб и Вреоце. Њена 1. и 3. пролетерска бригада припремиле су полазни положај и образовале борбени поредак за напад на Уб: 1. бригада западно и северно од Уба, а 3. бригада јужно и југоисточно од Уба, док је 13. пролетерска бригада, за напад на Вреоце, посела полазни положај на левој обали Пештанске реке.

Саобразно усвојеном плану рано ујутру 2. октобра отпочео је напад на Уб. Непријатељ је посео и утврдио све околне висове и оближња насеља. Огорчени отпор давао је нарочито на Вучјаку, с којег је успешно тукао јужне и западне прилазе Убу, и код Механе Кладнице и села Црне Јабукe. Пошто варошица није могла у првом налету бити ослобођена, јер су се Немци и четници, уз подршку тенкова, жестоко бранили,, борбе су настављене у току читавог дана. Штаб 1. пролетерске дивизије није одустајао од намере да баш тада ослободи Уб, а близина Београда и жеља да се што пре нађу на његовим улицама давали су пролетерима подстрека да истрају у јуришима и да, заузимањем овог упоришта, отворе пут за Београд. Док су се водиле борбе за Уб, део снага је, обилазним маневром, успео да избије на пут Уб—Обреновац и да поруши Ћеманов мост на Тамнави. Око 17 часова Немци су интервенисали из Обреновца, покушавајући да се пробију до окруженог Уба. Не слутећи

опасност, њихова моторизована колона је код Ћемановог моста упала у заседу делова 1. пролетерске бригаде и притешњена убитачном ватром ту задржана, трпећи велике губитке. Око 20 часова делови 1. пролетерске и 3. крајишке бригаде су поново извршили снажан јуриш на Вучјак, и после жестоке борбе, заузели га. Тиме су одбрану непријатеља начели на најосетљивијем месту. Затим су обе бригаде продрле у варошицу. Непријатељ је био принуђен на повлачење ка Обреновцу. Бежећи из Уба према северу, код Ћемановог моста су и ове непријатељске снаге упале у заседу 1. пролетерске бригаде. Развила се огорчена блиска борба која је завршена сутрадан, 3. октобра око 15 часова, када је непријатељу коначно пошло за руком да се, уз велики број погинулих, заробљених и рањених, одлепи од својих гонилаца и пробије у Обреновац.

У исто време извршен је напад на Вреоце и Велико Црљене, где се бранио добро утврђен непријатељ. У Вреоцима су се немачке снаге биле утврдиле у електричној централи и у рудничким становима, - око централе су подигли бетонске бункере и препреке од наелектрисане бодљикаве жице. Ту је непријатељ располагао, поред већ поменуте немачке посаде, и с пет батаљона четничког Авалског и Колубарског корпуса.

Другог октобра рано ујутру извршен је напад на оба непријатељска упоришта и већ у првом налету слоњена је непријатељска одбрана у Великом Црљену. Међутим, први јуриш на Вреоце није успео!, јер одређене снаге пролетера, зато што су биле нападнуте с леђа од четника, нису стигле да прекину електричну струју пуштеноу кроз жичане препреке. У обновљеном јуришу делови 13. пролетерске бригаде »Раде Кончар« брзо су разбили четнике и кроз отворе у жичаним препрекама упали у ровове и бункере. Непријатељ је истеран из го-

тово свих зграда око централе. Немци су, најзад, напустили и неке бункере које су избушиле нишанције популарним ручним реактивним баљачима »џон-булима«. Немци су наставили отпор из саме електричне централе и околних утврђења која су одолевала и »џон-булима« и топовској ватри. Жилава борба за преостале бункере и јаче утврђене зграде је вођена све до спуштања ноћи 5 октобра, када је немачка посада, забарикадирана у централаи и две утврђене зграде радничких станова, спасена интервенцијом четника и јаче тенковске колоне из Обреновца, куда се одмах затим пробила, напустивши Вреоце. Група од 20 Италијана коју су Немци користили за рад у руднику — предала се и одмах се јавила да се бори у 13. пролетерској бригади.

Чим је непријатељ одступио из Вреоца, јединице 13. пролетерске бригаде су предузеле гоњење непријатеља. У селу Степојевцу »кончаревци« су разбили делове четничког Колубарског и Авалског корпуса. Такође су у кратком и оштром сукобу код села Јунковаца разбили три четничка батаљона. Био је то последњи отпор четника пред 1. пролетерским корпусом Народноослободилачке војске на његовом незадрживом путу ка Београду.

За то време су 5. и 21. ударна дивизија 1. пролетерског корпуса појачале своја дејства према комуникацији Београд—Крагујевац. Поред осталог, у ноћи уочи 5. октобра 1. крајишка бригада 5. дивизије нападала је немачко-четнички гарнизон у Тополи. У нападу су учествовала четири батаљона те бригаде. Напад је почео око поноћи и у пуном темпу трајао око 3 часа. У почетку напад је доста обећавао. Прва бригада је успела да заузме град и потисне непријатеља на Оплепац. Међутим, када је изгледало да је противник разбијен и да више није способан за отпор, у помоћ му је стигла јача моторизована

колона 117. ловачке дивизије из Крагујевца. У измењеној ситуацији, напад Крајишника није могао бити изведен до краја, и они су се повукли на полазни положај.

Јединице 17. ударне босанске дивизије, заједно с 37. ударном санџачком дивизијом, вршиле су притисак на Пожегу и Ужице. Истовремено је 6. пролетерска дивизија, која је из рејона Коцељева повучена ка Вреоцима, упућена према Космају, у међупростор између 1. пролетерског и 12. ударног корпуса. Тиме је фронт 1. армијске групе Народноослободилачке војске, који се раније протезао од Дрине до Велике Мораве, био знатно учвршћен и скраћен.

Растројени и деморалисани, са искиданим нервима, остаци четничких и Недићевих формација бацали су оружје, бежали својим кућама или се предавали јединицама Народноослободилачке војске. Они најупорнији и најокорелији злочинци, који нису смели да се предају, повлачили су се према Београду. Тада су четнички официри, поступајући у духу директиве Драже Михаиловића, прикупили око 2.500 четника и недићеваца који су били решени да се пробију у Црногорско приморје, споје с четничким јединицама Павла Ђуришића и тамо, у Црној Гори, организују неки свој фронт ради обезбеђења неометаног искрцавања западних савезника. Пошто су немачкој команди изнели свој план пребацивања у рејон Чачка и Ивањице, она им је одобрила превоз железницом од Рипња до Краљева, с циљем да тамо појачају одбрану комуникације Краљево—Ужице, јер је већ било очевидно да ће то бити једини правац извлачења снага Групе армије »Е«. Ово транспортовање четника и недићеваца до Краљева извршено је од 5. до 8. октобра⁸³, а одавде су наставили пешице до Чачка⁸³. У међувремену је Србију напустила и главнина Српског добровољачког ко-

рпуса, која се, преко Саве, пребацила у Срем. Тако у оперативној зони Београда у време приближавања снага Народноослободилачке војске и Црвене армије више није било значајнијих четничких и недићевских јгд шица.

Продор у Поморављу

У духу наређења Врховног штаба од 3. и 5. октобра, 1. пролегерски корпус је приступио померању снага с циљем да још чвршће поседне положаје око пута Крагујевац—Београд, да успостави непосредан контакт са деловима 14. корпуса Народноослободилачке војске и 3. украјинског фронта Црвене армије, који су, у офанзиву кроз источну Србију, продирали ка Великој Морави, и да заузме повољнији положај за напад на Београд. Шестог октобра је 17. ударна дивизија из рејона Ужица и Пожеге привучена на простор између Аранђеловца и Рудника, с тим што је једна њена бригада задржана на затварању праваца Чачак—Рудник и Крагујевац—Горњи Милановац, који изводе у позадину снага што су припремале напад на Београд. Сутрадан је и 1. пролетерска дивизија кренула с простора Уба и Лазаревца према железничкој прузи и друму Београд—Младеновац и још исте вечери стигла у села Венчане и Даросаву, а предњим деловима у близину Младеновца. У међувремену је 6. пролетерска дивизија кренула према Београду и продрла до села Степојевца, Соколова, Бељине и Мељака, а извиђачким деловима у непосредну близину Авале. Њена 2. личка пролетерска бригада је 9. октобра потукла непријатеља на положајима Соколова и Багрдана, а 3. личка пролетерска бригада два дана и ноћ тукла је Немце у селу Мељаку и после жестоких окршаја натерала их на

повлачење. Према наређењу Штаба 1. армијске групе, 21. ударна српска дивизија се 9. октобра почела померати ка истоку, до линије села Чумићи—Рамаћа.

Било је очигледно да се догађаји у Србији крећу ка свом потпуном расплету и да ће, за само који дан, доћи и до непосредног напада на Београд. Штаб 1. армијске групе Народноослободилачке војске је желео да у предстојеће догађаје уђе што спремнији. О непријатељу и његовим намерама није имао довољно података, а требало је по сваку цену дознати намеравају ли хитлеровци бранити упорно тај град — кад се совјетске трупе већ налазе у Банату, на левој обали Дунава, између Земуна и Панчева, и када је на Великој Морави предстојало непосредно спајање група совјетског 3. украјинског фронта и 1. армијске групе Народноослободилачке војске — или ће га, пак, уз слабији отпор благовремено евакуисати. Штаб 1. армијске групе, који се тада налазио у Лајквцу, предузео је мере да прикупи податке о снагама и намерама немачких делова и квислиншких јединица у Београду, о војним објектима и о расположењу грађана. Међу осталим, тада је у Београд упућен обавештајни официр 1. пролетерског корпуса мајор Милош Вучковић, са групом бораца и радио-станицом.⁸⁶ Група је успела да илегално уђе у Београд запленим путничким аутомобилом марке »мерцедес« и да постави радио-станицу у раније припремљену илегалну базу у кући Даре Анђелковић у Улици војводе Бране 50, у близини пријаце Ћерма. Радио-станица је смештена у приземље, а антена развучена кроз двориште. Личила је на жицу за веш. Тако су у Штаб 1. пролетерског корпуса свакодневно, у заказано време, непосредно пред напад на Београд, стизала драгоцене обавештења о непријатељу и расположењу у граду. Поред тога, овај Штаб је формирао неколико извиђачких одреда и упутио их у непријатељску позадину

са задатком да открију јачину и распоред утврђења око града и да прикупљају податке о броју непријатељских снага и наоружању, о правцима кретања његових колона и будућим намерама. Уз та, он је 1. пролетерској и 5. ударној дивизији наредио да се свом силином баце на пут Београд—Младеновац и железничку пругу Београд—Велика Плана и заузму Тополу и Младеновац, како би спречилс, непријатеља да се користи тим комуникацијама и, на основу његовог реаговања, откриле његове намере.

У Штаб 1. армијске групе је 9. октобра од врховног команданта стигло обавештење да совјетске трупе држе леву обалу Дунава у читавој дужини низводно од Земунa, да ће њихови делови који су заједно са 14. корпусом Народноослободилачке војске надирали кроз источну Србију за дан-два стићи на Велику Мораву, у рејон Велике Планае, одакле ће кренути ка Београду, и да снаге 1. армијске групе оријентисане према Великој Плани треба усмерити према Београду, тј. према Раљи, Младеновцу, Кусатку, Паланци и Великој Плани.

Нова ситуација је наметнула и нове, хитне задатке: ослободити Младеновац и Тополу, затим, не губећи време, продужити ка Великој Морави, у сусрет совјетским трупама, и напасти Велику Плану и Смедеревску Паланку, како се непријатељу не би дала могућност да организује одбрану и спречи форсирање Мораве од стране совјетских трупа. За овај задатак требало је ангажовати јаче снаге, које би биле у стању да та места не само ослободе већ и одрже. Због тога је решено да Младеновац нападају делови 1. пролетерске дивизије, а Тополу делови 5. ударне дивизије, и да у сусрет совјетским трупама, поред делова 5. ударне дивизије који су били најближи Морави, крену и снаге 21. ударне дивизије. На друмску саобраћајницу Крагујевац—Топола, по одласку 21. удар-

не дивизије, упућена је 17. ударна дивизија, а на обезбеђењу правца Чачак—Горњи Милановац, уместо 21. дивизије, остављен је Чачански партизански одред

На напад делова 1. пролетерске дивизије 9. октобра на Младеновац и на железничке станице у Ђуринцима и Влашком Пољу, Немци су енергично реаговали упућивањем јачег одреда, који је осујетио заузимање поменутих места⁸⁷. Јединице 5. ударне дивизије су 9. октобра кренуле на простор Смедеревске Паланке и према железничкој прузи Смедеревска Паланка—Младеновац, којом су управо пролазиле композиције војника и артиљерије из немачке Групе армија »Е«. Сутрадан су те јединице у селу Наталинцима ухватиле везу са деловима 21. ударне дивизије 1. пролетерског корпуса, заузеле железничку станицу Ковачевац и код села Кусатка разбила? маторизовану колону непријатеља која се из Смедеревске Паланке повлачила ка Младеновцу. Тако су комуникације Смедеревска Паланка—Младеновац и Смедеревска Паланка—Топола већ од 10. октобра углавном биле у рукама јединица 5. ударне дивизије.

Журба 5. ударне и 21. ударне дивизије 1. пролетерског корпуса да што пре стигну у Велику Плану и Смедеревску Паланку није, међутим, била тако потребна, јер су предњи делови совјетског 3. украјинског фронта већ били прешли Велику Мораву и, 10. октобра, заузели Велику Плану и Марковац. Па ипак, њихов долазак у Смедеревску Паланку, Наталинце и Рачу (крагујевачку), управо кад су предњи делови Црвене армије стварали мостобран, а немачке снаге се превозиле од Београда и Крагујевца ка Великој Морави, створио је услове да се совјетске групе пребацују на леву обаву Мораве без бојазни да ће непријатељ из Крагујевца, Тополе или Младеновца моћи да изврши озбиљнији противудар на мостобран.

Јединице 1. армијске групе већ су водиле жестоке

борбе на прилазима Београду када је у уторак 10. октсбра врховни командант маршал Тито иг.дао директиву команданту групе:

г-Најкасније 11, а ако је икако могуће и данас, 10 овог Мјесеца, твоје јединице требало би да се сретну с јединицама Црвене армије код Паланке, Велике Платс. Доње Раче или код Брзана, где су се већ јуче пребациле преко Мораве јединице Црвене армије. Једно одељење Црвене армије налази се на пола пута између Крагујевца и Брзана, као побочна заштитница. Једно одељење налази се код Мале Плане, а главнина ће већ данас стићи у ово мјесто.

Овдје ће твоје јединице бити посађене на камионе и брзо кренути у правцу Београда. У том правцу крећу крупне снаге Толбухина (командант 3. украјинског фронта Црвене армије — прим. П. В.) с једним ојачаним тенковским корпусом (4. гардијски механизовани корпус — прим. П. В.). Једна твоја дивизија мора по сваку цијену братити комуникацију Крагујевац—Топола. Шаљте хитно брза извиђачка одељења напред радк контакта са дјеловима Црвене армије. Све ове операције су у спшра:уму са Толбухином с којим држимо тијесни контакт. Политички је важнО], а то је и моја жеља, да наше јединице прве уђу у Београд«.88

У ноћи између 10. и 11. октобра дошло је до првог додира делова 5. ударне дивизије 1. пролетерског корпуса и совјетских извиђачких јединица. Следећег јутра, у среду 11. октобра, 1. батаљон 1. крајишке бригаде 5. ударне дивизије, под командом Љубомира Јајчанина Белог, ушао је у Смедеревску Паланку и ту се спојио с предњим јединицама 68. стрељачког корпуса Црвене армије, којим је командовао генерал Николај Николајевич

Шкодунович. И друге јединице 1. армијске групе успоставиле су везу са Црвеном армијом на сектору Топола—Младеновац. Одмах затим дошло је и до првих заједничких борби око Тополе и Младеновца. Кракови клешта су тиме били затворени. Преостале снаге немачке Армијске групе »Србија« биле су раздвојене на два дела. Све немачке трупе јужно од линије Топола—Велика Плана биле су одсечене и спречене да се преко Београда и Срема извлаче на север.

Сусрет бораца 1. армијске групе Народноослободилачке војске и 3. украјинског фронта Црвене армије био је веома срдачан. Бео је то за све њих изузетан догађај. Толико се у јединицама Народноослободилачке војске тешко преживљавао сваки пораз Црвене армије и искрено славила свака њена победа. Од пораза Хитлерове солдатеске код Стаљинграда (данас Волгоград), мерило се из дана у дан и препричавало о томе колико се помакао фронт Црвене армије према западу. Давале су се прогнозе, често и више него оптимистичке. Неретко су та оштроумна предвиђања »четних стратега« била више израз жеље бораца него реалне могућности Црвене армије.

Али, ето, чекало се и дочекало. Многи борци нису имали срећу да доживе тај догађај. До сусрета 2. пролетерске бригаде 21. дивизије са тенкистима Црвене армије дошло је у Рачи и селу Вишевцу. Са овог терена је била 1. рачанска чета 3. батаљона 2. пролетерске бригаде, па су Шумадинци, додуше, у малом броју преживели, имали ту срећу да се са црвеноармејцима сретну баш у свом најужем завичају. Сурови рат је учинио да од њих 41 из строја у Чајничу 1. марта 1942. приликом формирања 2. пролетерске бригаде, у животу остане још само седам другова. Осталих 34 је заувек остало на попришту борбе и окршаја широм земље. Преживели Предраг С1-

ојковић Баца из Вишевца морао је да саопшти болку вест за пале другове. Био је то његов најтежи задатак током целог рата. Радост коју носи слобода заменили су туга и бол за изгубљеном децом. Мајка Драгољуба Петровића Пује, скрхана болном вешћу, да јој је син погинуо, бацила се у бунар. За родбину и пријатеље палих, није више било никакве наде, ни оне притајене. Црни, црвени и тробојни барјаци вијорили су се на кућама.

Борци Народноослободилачке војске су се припремали за овај сусрет са борцима Црвене армије. У наредби коју је 11. октобра Штаб 12. корпуса Народноослободилачке војске упутио својим јединицама стајало је: »Треба припремити борце за тај сусрет. Наша браћа црвеноармејци треба да осете сву топлу љубав коју носимо у својим срцима, да осете у нама своју братску армију«.80

Ево како је један борац 3. крајишке пролетерске бригаде Народноослободилачке војске описао у батаљонском листу сусрет са совјетским тенкистима:

»Било је око три часа по подне, а борба још није престајала. Из даљине се зачу фијук артиљеријских зрна), затим су свуда одјекивали узвици: 'Руси, Руси су стигли!' Радост, али још увек сумња, читала се на лицима бораца. Зар је могућно да ћемо угледати дуго очекивану браћу. Сви су борци узнемирени. Сви очекују тај радостан тренутак.

Многобројне експлозије на друму заглушују ваздух. Из немачког тенка куља дим, ено и други се запалио.

Приближавали су се руски тенкови Политички дд легат вода отрчао је до друма: он је говорио помало руски. У сусрет њему приближио се руски тенк. Нисмо приметили одакле се пред нама створио руски војник. Кратак разговор, и ту, под кишом пушчаних зрна, загрлише се браћа по крви и оружју.«

Црвеноармејци су били изненађени снагом савезника са којима су се срили. То је изразио и један совјетски поручник тенкиста, приликом сусрета с једним батаљоном 5. српске бригаде 21. дивизије. Окићен цвећем, с јабуком коју му је у руке тутнула једна старица, говорио је групи србијанских бораца и старешина:

— Одавно већ знам за Титове партизана, знам да се јуначки борите, али нисам знао да вас толико има и да сте тако дсбро организовани.

Али за митинге., славља и изливе одуп;евл,ења у тим драматичним ратним данима није било времена, јер је требало тући и гонити непријатеља у стопу и не дозволити му да се среди и још боље организује одбрану Београда. Одмах се главнина 5. ударне дивизије пребацила преко железничке пруге и иута Смедеревска Паланка—Младеновац да би што пре избила на Дунав и пресекала пут Смедерево—Београд, док су 17. и 21. ударна дивизија остале према Крагујевцу, штитећи леви бок и позадину совјетских трупа и оних дивизија Народноослободилачке војске које су већ биле оријентисане ка Београду.

2. ОСЛОБОЂЕЊЕ БЕОГРАДА

Подилажење Београду

Када је у долини Велике Мораве дошло до с/срета између јединица 1. армијске групе Народноослобсдил-зчке всјске и 3. украјинског фронта Црвене армије, вр**ХОЕНИ** командант маршал Тито јз даље оперг;ије 1. армијске групе усмерио директно на Београд са задатком:

заједно с ојачаним 4. гардијским механизованим корпусом и другим деловима Црвене армије ослободити главни град. На другој страни, Немци су настојали да организују отпор што даље од Београда, на Великој Морави и код Тополе, Младеновца и Смедерева, покушавајући да из источне Србије извуку своје јединице, а затим спрече даље наступање Народноослободилачке војске и Црвене армије док с југа не стигну главне снаге Групе армија »Е«, које су се налазиле у одступном маршу долином Ибра,, преко Краљева и Крагујевца, ка Београду. Због тога је немачки командант Србије генерал Фелбер планирао да свим расположивим деловима изврши противудар у правцу Лапова и сломи мостобран совјетских трупа на Морави, а затим, нападом 1. брдске дивизије према југоистоку или западу, поново затвори насталу брешу између ове дивизије и 7. СС дивизије »Принц Еуген«, као и саобраћајницу Бор—Петровац, код Злота.

Да би остварио ову замисао, генерал Фелбер је наредио да Милеров корпус, из простора Крагујевца, изврши противудар на совјетске делове који су били прешли Велику Мораву, а да Шнекенбургеров корпус,, снагама прикупљеним код Младеновца и Мале Крсне, напада преко Тополе и Велике Планае ка Лапову и да, у садејству са трупама Милеровог корпуса, разбије делове Црвене армије и Народноослободилачке војске западно од Велике Мораве, а затим, неодложно и по сваку цену, одржи мостобран Пожаревац—Мала Крсна ради прихвата 1. брдске дивизије и осталих немачких делова који су се с њом налазили. Предвиђено је да, после сједињавања снага ова два корпуса, генерал Милер преузме команду над тим јединицама и отвори пролаз за оне немачке делове који су били заостали у приобалном делу Дунава у североисточној Србији. После тога требало је: да 117. ловачка дивизија преузме обезбеђење вели-

коморавског и дунавског одсека од Велике Плане до Гроцке, а по пристизању нових снага прошири зону одбране даље на југ до Велике Плане; да тврђавски пук »Родос« преузме дунавски одсек од Гроцке до Великог Села и сломи мостобран делова совјетске 109. стрељачке дивизије и 12. војвођанске бригаде Народноослободилачке војске код Ритопека и Новог Села; да се 1. брдска дивизија препотчини генералу Шнекенбургеру и повуче правцем преко Мајданпека и Кучева, а затим напада преко Петровца на Млави ка Великој Плани и на левој обали Велике Мораве, од села Марковца до ушћа Мораве у Дунав, образује одбрану; да се група генерала Фишера повуче на леву обалу Велике Мораве и, ојачана снагама пристиглим из Крагујевца, организује одбрану на линији село Обреж (код Варварина)—Марковац; да се борбена група пуковника Паула Дизнера прикупи код Младеновца и да обезбеди град и евакуацију тамошњег великог армијског складишта.

Немци су 10. октобра брзо интервенисали и извршили противудар на истурене делове совјетске 57. армије који су успоставили мостобран на Великој Морави код Велике Плане. Око 13. часова 1. брдска дивизија је део снага упутила правцем преко Кучева и Петровца на Млави да напада десни бок совјетских трупа код Петровца и продре у рејон мостобрана. Како су немачке јединице биле у првом тренутку далеко бројније и јаче развила се жестока борба. Претила је опасност да се заустави главнина Покретне групе 3. украјинског фронта Црвене армије — њен ојачани 4. гардијски механизовани корпус — на самој реци. Ипак, овај силовит напад су до 18 часова сломиле јединице 68. стрељачког корпуса Црвене армије. Нарочито су тешке борбе вођене северно од Велике Плане, на положајима код прелаза преко Велике Мораве, где су предње јединице 68. стрељачког корпу-

са држале мостобран, не дозвољавајући непријатељу да се пребаци на леву обалу. Немачка противтенковска групација, јачине око 1.500 људи, с тенковима, противтенковском и противавионском артиљеријом, која је из Београда избила у рејон села Трновча и Великог Орашја, жестоко је нападала делове 73. гардијске стрељачке дивизије који су осигуравали прелаз. Главне снаге ове совјетске дивизије, којом је командовао генерал-мајор Семјон Антонович Козак, налазиле су се у то време на маршу а део снага је био ангажован у одбијању напада немачке 1. брдске дивизије на правцу Кучево—Петровац на Млави. У борбу су убачени и делови 236. стрељачке дивизије, два ловачка противтенковска пука и пук гардијских минобацача («каћуша») Црвене армије. После драматичне борбе, напад непријатељске групације која се пробила до Трновча и Великог Орашја био је разбијен. Нападач је претрпео осетне губитке, а преостале групе непријатеља су заробљене.

Истовремено је продор немачке пуковске борбене групе «Франк» (делови 522. и 737. пешадијског пука и морнаричке и позадинске јединице) из Крагујевца ка Великој Плани био укочен неколико километара југозападно од Марковца. Брзим налетом група совјетских авиона, бомбардовањем и митраљирањем из ваздуха, и отпором два батаљона 15. мајевичке бригаде 17. ударне дивизије Народноослободилачке војске ова борбена група је присиљена на узмицање и растурена је. У неколико мањих делова она је панично побегла према Крагујевцу, уз велике губитке.

Пошто су ови покушаји да се сломи мостобран јединица Црвене армије на средњем току Велике Мораве пропали, командант Армијске групе «Србија!», уз одобрење Команде Југоистока, одлучио је да се изврши поседање новог одбрамбеног фронта на левој обали Велике

Мораве. У том циљу он је, као ојачање делова 117. ловачке дивизије код Смедерева, упутио 92. моторизовану бригаду (два јуришна пука), 1. батаљон 4. пука оклопно-гренадирске дивизије »Бранденбург«, противавионски дивизион 88 милиметара есесовске 4. полицијске моторизоване дивизије (12 тешких и девет лаких противавионских оруђа, један артиљеријски дивизион, једну лаку противавионску батерију 38. противавионског пука, једну тешку противавионску батерију, једну противтенковску батерију, 11. чету Тврђавског пука »Родос« и једну инжењеријску чету, и потчинио их 117. ловачкој дивизији). Истовремено је наредио 14. брдском ловачком пуку есесовске дивизије »Принц Еуген« и борбеној групи генерала Фишера да се поставе на леву обалу Велике Мораве источно од Крагујевца, а 1. брдској дивизији — да, уз прихват 117. дивизије, на западној обали Велике Мораве брани одсек између Велике Планае и Смедерева. При том је 1. брдска дивизија требало да обнови напад на совјетске снаге које су се налазиле на десној обали Велике Мораве, с тим да левим крилом продре преко Петровца и пресече пут Жагубица—Велика Плана. Други пук дивизије »Бранденбург« је добио задатак да брани Пожаревац, а снаге борбене зоне Крагујевца су добиле задатак да поново нападају ка Лапову и да врше притисак на делове Црвене армије на левој обали Мораве. Да би добио више снага на фронту ка Морави и јужно од Београда, генерал Фелбер је наредио да се обустави напад на мостобран код Ритопека и Новог Села, с тим да пук »Родос« блокира мостобран, а да се 116. извиђачки батаљон и противтенковска батерија 117. дивизије упуте ка Смедереву, у састав дивизије. Одбрана Београда је поверена генералу Вилију Шнекенбургеру.

Командант 3. украјинског фронта маршал Совјет-

ског Савеза Фјодор Иванович Толбухин поверио је 75. стрељачком корпусу, 299. и 236. стрељачкој дивизији из резерве и 5. гардијског самосталној моторизованој стрељачкој бригади да спрече покушај непријатеља да из рејона Пожаревца нанесе удар у позадину 4. гардијског механизованог корпуса. У извршавању овог задатка требало је да садејствују и јединице 14. корпуса Народноослободилачке војске.

Ради проширења мостобрана на западној обали Мораве била је, моторним чамцима и дереглијама, превезена 113. стрељачка дивизија, која је затим предузела проширење мостобрана наступањем у правцу југозапада.

После ослобођења Велике Планае и Смедеревске Паланке и пресецања железничке пруге Краљево—Београд, јединице Групе армија »Е« могле су, уз велике напоре и жртве, да се користе једино друмом преко Тополе и Младеновца. Међутим, и овај пут се налазио под све снажнијим ударцима делова 1. армијске групе Народноослободилачке војске, и било је само питање часа када ће и та последња саобраћајна веза бити прекинута дефинитивно и избачена из употребе за немачке јединице. Због тога су према Младеновцу и Тополи биле упућене моторизоване јединице београдске оперативне зоне. Особито оштре борбе око тих места вођене су 11. октобра. Делови 17. ударне дивизије 1. пролетерског корпуса Народноослободилачке војске, на положају Чумићко брдо—Светиња, снажном одбраном и примерним хероизмом спречили су два покушаја немачких снага да помоћу јаким моторизованих колона преотму пут Крагујевац—Топола и поново успоставе саобраћај између та два града, док су јединице 5. ударне дивизије 1. пролетерског корпуса овладали линијом села Рајковац—Границе, пресекле комуникације које долину Мораве спајају, преко села Кусатка, с Младеновцем, и, преко села Наталинаца, са Топо-

лом, избиле на простор села Ковачевца, Велике Крсне и Азање и део снага упутиле на север да пресеку и пут Смедерево—Београд. Слабије снаге ове дивизије које су и даље блокирале утврђени непријатељски гарнизон у Тополи ојачане су деловима 1. пролетерске дивизије Народноослободилачке војске.

Тог дана увече обновљени су напади на Тополу и Младеновац, али су, после огорчене борбе, отпором борбене групе пуковника Паула Дизнера и интервенцијом противтенковског одреда »Шмуцлер« из Београда оба гарнизона спасена.⁹⁰

Војни савет 3. украјинског фронта Црвене армије је 11. октобра одлучио да 4. гардијски механизовани корпус следеће ноћи пређе Велику Мораву и да 12. октобра продужи ка Београду, с тим да овлада градом најкасније до подне 14. октобра. Овај корпус (састава: 36. гардијска тенковска бригада, 13, 14. и 15. гардијска механизована бригада и јединице ојачања) био је до 11. октобра концентрисан на простору Петровац на Млави — Табановац — Ждрело. Било је предвиђено да он ка Београду наступа у две колоне: десна правцем иреко Петровца, Жабара, Великог Орашја, Смедерева, и лева правцем преко Табановца, Марковца, Тополе, Младеновца. За подршку из ваздуха предвиђен је 9. мешовити ваздухопловни корпус 17. ваздухопловне армије.

Пред сумрак 11. октобра 4. гардијски механизовани корпус је избио на Велику Мораву и одмах почео пребацивање у рејон села Доње Ливадице. Његова дејства су из ваздуха подржавале јединице 295. ловачке дивизије 9. мешовитог ваздухопловног корпуса, а пребацивање је од напада из ваздуха осигуравала, с ватрених положаја у рејону моста, главнина снага 22. противавионске артиљеријске дивизије. Увођење у бој обезбеђивало је преко 300 топова и минобацача.

Прелазак је вршен преко гвозденог моста дужине око 135 метара, ширине свега 3,5 метра и носивости до 30 тона, који су совјетски пионери капетана Ј. П. Лискова освојили на јуриш, у тренутку кад је непријатељ са западне обале реке био упалио штапин да га дигне у ваздух, и испод моста извукли 350 килограма експлозива. С обзиром на малу носивост и ширину, преко моста су могли прећи само аутомобили и артиљерија. Средњи и тешки тенкови и самоходна артиљерија готово да нису могли прелазити. Водостај реке је био висок, а газа није било, па се прелазак тенкова и самоходне артиљерије на газу није могао извршити. Понтонских средстава није било, а 5. самостална понтонирско-мостовска бригада у то време се налазила далеко у позадини. У таквој ситуацији командант корпуса генерал-потпуковник тенковских трупа Владимир Иванович Жданов одлучио је да се преко моста пребаце и средњи тенкови, а да се 352. гардијски тешки самоходни артиљеријски пук и тешки тенкови пребаце после успостављања понтонског моста. У почетку су стубови, уздужне греде и патос моста подвргнути најбрижљивијем испитивању. Код сваког стуба је постављена специјална стража, која је пратила понашање моста у тренутку његовог оптерећења. До краја је прецизиран редослед пролаза тенкова и артиљерије. На мосту се могао истовремено налазити само један тенк којим је требало да управља само возач или механичар возач. Брзина кретања: 3—5 километара на час. Сваки командир је свој тенк спроводио крећући се испред њега пешице на удаљењу 5—10 метара. Иако је мост био мање носивости, шири само 30 сантиметара од ширине тенка, а пребацивање је вршено ноћу, без фарова, прелазак је успешно извршен. Средњи тенкови, аутомобили и артиљерија пребацивани су преко моста, а тешка самоходна артиљеријска оруђа превожена су преко реке

понтонима. До ијоноћи је цела 36. гардијека тенковска бригада била на мостобрану, а за њом су, преко овог узаног моста, 12. октобра, прешле и све остале јединице. Непријатељ је по дану покушавао да бомбардује мост и онемогући прелазак преко реке, али су га авијација и противавионска одбрана у томе спречили. Противавионска артиљерија и митраљези и ловачка авијација, садејствујући са трупама на земљи, штитили су јединице 4. гардијског механизованог корпуса од напада немачке авијације из ваздуха. Тиме је гардистима генерала Жданова, после савладавања ове препреке, био отворен пут ка Београду.

У борбама за мостобран на Великој Морави дошло је до садејства трупа Црвене армије и 1. армијске групе Народноослободилачке војске. У току дејстава против совјетског мостобрана немачко фашистичко командовање није могло да издвоји већа ојачања из Крагујевца или Младеновца и упути их у помоћ својим јединицама које су безуспешно покушавале да спрече прелазак делова Црвене армије преко реке. Снажни и упорни напади јединица 1. пролетерског корпуса Народноослободилачке војске на комуникације које из Крагујевца и Младеновца воде ка Великој Морави нису дозвољавали да Немци издвоје макар и једну нову јединицу. Одбрана мостобрана и систематски напади јединица Народноослободилачке војске омогућили су да ударна снага Покретне групе 3. украјинског фронта — 4. гардијски механизовани корпус — брзо форсира Велику Мораву. Прошавши кроз борбени поредак предњих делова 68. стрељачког корпуса на левој обали Мораве, 4. гардијски механизовани корпус је 12. октобра у 9 часова продужио да надире ка западу, главним снагама од Велике Планае, преко Тополе и Младеновца, ка Београду, а помоћним снагама правцем, преко Велике Планае, Смедерева ка Београду. Еше-

лони су били тако организовани да је сваки могао самостално да води борбу. Његов леви бок су од удара непријатеља с југа штитиле 17. ударна дивизија Народноослободилачке војске с положаја села Крчмар—Страгари и 21. ударна дивизија Народноослободилачке војске с положаја Рача—Наталинци.

Истог дана, 12. октобра, јединице 1. пролетерског корпуса Народноослободилачке војске и 4. гардијског механизованог корпуса Црвене армије окружиле су немачку групацију у рејону Топола — Младеновац. Тога дана је дошло до непосреднијег борбеног садејства ових јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије. На тражење команданта 4. гардијског механизованог корпуса, командант 4. српске бригаде 21. дивизије 1. пролетерског корпуса мајор Гајо Војводић одредио је свој 4. батаљон као десантну јединицу на тенковима совјетске 36. гардијске тенковске бригаде приликом њиховог наступања ка Тополи.⁹¹

Кад се 4. српска бригада тога дана у селу Наталинцима срела са совјетском механизованом колоном, команданта Војводића је један црвеноармејски официр замолио да пође с њим у штаб генерала Владимира Ивановича Жданова, команданта корпуса. Генерал је тражио везу с неким југословенским штабом. Возили су се мотоциклом у смеру супротном кретању колоне док нису стигли до великих штапских кола.

У штабу, после срдечног пријема, Жданов је тражио од Војводића да своју бригаду укрца на тенкове и камионе и пође за Београд. Изненађен тим захтевом, Војводић је одговорио да би он то радо учинио, али да не може без одобрења команданта своје дивизије. Жданов је, међутим, и даље, упорно захтевао да добије бригаду, па је, рачунајући, ваљда, на осетљивост партизанског команданта, рекао:

— Вама, малаћец, као да се не иде на Београд. . .

Задржавајући поштовање према ауторитету совјетског генерала, Војводић је природно реаговао:

— Товаришч генерал, ја сам београдски студент. Борио сам се у Београду. У њему се развијао. Београд је мој град и желим и те како да се борим за њега.

Тада је Жданов пристао да причека Војводића док у свом штабу покуша да успостави везу с претпостављенима. Како у томе није успео, Војводић је одлучио да бар делимично удовољи Ждановљевом захтеву: пристао је да му уступи 4. (расински) батаљон којим су командовали Мијо Јовановић, командант, и Радован Бркић, политички комесар.

Жданов је то прихватио. Одмах је, без оклевања, почело укрцавање у камионе и на тенкове 4. батаљона. С батаљоном је пошао и Војводић.

На Тополу су поред делова 5. и 17. дивизије Народноослободилачке војске, истог дана око подне напали и делови 36. тенковске бригаде совјетског 4. гардијског механизованог корпуса, у садејству 4. батаљона 4. српске бригаде. Претходно су челне јединице бригаде, на положају источно од Жабара, уништиле немачку заседу коју су чинила два јуришна артиљеријска оруђа и неколико противтенковских топова. За подршку совјетских јединица у нападу на Тополу привучени су 1963. противтенковски и један дивизион 527. минобацачког пука. Њихов је задатак био да јуриш тенкова припреме петнаестоминутним ватреним ударом. Под њиховом заштитом требало је да два тенковска батаљона 36. гардијске тенковске бригаде, из покрета, нападну непријатеља у Тополи, координирајући дејство са дејством јединица 5. и 17. ударне дивизије 1. пролетерског корпуса. Један тенковски батаљон је добио задатак да напада град са истока, а други — с југоистока, преко Опленца.

Око 13 часова, после кратког али снажног ватреног налета неколико артиљеријских дивизиона, који се завршио плотуном импресивних »каћуша«, совјетски тенкови и пешадијске јединице Народноослободилачке војске силовито су се сручили на немачке положаје и врло брзо продрли у Тополу. Непријатељ је био онеспособљен за организовању отпор. Не могавши да издржи тако оштар удар, непријатељ се дао у бекство. Напуштајући тешко наоружање и тенкове, његови разбијени делови су се у неколико група пробали из Тополе према Крагујевцу и ка Младеновцу, трпећи уз пут губитке које су им наносили делови 2. крајишке бригаде 17. ударне дивизије и 13. пролетерска бригада 1. пролетерске дивизије, као и групе авиона 9. мешовитог ваздухопловног корпуса Црвене армије.

Борба за ослобођење Тополе била је прва заједничка борба јединица 1. армијске групе Народноослободилачке војске и 4. гардијског механизованог корпуса Црвене армије у којој су југословенски пешаци и совјетски тенкисти и артиљерци заједнички јуришали на непријатеља. Заузимањем Тополе био је у правом тренутку потпуно пресечен друм који с југа, од Краљева и Крагујевца, води ка Београду. Тако је коначно била спречена последња могућност за извлачење немачке Групе армија »Е« према Београду и за њено избијање у Подунавље, на фронт према Црвеној армији. Десило се — и то сувише брзо — оно чега се командант Групе армија »Е« највише прибојавао. Сада је, с обзиром на преостали правац њеног извлачења долином Западне Мораве у правцу Ужица и, даље, за Босну, Краљево добило пресудан значај, јер је кроз овај град на ушћу Ибра у Западну Мораву требало да прође главнина трупа. Од држања Краљева зависио је успех операције извлачења Групе армија »Е«. Због тога је командант Југоистока наредио 34.

армијском корпусу да организује одсудну одбрану Краљева, Крагујевца и Чачка и знатно га ојачао упућивањем јединица из Грчке.⁹²

Страх-овање команданта Југоистока да би трупе 3. украјинског фронта и 1. армијске групе могле напасти његов 34. армијски корпус било је, међутим, неоправдано, бар за извесно време. У том тренутку главни циљ и једних и других био је Београд. Тамо се упутила главнина снага, а према Краљеву и Крагујевцу су кренули слабији делови, да би обезбедили позадину трупа које су наступале ка Београду.

После заузимања Тополе, ојачани 4. гардијски механизовани корпус, са 36. тенковском бригадом на челу, кренуо је на север, ка Младеновцу, за чије су ослобођење делови 1. пролетерске и 5. ударне дивизије Народноослободилачке војске већ водили борбе. За обезбеђење левог крила и позадине 4. механизованог корпуса одређен је један мотострељачки батаљон 13. механизоване бригаде, после њеног доласка у Тополу, као и делови 93. стрељачке дивизије. Нужност те мере диктирало је присуство јаче немачке групације код Крагујевца која је улагала напоре да продре на север, али су је у томе спречавале јединице 17. дивизије Народноослободилачке војске.

Гонећи непријатеља из Тополе, 36. гардијска тенковска бригада Црвене армије, којом је командовао пуковник Никитин, и јединице 1. пролетерске дивизије нешто после 14 часова сломиле су немачки отпор код села Белосаваца, затим код села Грабовца и села Међулужја. Немци су напустили већину топова, возила и друге опреме и повукли се у Младеновац. Затим су ове јединице из хода извршиле продор у Младеновац. Не базирући се на дејство противтенковских оруђа, совјетски тенкови су јурнули кроз противтенковску ватру организовану на

јужној ивици Младеновца, сломили одбрану и упали у јужни део града. Ношен жаром борбе, самоиницијативно и превремено, 1. батаљон 4. крајишке бригаде 5. ударне дивизије Народноослободилачке војске улетео је у северни део града баш када је совјетска артиљерија тај део тукла да би омела извлачење немачких јединица. Крајишници су претрпели осетне губитке: осам је погинуло, а 16 рањено.

У првим вечерњим часовима борба за ово место достигла је врхунац у тренутку када су совјетски тенкисти и делови 1. пролетерске и 5. дивизије 1. пролетерског корпуса извршили заједнички налет. Непријатељ се жилаво бранио, али је постепено напуштао жаришта отпора. Борци, командири, команданти и политички комесари били су се измешали у стрељачком строју. У стрељачком распореду чак се налазио и политички комесар 5. крајишке дивизије Илија Матерић. Желео је да се на посебан начин освети Немцима, који су 12. априла 1941. овде разбили 121. пешадијски пук бивше краљевске југословенске војске у којем је Илија био војник. Изненађен и узнемирен јаком артиљеријском ватром и силином удара, непријатељ је око 23 часа, у највећој журби, напустио град, гоњен у стопу у правцу Раље и Авале.

Још у току борби за Тополу и Младеновац, две бригаде 1. пролетерске дивизије свом силином су се сручиле на комуникацију Младеновац—Раља у намери да је пресеку и спрече извлачење немачких трупа из Младеновца ка Београду. Задатак је био доста сложен, јер је било наређено да се не руши друм, да се тиме не би отежало наступање совјетских моторизованих делова. Настала је грчевита трка с временом: Немци су се повлачили покушавајући да заштитницама и рушењем спрече брзо наступање јединица Црвене армије и Народноослободилачке војске које су их у стопу следиле, а

снаге 1. пролетерске дивизије, постављене са стране дуж пута од Младеновца до Раље, тукле су немачке моторизоване колоне не дозвољавајући им да за собом руше објекте на комуникацији. Борци су силазили на друм и ручним бомбама и противтенковским пушкама тукли тенкове и камионе, излажући се опасности од дејства совјетске артиљерије и авијације која је бомбардовала немачке колоне на путу.

У борбама за Младеновац Немци су имали тешке губитке у људству и материјалу. Ту је заплењено армијско муницијско складиште, које Немци нису успели да униште. И мост на речици Лугу је разминираан и сачуван. Борци Народноослободилачке војске и војници Црвене армије су, уништавајући хитлеровце у Младеновцу, осветили смрт једног младог јунака, потпоручника старе краљевске војске Петра Бајтајића и његових војника. На дан већ поменутог 12. априла 1941. године Бајтајић је са својим водом бранио ово место од хитлероваца који су надирали од Тополе ка Београду. Потпоручник је, поред прозора, на билијару кафане »Балкан« наместио митраљез. Немачка извидница на мотоциклима била је покошена, а онда су нацисти нагннули. Потпоручник Бајтајић је погинуо на свој рођендан заједно са свим својим војницима.

Овде код Младеновца, на Селтерсу, тог априла 1941. године задржавао је тенкове немачке 11. оклопне дивизије и артиљеријски капетан прве класе Момчило Мирковић са својом моторизованом батеријом. Он и његови храбри војници уништили су седам тенкова и били опкољени. Многи су изгинули и рањени. Капетан Мирковић је тешко рањен у десну руку, која му се осушила. Године 1942. ухватио га је Гестапо, иако је био тежак инвалид, и затворио у ообу смрти у логору на Бањици. Идуће го-

дине убијен је на стратишту у Јајинцима. Немачки под-официр му је из пиштоља пуцао у главу.

Код Младеновца је доживео срамну капитулацију краљевске југословенске војске и војник Ђуран Ковачевић, који је сада на челу 2. батаљона 3. крајишке пролетерске бригаде незадрживо наступао са осталим јединицама 1. пролетерске дивизије Народноослободилачке војске. Сећајући се априлских дана издаје, предаје и понижења, Ђуран Ковачевић је својим друговима говорио:

»Овде је наше разбијене и залутале војнике хранила хлебом српска мајка. Ту сам видео сузе у очима многих старца, који су говорили: 'Војници, децо, па зар тако брзо да Немци дођу до Београда.' Ови старци сигурно су били војници српске војске који су се борили на Церу, Колубари, Кајмакчалану.«

За јединице Народноослободилачке војске које су учествовале у борбама за ослобођење Тополе, а затим и Младеновца, било је веома значајно да су стекле нова допунска искуства — посебно искуства из сарадње са савремено опремљеним оовјетским трупима.

Пратећи непријатеља у стопу и гонећи га ка Београду, 36. гардијска тенковска бригада совјетског 4. механизованог корпуса и делови 1. пролетерске и 5. ударне дивизије Народноослободилачке војске у освит зоре 13. октобра стигли су пред Раљу, где су ојачане борбене групе под командом пуковника Дизнера и пуковника Јунгенфелда (упућена из Београда) покушавале да организују отпор.

Раља је, после губитка Тополе и Младеновца, одређена да буде брањена по сваку цену. У априлском рату 1941. овде је изгинуо веома велики број југословенских војника и официра, који су пушкама и бомбама настојали да задрже немачке тенкове. Тада је то бојиште названо »пакао код Раље«, а народ је певао песму »Дош'о

Швабо све до Раље, а од Раље никуд даље«. Сада су борци Народноослободилачке војске и Црвене армије приредили Немцима такав »пакао«.

Да би спречили продор преко Раље, хитлеровци су испред ње изградили појас утврђења, који се наслањао на село Малу Иванчу а преко села Умчара везивао за Смедерево.

Ујутру 13. октобра започела је борба за Раљу. Претходно су совјетски топови и минобацачи јаким ватром засули немачке положаје. Челни тенковски батаљон 36. гардијске тенковске бригаде, ојачан батаљоном аутоматичара, уз помоћ снага 4. крајишке бригаде 5. дивизије Народноослободилачке војске, нападао је са истока, а један тенковски батаљон и 62. самостални мотоциклистички батаљон нападали су с југа. Са запада и југозапада су на немачка утврђења јуришали делови 1. пролетерске дивизије Народноослободилачке војске. Заједничким концентричним нападом сломљена је одбрана Раље. Око 7 часова и 30 минута непријатељ се повукао према Авали. Његово повлачење је штитила авијација. У току преподнева биле су нарочито активне ескадриле немачких »штука« и »фоке-вулфова«, најмодернијих нацистичких ловаца. На вису Ковиони, испред села Рипња, и на брду Љута страна, пред Авалом, Немци су покушали да организују нов отпор, али без успеха. За то време две бригаде 5. дивизије Народноослободилачке војске продирале су на север, према Дунаву, и избиле у долину Раље и на железничку пругу Мала Крсна—Београд, уништивши немачке посаде на железничким станицама Сува Чесма, Умчари и Мали Пожаревац. Тиме је била прекинута и друга железничка веза која из долине Велике Мораве води за Београд. Сутрадан су на прилазу Смедереву јединице 5. дивизије успоставиле везу с 15. гардијском механизованом бригадом 4. гардијског механи-

зованог корпуса Црвене армије, која је, ојачана ловачким противтенковским артиљеријским пуком, противавионским артиљеријским пуком, дивизионом гардијских минобацача («каћуша»), дивизионом минобацача 120 милиметара и двома четама пионира, наступала одвојено од главних снага 4. гардијског механизованог корпуса правцем преко Велике Планае, Смедерева ка Београду са задатком да немачким снагама пресече одступницу из оперативне зоне Пожаревац—Смедерево ка Београду. Ова специфичност ситуације захтевала је од Команде бригаде да добро организује борбено обезбеђење, а у првом реду ефикасно извиђање. Под командом гардијског пуковника Михаила Андријанова, ова бригада је из Велике Планае кренула ноћу уочи 12. октобра. После жестоких судара код села Сараораца и Лугавчине, где су се немачки Извиђачки батаљон 117. дивизије, 2. пук дивизије »Бранденбург« (осим 1. батаљона), 1. батаљон 4. пука дивизије »Бранденбург«, Противавионски дивизион 4. СС оклопне гренадирске дивизије (ојачан оруђима за противтенковску одбрану), 786. туркменски батаљон и друге јединице, под командом Штаба 117. ловачке дивизије, чије се командно место налазило у Смедереву, одлучно бранили, она је, под веома неповољним теренским условима, извршила продор према селу Михајиловцу и избила на друм Смедеревска Паланка—Смедерево. Пошто је овладала Михајиловцем, одмах је продужила наступање на север, ка Смедереву. Њени предњи делови су из покрета напали немачке снаге утврђене у рејону Раље — железничке станице и насеља (2 километра југозападно од села Вранова), али су били задржани и приморани да пређу у одбрану. Одмах затим у борбу је уведена њена главнина. Пред вече је почео концентричан напад целе бригаде. Артиљерија и минобацачи су извршили снажан петоминутни ватрени налет по насе-

љеном месту, а дивизион гардијских минобацача («ка-ћуша») испалио је баражни плотун. Наступајуће јединице су брзо извршиле свој ближи задатак, окружиле Раљу и приступиле уништењу непријатеља. После вишечасовне оштре борбе сломљен је отпор у Раљи. Бригада је у зору 13. октобра доспела до раскрснице путева који од Велике Плане и Смедеревске Паланке воде ка Смедереву. У том рејону непријатељ је јаком одбраном задржао њене челне делове. Да се не би исцрпљивала у дуготрајнијој борби за пробој непријатељске одбране у овом рејону, 15. бригада је заобишла Смедерево са западне стране и избила на пут Смедерево—Београд у рејону западно од села Удовице и на десну обалу Дунава, где се око 1 час 14. октобра повезала са деловима 1. крајишке бригаде 5. дивизије Народноослободилачке војске који су нешто пре ње пресекали пут Смедерево—Београд. У том тешком напорном маршу, кроз блато и јако расквашено земљиште, совјетска моторизација се тешко провлачила. Велику помоћ совјетској 15. гардијској механизованој бригади пружало је становништво тамошњих села и партизанске јединице. До колена у блату, народ је помагао војницима да трасирају колске путеве. Људи, жене и деца су сноповима шаше и пружем застирали пут, извлачили из блата аутомобиле и артиљерију и гурали их напред. Док су пролазиле селима, у борбеном и маршевском поретку, совјетским јединицама су се прикључивали и дечаци са дрвеним пушкама. Прихватили су их црвеноармејци и дивили им се: та наша деца нису имала других играчака и других занимања-

Због избијања 1. крајишке бригаде 5. дивизије 1. пролетерског корпуса и 15. гардијске механизоване бригаде Црвене армије на пут Смедерево—Београд, немачка корпусна група »Штетнер« нашла се на простору Пожаревца и Смедерева одсечена од Београда. Ту групаци-

ју су потискивали: с фронта јединице 75. стрељачког корпуса и Дунавске речне флотиле Црвене армије и делови 14. корпуса Народноослободилачке војске, с југа делови совјетске 5. гардијске самосталне моторизоване стрељачке бригаде, који су већ били избили пред Пожаревац, и с југозапада и запада совјетска 15. гардијска механизована бригада и 1. крајишка бригада 5. дивизије Народноослободилачке војске. Пошто више није било ништа од намераване одбране прелаза преко Велике Мораве код Велике Планае, сада тој одсеченој групацији није преостајало ништа друго сем да се преко Пожаревца пробије у Смедерево, а онда уз Дунав ка Београду.

После ослобођења Раље (на путу Младеновац—Београд), продужено је гоњење немачких трупа на целом фронту у правцу Београда, у зони између Дунава, Велике Мораве и Саве. Амбициозни немачки генерал Фелбер је настојао да повлачење својих јединица подеси тако да се оне, без великих губитака, постепено извуку и прикупе код Београда, и то: са десне обале Саве, из региона Обреновца, и са десне обале Велике Мораве, са простора Пожаревца. Међутим, наглим избијањем десног крила 1. армијске групе Народноослободилачке војске и помоћних снага 4. гардијског механизованог корпуса Црвене армије с југа у долину реке Раље и даље на север, у правцу Смедерева, као и пробојем јединица 2. украјинског фронта Црвене армије са севера, кроз Банат, на леву обалу Дунава, према Смедереву и Београду, успорено је повлачење ка Београду корпусне групе генерала Штетнера, која је одступала из источне Србије десном обалом Дунава, и наступање снага које су биле упућене за њен ирихват. Сада је тим снагама, с 1. брдском дивизијом на челу, за повлачење ка Београду стајао на располагању једино пут поред Дунава, али су и овај пут већ биле прекинуле 1. крајишка бригада Народноослободилачке

војске и 15. гардијска механизована бригада Црвене армије.

На левом крилу 1. армијске групе, 12. ударни корпус је, с југозапада, из долине Кодубаре, убрзано наступао ка Београду. Док су његова 36. ударна дивизија и једна бригада 11. ударне дивизије остале на блокади Обреновца, 11, 16. и 28. ударна дивизија су ломиле упорност немачке одбране на својим правцима, упркос јакој немачкој артиљеријској ватри са Бановог брда, Аде Циганлије и с леве обале Саве, из Срема, а 13. октобра су избиле левим крилом до Умке и Остружнице, које је непријатељ без отпора напустио, а десним, до краја дана, приближиле се предграђима Београда: Жаркову, Рушњу и Рипњу, одакле су наставиле надирање према Макишу и Бановом брду, повезујући се са 6. пролетерском дивизијом 1. корпуса, чије су јединице водиле борбу за железничку станицу у селу Рипњу, на коју је, 13. октобра око подне, стигао оклопни воз да би спасао опкољену посаду.

Идућег дана, 14. октобра под све јачим притиском јединица 36. дивизије, и после неуспелих покушаја да се пробије у Београд преко Умке, немачка се посада, уништивши сва складишта муниције, под борбом повукла из Обреновца и код Забрежа скелама пребацила на леву обалу Саве у Срем, где је додељена одбрани Београда. Искористивши то, снаге 36. дивизије су ушле у Обреновац. Ослобођењем Обреновца био је осигуран леви бок 1. армијске групе.

Четрнаестог октобра, код села Забрежа, у противнападу немачких тенкова и пешадије, Анка Матић-Грозда, партијски руководиоца батаљона у 2. војвођанској бригади, доживела је свој велики, последњи тренутак. Тенкови и пешадија су кренули на чету, у којој није било ниједног борца из старијих стројева бригаде. Сто-

тинач бораца ту је посустало, посумњало у своју снагу, можда и у оно о чему су им Грозда, комунисти и старешине говорили. Таква колебљивост у тој ситуацији била је веома опасна, не само за батаљон у којем је Анка била партијски секретар. И када је било најтеже, када је добар део чете с тог положаја окренуо леђа хитлеровцима, Грозда је стигла, покушала да поправи што се у том тренутку у борбеном распореду и расположењу те чете могло поправити. Да би примером показала да и тенк има слаба места, кренула је у јуриш, повукавши за собом чету. Сачекала је један тенк и бацила противтенковску бомбу под његове гусенице. Експлозија је учинила своје. Челични колос је стао. Истовремено је митраљески рафал смртно ранио Анку Матић-Грозду.

На домак родног и дуго прижељкиваног Срема, умрла је на носилима на путу за болницу.

Рођена је у Иригу 9. августа 1918. године. Априла 1940. постала је члан СКОЈ-а, септембра 1941. члан КПЈ. Од првих дана оружаног устанка радила је за народноослободилачки покрет, да би јуна 1942. ступила у Подунавски партизански одред. У 2. војвођанској бригади била је политички комесар чете, а затим партијски руководилац батаљона.

Као необично храбар борац истакла се у многим борбама. За народног хероја проглашена је 2. октобра 1953. године.

Ломећи отпор непријатеља, фронт трупа Црвене армије и Народноослободилачке војске приближио се Београду у следећем распореду: 16. ударна дивизија код Остружнице, 11. ударна дивизија код Железника, 6. пролетерска дивизија код Кнежевца и Рипња, 1. пролетерска дивизија и совјетски ојачани 4. гардијски механизовани корпус, иза којег су се у ауто-транспорту кретале 73. и 236. стрељачка дивизија, код Авале, 5. ударна ди-

визија код Врчина, а њена 1. крајишка бригада у региону Гроцке, заједно са совјетском 15. гардијском механизованом бригадом. У другој линији, 21. ударна дивизија се налазила код Кусатка и Ковачевца, 36. ударна дивизија око Обреновца и 28. ударна дивизија код Сремчице, док су 17. ударна дивизија и совјетски 68. стрељачки корпус били и даље према Крагујевцу, ради затварања правца Крагујевац—Београд. Београду се, правцем преко Велике Планае, приближавала и 23 ударна дивизија 14. корпуса Народноослободилачке војске, која је, по наређењу маршала Тита, била одређена да узме учешћа у борбама за ослобођење Београда. Резерве 3. украјинског фронта Црвене армије такође су се налазиле на маршу правцем преко Велике Планае ка Београду, а 75. стрељачки корпус и 5. гардијска мотострељачка бригада, са деловима 14. корпуса Народноослободилачке војске, водили су тешке борбе код Кучева, Пожаревца и Петровца.

Спајањем југословенских и совјетских трупа код Велике Планае онемогућено је повлачење Групе армија »Е« правцем од Краљева према Београду, док су већ дезорганизоване снаге Армијске групе »Србија« биле преполовљене: један део морао се пробијати из источне Србије ка Београду, а други повлачити према Крагујевцу и Краљеву. Овако раздвојене, немачке снаге нису биле у стању да спрече јединицама Народноослободилачке војске и Црвене армије да тежиште операција пренесу непосредно на Београд. Због тога се командант Југоистока генерал-фелдмаршал Вајкс морао одрећи намере да на Великој и Јужној Морави успостави ново јужно крило немачког источног фронта. Армијска група »Србија« је у тактичком погледу потчињена Команди 2. оклопне армије, која је сада добила задатак да заустави југословенско-совјетску офанзиву најкасније на линији

Дрина—Сава—Дунав—Тиса, а Београд да држи док то буде целисходно у оквиру опште ситуације. Уместо спајања с Армијском групом »Србија« на Великој Морави и око Београда, Група армија »Е« морала је да убрза темпо извлачења с југа на север уз безобзирно напрезање људства и материјала до крајности, да би себи отворила и одржала отвореним пут Велес—Скопље—Косовска Митровица—Краљево—Ужице—Вишеград и пут Косовска Митровица—Нови Пазар—Пријепоље—Вишеград. Поред тога она се делом снага морала пробијати знатно тежим правцем: преко Скадра и Никшића ка Мостару. Граница између Групе армија »Е« и 2. оклопне армије одређена је линијом Бајина Башта—Топола—Марковац—Жагубица.

Пошто није имао довољно снага непријатељ је био приморан да одбрану организује претежно на путевима и у рејону већих насељених места. У таквим условима целисходно је било вршити маневар, обилазити брањена насељена места и нападати са бокова и из позадине. Таква начин борбених дејстава широко је коришћен. Примењиване су разне тактичке методе, настојећи да се што боље ускладе ватра и маневар.

Увођењем у бој покретне групе 3. украјинског фронта, ојачаног 4. гардијског механизованог корпуса, дејства совјетске 57. армије добила су извесне специфичне облике. Раније, кроз источну Србију, ова армија је савладала непријатељски отпор ради проширења пробоја и избијања на Велику Мораву. Сада, међутим, она је имала још један задатак: да са деловима Народноослободилачке војске учвршћује успех 4. гардијског механизованог корпуса и да га осигурава од могућих удара с југа, од Крагујевца и Краљева.

У овој етапи операције јединице Црвене армије су дејствовале на одвојеним правцима, без међусобне так-

тичке везе, с великим одстојањима по дубини. Нападна дејства снага Народноослободилачке војске и Црвене армије, иако јединствена по замисли, извођена су путем извршавања низа оперативно-тактичких задатака на самосталним правцима. Овакав карактер напада захтевао је од више команде напрезање у раду, високу способност, одговорност и велику умешност у вођењу јединица; од команданата оперативних снага (дивизија и корпуса) — велико искуство у организацији и вођењу борби на одвојеним правцима; од јединица — смела, одлучна и иницијативна дејства на бојишту.

Због свега тога, виши штабови су штабовима бригада и батаљона препоручивали да стваралачки прилазе организовању борбе, да не раде шаблонски.

Организација одбране града

За ослобођење Београда Врховни штаб Народноослободилачке војске везивао је своје одлучујуће војностратегијске и политичке замисли. И немачка Врховна команда је огроман значај придавала одбрани Београда, сматрајући га важним политичким центром и стратегијским чвором који повезује Балкан с Европом и Малом Азијом. Желећи да Београд, по сваку цену, што дуже одржи у својим рукама, она се, још далеко пре београдске операције, постарала да га учврсти и организује за одбрану и у њему прикупи што јаче снаге.

Оперативну зону Београда бранила је корпусна група генерала Вилија Шнекенбургера, укупне јачине: преко 30.000 наоружаних војника, око 400 разних артиљеријских оруђа и минобацача и око 70 тенкова и оклопних аутомобила. Групу су чинили делови 117. и 118. ловачке и 20. противавионске дивизије, те бројни самостални пу-

кови, пуковске борбене групе и самостални батаљони различите намене. На левој обали Саве налазила се новоформирана дивизија »Бетхер«, названа по презимену њеног команданта генерал-лајтнанта Карла Бетхера, новоформираног 9. СС брдског армијског корпуса и борбена група »Килвајн«.⁹³ У одбрану Београда су такође укључени: Недићева градска полиција, заостали делови Српске државне страже, Српског добровољачког корпуса и белогардејског Руског заштитног корпуса. Ове снаге су се налазиле под непосредном командом Штаба корпусне групе генерала Шнекенбургера, који је 5. октобра у 12 часова, после повлачења немачких снага из Баната, примио одбрану Београда. Његово командно место се налазило у Београду, а оперативни део његовог штаба био је у Белом Потоку, јужно од града. Руковођење свим снагама одбране Београда је 13. октобра увече, после генерала Шнекенбургера, који је био смртно рањен у борбама код Авале, фиктивно преузео генерал Фридрих Штефан, ранији командант одбране Београда и Обласне команде — фелдкомандантуре 599, а стварно преузео генерал Фелбер, командант Армијске групе »Србија«. Његово командно место је 14. октобра с Калемегданске тврђаве у Београду премештено у Сурчин, а дан касније у Руму, а помоћно командно место је уређено у Батајници, да би, по могућству, било ближе трупима у борби.

Посебну групацију која ће учествовати у борбама код Београда чинила је корпусна група генерала Валтера Штетнера, која се под борбом пробијала из источне Србије узаним коридором уз десну обалу Дунава. У њеном саставу су биле снаге јачине преко три дивизије, укупно преко 30.000 људи. Главнину ове групе су чиниле јединице 1. брдске дивизије и дивизије »Бранденбург« и 92. моторизована бригада.⁹⁴

Према замисли немачког врховног војног командан-

та Југоистока фелдмаршала Максимилијана фон Вајкса, требало је да корпус генерала Шнекенбургера у оперативној зони Београда упорном одбраном веже што више јединица Црвене армије и Народноослободилачке војске и створи могућност и потребно време за извлачење и прихват Штетнерове корпусне групе из доњег тока Велике Мораве, преко Београда, којој је био намењен задатак да образује фронт у Срему између Дунава и Саве и на левој обали Дрине у њеном доњем току. За извлачење Штетнерових снага преко Београда постојале су две могућности: или краћи пут кроз град, преко моста »Принц Еуген« (данашњег старог Савског моста), или прелаз на понтонима и скелама западније од града, између Чукарице и Обреновца. У случају да пробој у Београд не успе и да се Савски мост и понтонско-скелски прелаз морају пре времена разорити, било је планирано да се ова корпусна групација пробије простором јужно од Београда, преко Колубарског басена, до шабачког мостобрана, који се морао држати по сваку цену. Међутим, пошто је требало извући и преостала моторна возила и тешку артиљерију, ова последња могућност је готово била искључена. У вези с тим, велики је значај за Немце добио и мост на Дрини код Зворника. Напуштање Београда представљало је за Немце, врло крупан проблем. Желели су да га задрже и бране до последњег часа. За напуштање Београда морало се добити одобрење лично од Хитлера.

Немачка Војноуправна команда за територију Управе града Београда још од 1941. године вршила је функцију команде Београда и била обавезна да се брине за његову одбрану. У периоду 1941—1943. у граду и на његовим прилазним путевима били су подигнути поједини одбрамбени објекти. На кључним раскрсницама улица код мостова и испред важнијих објеката изграђени су

армиранобетонски бункери, а зграде у којима су били смештени штабови и установе, касарне и болнице припремљене су за самосталну кружну одбрану. Од пролећа 1943. убрзано су грађена склоништа противваздушне заштите, нови бункери и друга утврђења у првом реду испред војних објеката код Ауто-команде, на Мостару. Звездари и на важнијим раскрсницама. Међутим, то све још није било повезано у јединствен систем. На томе се интензивније радило у 1944. години. Број бункера и других утврђења убрзо је растао, а зграде су повезиване у утврђене блокове и рејоне. Најзначајнији од тих рејона су били: Калемегдан са Савским пристаништем, где су се налазила складишта муниције, хране и опреме,- рејон Кнез-Михаилове и Васине улице са Студентским тргом и данашњим Тргом Републике, који је обухватао немачке установе у зградама Ратничког дома (данас Дом ЈНА), Призада, Управе града на Обилићевом венцу, Риунионе (данас Истра), Универзитета и Немачког кредитног завода (данас Народни музеј); рејон Немањине и Милоша Великог улице са зградама министарстава, Железничке дирекције и Генералштаба; рејон Ташмајдана са зградама Окружног суда, Народне скупштине, Народне банке, Поштанске дирекције, Правног и Техничког факултета и Студентског дома код Вуковог споменика; рејон клиничких и војних болница,- рејон Ауто-команде; рејон Топчидера, укључујући касарне и станове на Дедињу, зграде у Румунској (данас Ужичкој) улици и низ других мањих блокова и појединачно утврђених зграда. Зграде Народне скупштине, Двор, Ратнички дом, где се налазио Гестапо, и друге, поред обезбеђења бункерима и редовима бодљикаве жице, биле су обезбеђене и специјалном струјом високог напона да би се спречио упад у њих партизанских ударних група. Све средње школе без изузетка, затим већина основних, сви факултети и студентски домо-

ви били су заузети за немачке војнике, а хотели, добро утврђени, за немачке официре. На пример, у Трећој женској гимназији била је пешадија, зграду Правног факултета су заузели инжењерци, студентски дом код Вуковог споменика — пешадија, Трговачку академију на углу Цетињске и данашње Улице 29. новембра поселе су есесовске трупе. Основну школу у данашњој Улици Моше Пијаде — пешадија, Средњотехничку школу у данашњој Улици Народног фронта — пешадија, Дом трговачке омладине у Хилендарској — пешадија, Основну школу у Душановој — пешадија, Основну школу на Дедињу — оклонни одред итд.

Пред борбе за ослобођење одбрана Београда је добила своју коначну физиономију и назив: Тврђава Београд. Командант Југоистока је 3. октобра увече прогласио Србију и Београд оперативним подручјем у најстрожем смислу. Дан раније, 2. октобра, командант проширеног одбрамбеног рејона Београда добио је надлежност оружаних снага. А то је значило — Београд постаје ратно подручје. Сву власт је преузео Стручни управни одбор при Штабу немачког војног команданта за Југоисток, а квислиншка влада Милана Недића је, с окупаторским позадинским властима, побегла из Београда у Беч, где је требало »да преузме своју политичку и националну дужност«. У немачком посланству пасош су добили и сви чланови Дражиног равногорског покрета у Београду.⁹⁵ Заједно с Недићевом владом Београд су напустили и пребегли у Аустрију они политичари, интелектуалци, трговци, занатлије и други који су се компромитовали као слуге окупатора, а један део сарадника окупатора, нарочито оних нижих који се нису могли надати да ће бити поведени у Аустрију и Немачку, везао је своју судбину за покрет Драже Михаиловића. Тако су се агенти Специјалне полиције, полицијски службеници по квартовима,

чиновници Недићеве владе и остали чланови разновразних Недићевих квислиншких органа и организација масовно прикључили четничким јединицама, надајући се да ће се под заштитом немачких снага четници прикупити и консолидовати за даљу борбу против Народноослободилачке војске, док се, у шта су слепо веровали, не искрцају англо-америчке трупе. У плану је било и формирање нове чиновничке владе од социјалдемократа, на чијем је стварању радио генерал-мајор Курт Ритер фон Гајтнер, начелник штаба Групе армија »Србија«. Међутим, до обрадовања ове владе није дошло због брзе измене војно-политичке ситуације у Србији и због ослобођења Београда.

Налазећи се на обалама две дубоке и широке реке, које га штите са три стране, Београд је имао све услове за солидну и дуготрајну одбрану, под условом да му се обезбеди залеђе у Срему. Непосредно пре напада за утврђивање Београда за одбрану, поред својих снага, Немци су ангажовали и велики део становништва града и околних села. Становништво је, под смртном претњом, одвођено на радове, у првом реду за копање ровова и заклона за оруђа. Командант Југоистока је 27. септембра наредио да се за изградњу тих објеката ангажује што више становништва. Под тешким условима, често малтретирани и зостављани, многи грађани су копали ровове и заклоне од јутра до мрака. На тај начин — искоришћујући погодан рељеф земљишта, шуме и приградска насеља и присилно мобилишући за радове градско и сеоско становништво с подручја Београда — непријатељ је око града и у његовој унутрашњости изградио снажну одбрану, која се састојала од спољног и унутрашњег одбрамбеног појаса. Спољни одбрамбени појас, с крилним ослонцем на Саву и Дунав, обухватао је Београд у виду полукруга дужине преко 30 километара, а протезао се

од села Остружнице, преко Жаркова, обухватајући село Кнежевац и коту 205, и код села Кијева се спуштао на Топчидерску реку, захватајући села Ресник и Пиносаву, испред Авале се савијао на североисток, потоком Завојница, до његовог ушћа у Дунав код села Винче. Положаји на овој линији су подељени на пет одсека: Остружница—Кијево, Ресник—Пиносава, Авала, Завојница—Лештане и Смедеревски пут—Винча. Земун и Панчево су били посебни одсеци одбране Београда. На овом појасу немачке трупе су местимично ископале ровове, траншеје и саобраћајнице и групним распоредом затвориле прилазе Београду и поселе све важније положаје и насељена места. Кључни објект овог појаса представљао је простор Авале. Задатак је снага у овом простору био да положи на Авали држи докле год је то могуће, а затим да се, пружањем одбране с погодних земљишних тачака са обе стране пута Бели Поток—Београд, постепено повлаче на унутрашњи појас Београда.

Непосредни одбрамбени појас протезао се периферијом града у дужини од око 20 километара и био је најбоље утврђен. Најјаче утврђена упоришта у овом појасу била су на Чукарици, Бановом брду, у Кошутњаку и Топчидеру, на Дедињу, Бањичком вису, Коњарнику и Великом Врачару, са густим ватреним средствима и инжињеријским препрекама. Овде су, од Саве на западу па до Дунава на истоку, ископани стрељачки и, местимично, противтенковски ровови пуног профила. Прилази рововима су заштићени густом артиљеријском и минобацачком ватром и специјалним противтенковским групама наоружаним ручним реактивним противтенковским бацачима, тзв. панцерфаустима. Непосредно иза противтенковских ровова, а нарочито поред саобраћајница које улазе у град, распоређена су митраљеска гнезда и ватрени положаји противтенковске артиљерије. На јужној пе-

риферији града, у захвату Авалског пута, топови су местимично уграђени у армиранобетонске бункере. Испред противтеиковских ровова постављена су противтенковска минска поља. Нарочито је велика количина противтенковских мина укопана на банкинама путева с правца Смедерева, Младеновца и Обреновца. Противтенковску одбрану су чинили међусобно повезани противтенковски рејони и групе, а тенкови су, у мањим групама, распоређени на вероватним правцима напада главних противникових снага, с циљем да противнападима наносе губитке деловима који би се увалили у зону одбране. Скелет противавионске одбране је чинио 38. моторизовани противавионски пук 20. противавионске дивизије, с оруђима калибра 88 и 105 милиметара, распоређени у разним деловима града. Сва противавионска оруђа су била припремљена и за гађање земаљских циљева, у првом реду тенкова, самоходних оруђа, артиљерије и минобацача. Знатна количина муниције за гађање циљева у ваздуху и на земљи била је још раније довучена на положаје, тако да су противавионци могли да дејствују и више дана, чак и под најнеповољнијим условима у окружењу.

Своју артиљерију Немци су распоредили на разним местима око града и у граду. На Бановом брду су поставили два тешка противавионска дивизиона, код Белог двора, на Бањичком вису и код Улице Незнаног јунака — по један дивизион, изнад Дубоког потока, североисточно од Шумица и на бившем Стрелишту код Цветкове механе — по један дивизион, између Коњарника и Малог Мокрог Луга — један дивизион. Од Астрономске опсерваторије и њене околине на Великом Врачару Немци су начинили централну артиљеријску тврђаву источне одбране Београда. На Карабурми је постављен један дивизион, који је требало да контролише прилазе са банатске стране и од села Вишњице; између Сењака и данашњег

Сајма — један дивизион. На левој обали Саве, код ушћа, једна артиљеријска група, на острву Ади Циганлији, која је претворена у бастион за себе, такође једна артиљеријска група из састава 2. оклопне армије, а на Бежанијској коси су биле распоређене три јаче артиљеријске групе. Топови смештени на Бежанијској коси требало је да служе као артиљерија шире подршке и да туку све угрожене тачке у Београду.

У унутрашњости града, који је био подељен на самосталне чворове и рејоне одбране, дуж главних саобраћајница, на трговима и раскрсницама, непријатељ је изградио велики број армиранобетонских бункера и претворио их у мале тврђаве из којих се могло кружно гађати из митраљеза, па и лаких топова и противтенковских оруђа. На Главној железничкој станици саграђене су куполе од армираног бетона, налик на пирамиде, висине око пет метара, а сличне такве и на замунској железничкој станици. Сем тих купола, Немци су користили и железничке вагоне натоварене џаковима с песком који су се кретали на шинама постављеним на десној обали Саве од данашњег Београдског сајма па до Савског пристаништа подно Калемегдана, паралелно са Савском (данас улицом Слободана Пенезића Крцуна) и Карађорђевог улицом. На угловима и око улаза великих зграда изграђени су велики бетонски бункери, а у зидовима ових зграда, подешеним за одбрану, изграђене су пушкарнице за пешадијска оруђа (митраљезе и пушкомитраљезе) и артиљерију. Отвори за прозоре и врата такође су подешени за пушкарнице, а пролази који се нису користили потпуно су зазидани или забарикадирани. Тако уређене зграде представљале су својствене снажне отпорне тачке, док су групе зграда или цели квартави чинили чворове одбране и упоришта. Камене и гвоздене ограде такође су уређене за одбрану. Релативно добро развијена под-

земна мрежа водовода и канализације и многобројни дубоки, благовремено међусобно повезани, подруми обезбеђивали су живој сили сигурно склониште од артиљеријске ватре и лаког бомбардовања из ваздуха, као и њен маневар. Специјално су добро били утврђени пунктови Калемегдан, Теразије, бок зграда министарства на углу Немањине улице и Улице кнеза Милоша, Главна железничка станица, околина старог Савског моста, Баново брдо, Бањички вис и Велики Врачар — који доминира источном периферијом града. Сама Чукарица са комплексом зграда Фабрике шећера и Бродоградилшта претворена је у тврђаву за себе.

Град се делио на шест самосталних утврђених рејона одбране: југоисточни, северни, северозападни, југозападни, јужни и централни, у које је улазио низ снажних отпорних тачака и чворова одбране. *Југоисточни утврђени рејон* је обухватао Велики Врачар, са Астрономском опсерваторијом; *северни* — Калемегданску тврђаву и Завод за израду војне одеће (сада Беко), са зградама непосредно иза њих и био повезан са одбраном Савског пристаништа, Електричне централе и Железничке станице Београд—Дунав; *северозападни* — Главну железничку станицу и мостобран на Сави код старог моста преко кога је, с леве обале Саве, непријатељ могао дотурати материјал, попуну, ојачања и муницију деловима који су се борили у граду, а такође евакуисати рањенике, — *југозападни* — Сењак, Чукарица и Баново брдо; *јужни* — Топчидер, Дедиње, Бањицу и Вождовац; *централни* — бивши краљевски дворач код Теразија и низ државних и других зграда које су биле претворене у снажне отпорне тачке (Ратнички дом, палата »Риунионе«, универзитетски блок, зграда »Призада«, Немачки кредитни завод, Народна скупштина, Народна банка, Главна пошта и Поштанска дирекција, Правни и Технички факултет, хоте-

ли »Београд«, »Москва« и »Балкан«, палата »Албанија«, зграде министарстава у Немањиној улици и Милоша Великог, Железничка дирекција, Генералштаб и др.).

Посаду тих утврђених рејона и чворова одбране сачињавале су пешадијске борбене групе, ојачане знатним бројем артиљеријских оруђа, минобацача и противтенковских средстава. Међупростори одбрамбених рејона појединих упоришта били су поседнути пешадијским јединицама. Свака посада је одговарала за одбрану свога рејона и није се смела предавати, већ је морала пружати отпор до последњег човека.

Ватрени систем у упориштима и одбрамбеним чворовима и рејонима организован је с могућношћу гађања свих прилаза ка сопственој и суседној отпорној тачки, односно чвору одбране. Ватрена средства су распоређена по свим спратовима зграда, како би ближе улице и непосредне прилазе држала под вишеслојном унакрсном ватром. Ипак, највећа количина ватрених средстава је размештена по првим спратовима и сутеренима. Делимично, тешка оруђа — топови, великокалибарски и тешки митраљези — постављена су само у нижим спратовима зграда. За борбу против тенкова и самоходних артиљеријских оруђа у граду такође су одређене специјално припремане и обучаване групе, наоружане ручним реактивним бацачима (панцерфаустима) и снабдевене флашама са запаљивом смешом. Њих су допуњавали снајперисти и аутоматичари. Ове групе су биле врло опасне у уличним борбама, јер су се тешко на време могле откривати. Иако је обичај нациста био да их употребљавају с највиших спратова зграда, обично последњих, у Београду су оне биле распоређене по свим спратовима зграда, а њихове осматрачнице и коректурне тачке на таванима и крововима.

Сав град је био јако миниран. Осим појединих стамбених блокова, припремљени су за рушење и сви важнији комунални и други јавни објекти: управне и административне зграде, историјски споменици, Калемегданска тврђава, водоводна и канализациона мрежа, Пошта, Радио-станица, Електрична централа, Савско пристаниште, Железничка станица, Савски мост и др. Од стручних снага Војнопривредног рударског батаљона »Југоисток« формиран је специјални одред за рушење (1 официр и 29 подофицира и војника), под командом поручника Одомера, који је био потчињен начелнику инжињерије штаба Фелберове групе армија. Поред овог одреда, у граду је постојао и низ других инжињеријских група припремљених за минирање и рушење. За рушење старог моста на Сави, од људства јуришног пионирског батаљона »Мидза« образована је посебна група, која је имала два одељења за паљење мина, противпожарно одељење и чету за обезбеђење, додељену из састава борбене групе пуковника Јунгенфелда. Само минирање моста извршено је у пољима између доњег и горњег лука моста. На обе стране моста минирани су уздужни носачи постављањем експлозивних пуњења. За активирање мреже експлозивних пуњења из станице за паљење предвиђена су два начина: електрично и паљење помоћу детонирајућег штапина.

Све ове групе су, у току борби за ослобођење Београда, рушиле јавне и приватне зграде, разарале културне споменике, уништавале научне институције, пљачкале и уништавале имовину и убијале мирно становништво. Једна таква група је у Улици краља Александра (данас Булевар револуције) са два камиона експлозива уништила млин »Авала«, а друга је у Васиној улици број 22 затворила подрум у који се било склонило преко 20 грађана, минирала зграду и побила све који су се ту затекли.

Ове групе су попалиле: Прву мушку гимназију, Тзачку трпезу на Ташмајдану, Стари краљевски двор у Улици краља Милана (данас Улица маршала Тита), Јавну берзу рада, зграде министарстава грађевина и финансија, Другу женску гимназију (која је у то време била најмодерније опремљена и изграђена школа у Београду), Руски дом, Санаторијум др Живковића, Новинско-издавачко предузеће »Време« (сада »Борба«), Народну банку, нову зграду Универзитета, Коларчев народни универзитет и многе друге јавне и државне зграде, нарочито у центру града и код Калемегдана. Поред јавних и државних, хитлеровци су уништавали и приватне зграде. Приликом бекства са Дедиња у последњем часу су минирали, попалили и опљачкали зграде, чија је укупна штета процењена на 4,190.000, на Чукарици је укупна штета процењена на 1,163.240, на Бановом брду — 418.000, на Сењаку — 4,665.500, у центру града — 2,014,000, на Савској падини — 84.478.000 и на Дунавској падини 3,327.720.000 предратних динара. Укупну штету коју је окупатор нанео Београду у октобарским данима 1944. године Комисија за утврђивање ратних злочина проценила је на 4,555.179.809 предратних динара или 102,248.700 америчких долара, према берзанском курсу од фебруара 1941. године. Уз то, Немци су из трезора Народне банке опљачкали 3,327.720.000 динара.

Немци су за одбрану Београда располагали и авијацијом за подршку: на Земунском аеродрому, поред 75 јуришних бомбардера, тзв. штука, имали су и изванредан број ловаца »фокер-вулф« као и »месершмита«. Вероватно су хитлеровци у борбама код Београда, ангажовали и авионе са других аеродрома.

Групе одбране Београда извршиле су посебну обуку. Основне претпоставке за обуку су биле: отпор удару оклопних снага, борба против партизанских јединица и

борба против оружаног устанка становништва у граду. При томе је посебна пажња посвећена извођењу покретних борбених дејстава и предузимању противнапада.

План четника за освајање Београда

Упоредо с Немцима и четничка Команда Београда је радила на свом плану одбране Београда. План београдског четничког вођства се у основи састојао из следећег: обједињеним четничко-недићевским снагама (око 20.000 људи) преузети Београд од Немаца пре доласка Народноослободилачке војске и Црвене армије, затим објавити свету и западним савезницима да су те »националне трупе«, под командом Драже Михаиловића, без ичије помоћи ослободиле Београд, чиме би се дао велики адут за заштиту Драже Михаиловића и свих осталих организација уз њега, а онемогућило улажење јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије у Београд. Рачунало се да се после тога позове и краљ, образује нова краљевска влада, уместо оне у иностранству и цела Југославија стави под њихову управу. Са овим актом сматрало се да ни Совјетски Савез неће моћи и смети нешто предузети против Драже Михаиловића, а неће ни штети.

С тим у вези, потчињавање Недићевих оружаних снага и његових установа, како појединих министарстава, тако и управних органа београдској четничкој команди отпочело је још у јесен 1943. године, када су комплетне Недићеве јединице и установе укључене у четничку војну и цивилну организацију. На основу тога, командант четничке Команде Београда мајор Александар Михаиловић Саша израдио је свој план преузимања власти у граду. У 1944. години то спајање недићеваца и четника само се проширило и учврстило. Августа 1944. године Ми-

лан Недић је, у вези с тим, дао и конкретне задатке свом министру Велибору Јонићу, именујући га за свог делегата који ће координирати послове између »Српске владе« и београдског четничког вођства. По Недићевом плану, требало је онемогућити »побуну комуниста и симпатизера народноослободилачког покрета« у Београду и преузети од Немаца војне и друге значајне објекте да не би били бачени у ваздух. Непосредно после тога на састанку између четничког команданта Србије генерала Мирослава Трифуновића Дроње и фашисте Димитрија Љотића договорено је да се обједине и четничко љотићевске снаге, врши заједничко снабдевање, прекину даља међусобна трвења и успостави потпуна сарадња. У септембру 1944. Саша Михаиловић, четнички командант Београда, и Иво Павловић одржали су у Београду састанак с министром Велибором Јонићем, генералом Костом Мушицким, командантом Љотићевих јединица, генералом Стеваном Радовановићем личним представником Недића, и другим личностима. На састанку се решавало питање преузимања и организовања власти по одласку Немаца, с тим да се обавести избегличка влада у Лондону и краљ да је Београд слободан и да нема потребе да се за њега води било каква оружана борба, те да влада с краљем може несметано да дође у Београд. И овде су сви присутни апеловали на међусобну слогу и сарадњу. Осим тога, одлучено је да се, у случају немогућности запоседања Београда на овај начин, убрза израда плана заједничког повлачења свих великосрпских и петоколонашких војних организација у правцу Словеније ради спајања са трупама западних савезника.

У Београду су тих летњих дана 1944. и чланови четничког Централног националног комитета, као и реакционарни политичари окупљени око Драже Михаиловића, у паници настојали да се што пре извуку из шкрип-

ца. У том безизлазу било је покушаја да уеспоставе везу са трупима Црвене армије. Тако је, на иницијативу познатих министара у предратним радикалним владама Лазара Марковића Лазице и Косте Куманудија, почетком септембра 1944. одржан састанак коме су присуствовали: Илија Михаиловић, индустријалац, један од Недићевих саветника, Славко Дуканац, адвокат, Драгољуб Михаиловић, бивши начелник Министарства трговина Краљевине Југославије, затим један свештеник, као делегат Српске православне цркве, две чланице Кола српских сестара, па Милорад Белић и Богдан Крекић као представници »радничке групе«. На састанку је разматрано стварање Одбора као политичког представништва Београда који би узео власт у граду чим Немци оду и дочекао Црвену армију. (Дочек и поздрав Црвене армије је, одвојено, припремао и Драгољуб Јовановић, председник Народне сељачке странке, који се, у погрешним проценама ситуације, покушао наметнути као партнер народноослободилачког покрета у подели власти.).

Два-три дана после тога, у канцеларији Шумадијске банке Марковић и Кумануди су се састали и са адвокатом Ацом Павловићем, Драгишом Јоксимовићем, Михаилом Стефановићем представницима равногорског Централног националног комитета. После десетак дана одржана је и седница такозваног Београдског представничког комитета. На тим скуповима је договор о формирању Одбора и дочеку Црвене армије потврђен и допуњен предлогом да се потражи и веза с руководством народноослободилачког покрета. Тај задатак је поверен Лазару Марковићу Лазици, Славку Дуканцу и Кости Куманудију.

Тих дана су и неке четничке јединице улазиле у Београд. Буљаци четника, под командом брадоња са укрштеним реденицима просто су се сручили на београд-

ске улице и Јавно, под оружјем, попунили преостале кафане. Међу њима је био и Корпус Горске гарде злогласног мајора Николе Калабића, који је 4. октобра, шепурећи се, продефиловао улицама града. Корпус је затим напустио Београд. Четници су ширили гласове како су дошли да им Немци, пре повлачења »уступе« Београд, а затим ће англо-амерички падобранци бити спуштени у град, па ће тако са »браћом савезницима« дочекати партизане и зауставити их пред »капијама Београда«.

Међутим, за остварење свих ових четничких и других реакционарних планова и комбинација све је већ било касно. Они су пропали због ефикасног напредовања јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије.

Опште стање у Београду пред ослобођење било је врло тешко. По улицама и зградама још су били свежи трагови бомбардовања из претходних месеци. Шеснаестог и 17. априла 1944. године око 600 савезничких англо-америчких бомбардера истресло је своје терете на град. Од тог дводневног бомбардовања погинуло је у Београду и Земуну око 200 немачких војника, а само у Београду је изгубило живот 1.160 грађана, а број рањених није утврђен.

И у каснијим мањим бомбардовањима је било жртава међу житељима. Због тога је велики број грађана избегао из града тражећи уточиште претежно у оближњим селима. Бомбардовања су озбиљно пореметила механизам окупационе власти, и то у толикој мери да су и окупатори и Недићева управа били паралисани. Систем контроле грађана био је поремећен и није се, све до краја окупације, могао успоставити у ранијем обиму.

Мостови на Сави и Дунаву били су оштећени, што је представљало и један од значајнијих успеха савезничких бомбардовања. Немци су због тога имали велике

тешкоће, јер су морали да прекрцавају разне терете са бродова на копнени саобраћај. Велика оштећења на водоводној, канализационој, електричној и телефонско-телеграфској мрежи изазвала су поремећаје у снабдевању и систему веза.

Становништво је тешко долазило до било каквих намирница и многи људи су гладовали или се одржавали на ивици опстанка.

О стању у граду у извештају полицијског директора немачке Групе армија »Ф« од 12. октобра 1944. је записано:

»Радње, гостионице итд. су затворене без изузетка. У слободној продаји више се не могу добити ни средства за живот нити друга важнија добра. Већи део цивилног становништва напустио је Београд. На улицама се могу видети само појединачна цивилна лица и припадници оружаних снага. Снабдевање електриком и водом је обустављено, наводно због несташнице угља. Такође је и Радио-станица обуставила рад«.

Београд је изгледао као да је живот у њему готово замро. У ствари, одбројавао је последње дане окупације чекајући слободу.

Пробој појаса спољне одбране

У непосредним борбама за ослобођење Београда и уништење немачке групације јужно од града учествовале су: с југословенске стране — 1. армијска група са девет дивизија (1. и 6. пролетерска и 5, 11, 16, 21, 23, 28. и 36. ударна дивизија), под командом генерал-лајтнанта Пека Дапчевића и политичког комесара пуковника Мијалка Тодоровића, чија је укупна јачина била близу 60.000 бораца,⁹⁶ а са совјетске стране — ојачани 4. гардијски механизовани корпус (13, 14. и 15. гардијска ме-

ханизована и 36. гардијска тенковска бригада, 230. хаубички артиљеријски пук, 140. минобацачки пук, 58. пук гардијских минобацача («каћуша»), 42. ловачка противтенковска артиљеријска бригада и 218. самостални инжењеријски батаљон, под командом истакнутог генерала тенковских трупа Владимира Ивановича Жданова, затим 73. и 109. гардијска и 236. стрељачка дивизија, 5. самостална гардијска моторизована стрељачка бригада, делови 75. стрељачког корпуса и шеснаест артиљеријских, минобацачких и самоходних артиљеријских пукова.⁹⁷ Напад су подржавали 9. авио-корпус 17. ваздухопловне армије и делови Дунавске речне ратне флотиле Црвене армије, а осигуравали су га, од дејства немачке авијације, 22. противавионска дивизија и три самостална пука противавионске артиљерије.

Ради обезбеђења напада на Београд с југа, на правцу Краљева и Крагујевца, дејствовали су 64. и 68. стрељачки корпус Црвене армије, којим су командовали искусни генерал-мајори Ј. К. Кравцов и Николај Николајевич Шкодунович, и 2. пролетерска дивизија, 17. ударна дивизија и делови 14. корпуса Народноослободилачке војске.

Тринаестог октобра ујутру непријатељ је изашао у своје утврђене рејоне и посео одбрану по целој периферији града приближно с подједнаком густином. Истовремено су јединице 1. армијске групе и ојачаног 4. гардијског механизованог корпуса, продужавајући наступање, ломиле отпор непријатеља на прилазима Београду и стезале ватрени обруч око града. С југа, у захвату Младеновачког пута, наступали су 1. пролетерска дивизија Народноослободилачке војске и главне снаге 4. гардијског механизованог корпуса Црвене армије. Развијајући успех на правцу од Раље, ове снаге су настојале да се из покрета пробију у спољну одбрану Београда на Авали. Ко-

ристећи се повољним положајем Авале, Немци су је били утврдили и претворили у јако упориште одбране. Подножјем нланине пролазио је предњи крај одбране немачко-фашистичких трупа, а окол су је опасали ровови и жичане препреке, густо минирани. На ватреним положајима налазили су се артиљерија и минобацачи. За непосредно гађање су припремљени противтенковски топови и самоходна артиљерија, а у ровове су постављени митраљези и ручни реактивни бацачи. Очеvidно, Немци су се били спремили да Авалу упорно бране. Међутим, мада су команде југословенских и совјетских снага знале да је Авала јако добро утврђена и да ће је хитлеровци бранити свом снагом, нису је могли заобићи нити изманеврисати. Једно такво чврсто и јако упориште нипошто није смело остати у позадини, поготову на правцу удара главних снага. Да би се ликвидирала непријатељска одбрана код Авале, образована је посебна оперативна група од оовјетских и југословенских снага. У њу су ушли: делови 36. тенковске и 14. механизоване бригаде и извиђачки одред 138. самосталног инжињеријског батаљона Црвене армије и делови 1. пролетерске бригаде и батаљон 4. српске бригаде Народноослободилачке војске. Пошто су ове снаге наишле на жилав отпор пред Авалом, командант 4. гардијског механизованог корпуса је око 15 часова одлучио да у напад уведе и остале делове обе поменуте бригаде. Проценивши ситуацију, он је наредио да се главни удар нанесе левим крилом, између Авале и села Пиносаве, да један мотострељачки батаљон 14. механизоване бригаде заобиђе Авалу здесна, да један батаљон напада с фронта и овлада врхом Авале, а да један батаљон заобиђе Авалу са запада. Тридесет шестој тенковској бригади је наредио да наступа за борбеним поретком левокрилног батаљона 14. механизоване бригаде и да га подржава ватром,

а после извршења ближег задатка, да настави акцију преко села Јајинаца према Београду. Артиљерија је добила задатак да концентричном ватром по предњем крају и дубини одбране непријатеља уништава његову живу силу и ватрена средства, неутралише ватру његове артиљерије и обезбеди извршење задатка. Пошто је Споменик Незнаном јунаку на Авали требало сачувати од оштећења и уништења, артиљерији је забрањено да гађа врх Авале. Непосредно у борбеном поретку совјетских моторизованих јединица, у једној линији с њима, ангажовано је шест пешадијских батаљона 1. пролетерске и батаљон 4. српске бригаде, док су две бригаде 1. пролетерске дивизије Народноослободилачке војске задржане у другом ешалону, спремне за увођење у напад на Београд после заузимања Авале. Лево, на правцу Рипањ—Пиносава, требало је да напада 8. црногорска бригада 1. пролетерске дивизије, с тим да се повеже са 6. пролетерском дивизијом и ликвидира непријатеља у рејону железничке станице Рипањ и код Пиносаве.

Припрема напада на непријатељску одбрану код Авале трајала је око три и по сата. За то време су на полазне положаје изашле 36. гардијска тенковска бригада, под командом гардијског пуковника Петра Семјоновича Жукова (ојачана батаљоном 4. српске бригаде 21. ударне дивизије) и 1. пролетерска бригада. Из позадине је привучена 14. гардијска механизована бригада. Њене мотострељачке јединице су изашле из оклопних транспортера, развиле се и поселе полазне положаје. Артиљерија је посела своје ватрене положаје у рејону Шупљег камена, недалеко од Авале. На бојишту је било укупно око 200 артиљеријских оруђа и минобацача, пук гардијских реактивних бацача («каћуша») и око 90 тенкова и самоходних артиљеријских оруђа. Тактичка густина је достигала до 100 артиљеријских оруђа и минобацача и

45 тенкова и самоходних оруђа на сваки километар фронта пробоја.

Непријатељ није успео да обезбеди дуготрајнију одбрану Авале. Он је напад очекивао, али се ипак није надао да ће уследити тако брзо и на такав начин. Тринаестог октобра у 19 часова и 45 минута, после кратке али тако рећи вулканске артиљеријске припреме и усијаних плотуна гардијских минобацача, јединице 14. механизоване и 36. тенковске бригаде, заједно са батаљонима 1. пролетерске и 4. српске бригаде, кренуле су у одаљчан јуриш, уз готово неподношљиву баражну ватру из мноштва аутоматских оруђа. То је означило почетак немачке катастрофе у Београду, а уједно и поздрав ослободилаца граду и његовом напаћеном становништву. Авала је завијена у дим и пламен. Створен је прави пакао од ватрене канонаде. Пролетери, искусни борци за ноћне борбе, мајстори за борбе у брдовитим теренима, незадрживо су продирали напред, раме уз раме са својим друговима црвеноармејцима. Милоња Стијевић, борац 1. пролетерске бригаде, забележио је у свом дневнику:

»Предвече отпоче битка за Авалу. Прва пролетерска јавља радиограмом: 'Налазимо се испод Авале. Руски тенкови маршују цестом'. У 22 часа: 'Водимо тешку борбу за Авалу. Садејствујемо са Црвеном армијом'. Сви борци Штапске чете 1. пролетерске дивизије посматрају борбу за Авалу. Руски топови туку врх Авале који гори од граната. Подножје пламти од ручних бомби. Гори читава Авала — такав утисак имам. Све се свело у општу јеку свих врста оружја — топова, мина, ручних бомби и дугих рафала шараца«.

Немци су се тукли, давали огорчен отпор из утврђења и ровова, али дуго нису издржали. Удару нису могли да одоле. Њихова одбрана на Авали је већ у току ноћи била потпуно разбијена. Остаци те групације из-

влачили су се под заштитом ноћи према Београду, гоњени од јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије које су продужиле напад. На све стране била је разорена борбена техника, возила, погинули фашисти. О жестини обрачуна на Авали сведочи и чињеница што је и сам командант одбране Београда, генерал Вили Шнекенбургер, тешко рањен и убрзо подлегао ранама.

Борбе на Авали су показале како се непријатељ може изненадити брзим маневром и почесно тући умешним груписањем снага према његовим најосетљивијим тачкама.

Четрнаестог октобра, у свитање, 1. пролетерска бригада, под командом мајора Јагоша Жарића и политичког комесара мајора Мирка Јовановића, и 36. гардијска тенковска бригада избиле су пред Бањички вис, на јужној ивици града. После огорченог окршаја, подржавана совјетском артиљеријом и тенковима, 1. пролетерска бригада је успела да се уклони у овај веома добро утврђен положај и да овлада јужним делом Бањице. У међувремену су предње јединице 14. гардијске механизоване бригаде и 39. гардијског тенковског пука заузеле Јајинце, а убрзо потом и село Кумодраж. Јево од Авале нападала је 8. црногорска бригада 1. пролетерске дивизије, под командом мајора Сава Машковића и политичког комесара мајора Јокаша Брајовића. Ујутро 14. октобра она је разбила немачку одбрану и брзим изненадним дејством провалила у Пиносаву, а затим продужила напад и избила на село Раковицу, на јужној ивици Београда. На Стражевици, јужно од Раковице, непријатељ је покушао да се организовано брани, али је силовитим нападом Црногораца разбијен. Немци су се повукли у фабрику авионских мотора и у њој се забарикадирани. После вишечасовне оштре борбе, у садејству са делови-

ма 2. личке пролетерске бригаде 6. пролетерске дивизије, којом је командовао капетан Драган Ракић и политички комесар мајор Бранко Дамјановић, Црногорци су заузели ово непријатељско упориште и предвече избили на Дедиње.

Истога дана, наступајући од села Барајева, главнина 6. пролетерске дивизије »Никола Тесла«, коју су подржавали совјетски артиљерци, спустила се у долину Топчидерске реке, сломила отпор немачких снага код села Рушња, Ресника, Кнежевца и Кијева, а затим на железничкој станици у Раковици, где је запленила велико армијско складиште муниције, и продужила напад ка Топчидеру, водећи огорчене борбе.⁹⁸ Источно од Младеновачког пута, преко села Врчина, ка Београду су продирале 5. и 21. ударна дивизија 1. пролетерског корпуса, а десном обалом Саве, савлађујући јак отпор, 12. ударни корпус Народноослободилачке војске успешно је форсирао напад са запада, из рејона Обреновца, према Београду: 16. ударна дивизија преко Макиша, а 11. и 28. ударна дивизија удесно од ње, у правцу Желзника и Жаркова.

За снагама које су већ водиле борбе на периферији града, придлазиле су, с југа, још три дивизије: 73. гардијска и 236. стрељачка дивизија Црвене армије и 23. ударна дивизија 14. корпуса Народноослободилачке војске.

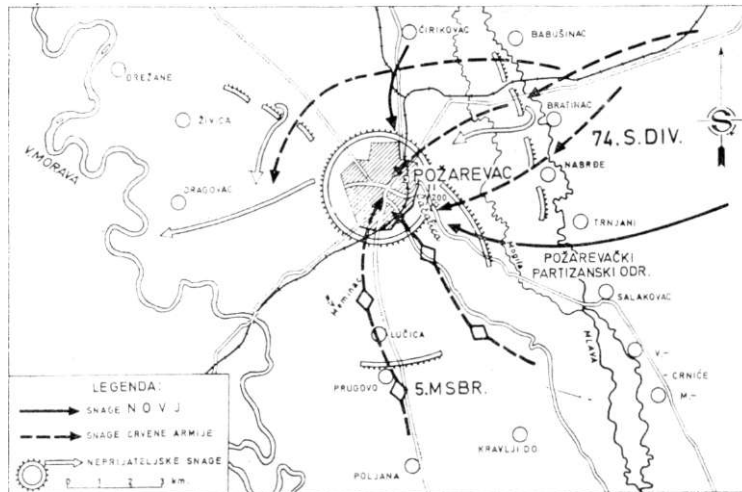
У међувремену, под притиском делова 2. украјинског фронта Црвене армије, немачке трупе су напустиле последње упориште у Банату, повукле се преко Дунава у Београд и порушиле Панчевачки мост на Дунаву. С леве обале Дунава, јединице 46. армије 2. украјинског фронта Црвене армије повремено су артиљеријском ватром тукле немачке положаје на источној ивици Београда, а у рејону Ритопека, после пребацивања на десну

обалу Дунава, борбу су водиле совјетска 109. гардијска стрељачка дивизија (без једног пука) 10. гардијског стрељачког корпуса, којом је командовао пуковник Балдинов, и 12. војвођанска бригада Народноослободилачке војске. Један пук ове совјетске дивизије кад је прешао Дунав код Ритопека, заузео је положај на Пасујишту (тригонометар 289).

Дејствујући на одвојеном правцу, 1. крајишка бригада 5. дивизије Народноослободилачке војске, под командом потпуковника Стева Рауша и политичког комесара мајора Петра Симудрића, и 15. гардијска механизована бригада Црвене армије нападе су 14. октобра непријатеља у Смедереву и са делом снага продрле у град. Борба је била жилава и жестока. Прва крајишка бригада је имала 10 погинулих и 35 рањених бораца. Убијено је око 120 и рањено 250 непријатељских војника. Предвече су у град продрле из правца Пожаревца јаке немачке снаге. Тежиле су да се на сваки начин пробију и споје са снагама у Београду.

Прва крајишка бригада се померила ка селу Пударцима. Једна чета је остала окружена у Смедереву. Курир 2. батаљона Црномарковић је успео да се провуче кроз немачке положаје у центар града до окружене чете која није још знала да су остале снаге бригаде одбачене од града. Извршавајући задатак, био је тешко рањен у лице. Метак му је прошао испод самог левог ока. Сав обливен крвљу, полуслеп, с последњим напором снаге пренео је наређење командир у чете да се повуче и пробије у састав батаљона.

После напада на Смедерево, 1. крајишка и 15. гардијска механизована бригада продужиле су дејства друмом од Смедерева ка Београду. Надмећући се у јунаштву, увече су код села Брестовика из покрета извршиле напад у бок и позадину 2. пука немачке оклопне грена-



Ослобођење Пожаревца 14—15. октобра 1944.

дирске дивизије «Бранденбург» и нанеле му тешке губитке, да би затим, у рејону села Болеча биле принуђене да воде оштру осмочаовну борбу. У том тешком окршају борци су показали да су веома организовани и упорни, и да су њихова храброст и одважност бескрајни. Осигуравши се посебно издвојеним одредима, који су морали да издрже притисак много надмоћнијих делова корпусне групе генерала Штетнера, који су настојали да се из рејона Пожаревца пробију за Београд, бригаде су 15. октобра стигле пред Београд и спојиле се са главним снагама 1. армијске групе и 4. гардијског механизованог корпуса, а код Ритопека и са деловима 109. гардијске стрељачке дивизије 10. гардијског стрељачког корпуса.

Корпусна група генерала Штетнера је на прилазима Пожаревцу у току 14. октобра водила тешке одбрамбене борбе против јединица 74. и 233. стрељачке дивизије совјетског 75. стрељачког корпуса, 5. самосталне гардиј-

ске моторизоване стрељачке бригаде и делова 14. корпуса Народноослободилачке војске. Особито јаке борбе издржала је совјетска 5. самостална гардијска моторизована стрељачка бригада против добро утврђене немачке одбране Љубичевског моста и код села Лучице, која је располагала тенковима и артиљеријом. У току ноћи слоњена је одбрана код Лучице, а претходнице 233. стрељачке дивизије, којом је командовао пуковник Т. И. Сидоренко, стигле су пред Пожаревац. У поноћ непријатељ је напустио град и бацио у ваздух мост на Морави код Љубичева. У рано јутро 15. октобра, ушле су у град извиђачке патроле 109. и 360. стрељачког пука совјетске 74. стрељачке дивизије, којом је командовао пуковник К. А. Сичев. С правца Костолца стигле су и јединице Пожаревачког партизанског одреда, а у граду је већ била формирана месна партизанска чета. Град је свечано дочекао своје ослободиоце. Већ је био окићен црвеним леницима које је издао Организациони одбор за дочек. Још док су се водиле борбе у Лучици, група активиста Народноослободилачког покрета, која је деловала у граду, умножила је у штампарији »Јадран« код браће Николића позив грађанима Пожареваца и околине за дочек јединица Црвене армије и Народноослободилачке војске. Штампане позива обављено је у највећој тајности у петак 13. октобра, кад се штампарија затварала наводно због ручка.

Главни дочек је припремљен на Пожаревачком цветном тргу који је био пун цвећа. Суморно јесење јутро дочекало је уморне ослободиоце. Испуњених лица, натечених ногу, у униформама умрљаним стишким и моравским блаатом, ушли су црвеноармејци и партизани у град насмејани и раздрагани са жутиим јесењим цвећем и другим цевима својих »винтовки«. На коњу је јахао старији лајтнант Иван Маркович Сушков, кога су грађани кити-

ли белим иешкирима и даровали букетима цвећа. На улицама су лепршале црвене заставе и дуго, дуго се певало и играло.

За то време потиснута из Пожаревца, Корпусна група генерала Штетнера наставила је повлачење преко Смедерева ка Београду. Истовремено су Дунавом пристигли бродови совјетске Дунавске речне ратне флотиле. Они су, са деловима 75. стрељачког корпуса, почели напад на немачке трупе у Смедереву.

План напада и припреме за напад на Београд

Избијањем јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије на ивицу Београда завршене су борбе за продор у непријатељску одбрану на непосредним прилазима граду. Први део задатка био је извршен. Остварени су повољни услови да почне јуриш за коначно ослобођење Београда. Оцењујући упорност непријатеља у одбрани спољне линије, штабови 1. армијске групе и 4. гардијског механизованог корпуса дошли су до закључка да је за сламање немачке одбране у граду потребно акције свестрано усагласити и организовати присно садејство између јединица свих родова и совјетских и југословенских. Пошто је то била прва заједничка операција за велики град у чијој су реализацији учествовале обострано крупне снаге, то су план напада и садејство јединица представљали важан посао за обе команде. Што се тиче совјетске стране, командант 3. украјинског фронта је остварење тог садејства на земљишту поверио генерал-пуковнику Сергеју Семјоновичу Бирјезову и артиљеријском генерал-пуковнику М. И. Недељину, који су с командантом 57. армије генералом Николајем Александровичем Гагеном и командантом 4. гардијског меха-

низованог корпуса генералом Владимиром Ивановичем Ждановим прецизирали план напада на Београд од стране јединица Црвене армије. С југословенске стране припремама су руководили командант 1. армијске групе генерал-лајтнант Пеко Дапчевић и политички комесар пуковник Мијалко Тодоровић, који су са својим начелником штаба пуковником Савом Дрљевићем припремили план напада јединица Народноослободилачке војске на град.

У суботу ујутру 14. октобра, на заједничком саветовању команданата и чланова штабова 1. армијске групе и 4. гардијског механизованог корпуса, одржаном у Јајинцима, крај Београда, усвојен је план напада на град и у главним линијама је усклађено садејство совјетских и југословенских снага. Решено је да се за време артиљеријске припреме 58. пук гардијских минобацача («каћуша») употреби на други начин: не почињати припрему с паљбом «каћуша», како се то обично радило, већ напротив завршити артиљеријску припрему снажним ударом «каћуша». Такође је донета одлука о стварању заједничких јуришних одреда који су имали да нападају на челу сваке нападне колоне — крчећи им пут.

Основна идеја у плану напада на Београд била је: фронталним ударом главних снага с југа што брже пробити унутрашњу одбрамбену линију и преко центра града брзо продрети на Калемегдан, из покрета заузети стари Савски мост и раздвојити немачке снаге у граду, а затим с неколико удара главних и помоћних снага с више праваца испресецати снаге браниоца на мање изоловане делове и по групама их уништити. Ова идеја напада на Београд била је оригинална у првом реду по томе што град није нападан на тај начин што би се окружио, па нападао са свих страна, што је најчешћи случај у освајању великих градова, него се ишло на то да се његова

одбрана прво раздвоји, а затим даље раскомада и уништи. Усвајајући овакву идеју, штабови 1. армијске групе Народноослободилачке војске и 4. гардијског механизованог корпуса Црвене армије полазили су од процене да расположивим снагама не би било могућно потпуно опколити град и уништити доста јак гарнизон и да би одуговлачење напада на Београд могло ићи у прилог јачању и сређивању снага одбране, с обзиром на могућност да се корпусна група генерала Штетнера, која се повлачила из источне Србије, пробије у Београд. То би довело јединице Народноослободилачке војске и Црвене армије у ситуацију да воде дуготрајније и тешке борбе против двоструко јачег непријатеља, град би се претворио у рушевине и страдало би становништво. Због тога се морало водити рачуна о времену, радити брзо и енергично на стварању одлучујуће надмоћности на уском, јужном сектору фронта, на што краћој припреми напада и на брзом и изненадном дејству трупа.

Поред директног фронталног напада, није занемарена ни могућност окружења града. Наиме, предвиђало се да се део снага 12. ударног корпуса, уз помоћ јединица Црвене армије, пребаци преко Саве, код Обреновца, и да ослободи Земун што би омогућило пад Београда, а и одсецање непријатељских снага у њему.

У складу са оваквом идејом напада, одлучено је да главни удар нанесу 1. пролетерски корпус Народноослободилачке војске (1, 5, 6. и 21. дивизија) и ојачани 4. гардијски механизовани корпус Црвене армије, а касније и 73. гардијска и 236. стрељачка дивизија Црвене армије, и то правцем преко Бањице, Славије (данашњи Трг Димитрија Туцовића), Калемегдана, а помоћни удар 12. ударни корпус Народноослободилачке војске (11, 16, 28. и 36. дивизија), општим правцем преко Чукарице, Топчидера, Главне железничке станице. Напад на град

би подржавали артиљерци и авијација 3. украјинског фронта. Освајање града попут Београда, који лежи на две велике реке, а истурени бастиони одбране такође на овим рекама, било је готово немогуће без употребе ратних бродова. Зато је ове совјетске копнене и ваздухопловне снаге имала да подржава Дунавска ратна флота јачине око 80 разних ратних бродова.

Старешине и штабови у току дејстава доследно су се придржавали међусобних обавеза, усвојене одлуке и плана дејстава.

Штаб 1. армијске групе је 14. октобра издао својим јединицама борбену заповест која је служила као основна инспирација у нападу на Београд. »Послије спајања са совјетским трупима« — стајало је у уводу заповести — »и заједничког чишћења непријатељских упоришта од Тополе до Београда наше јединице се налазе, заједно са совјетским механизованим корпусом, на прилазима главног града наше отаџбине. Наш корпус [1. пролетерски — прим. П. В.] и јединице 12. корпуса добиле су задатак да заједно са механизованим јединицама корпуса Црвене армије ликвидира немачке окупаторске трупе и њихове помагаче у Београду. Ми данас извршавамо историјску задаћу у овој рату тиме што главни град наше отаџбине ослобађамо од фашистичког ропства и недићевско-четничке издаје и враћамо га свом народу и отаџбини«.

Том заповешћу је одређено да 1. армијска група формира свој борбени поредак у четири нападне колоне. Деснокрилну колону је образовала 5. ударна дивизија, под командом пуковника Милутина Мораче и политичког комесара потпуковника Илије Матерића, са задатком да напада с југоистока и у зони између Улице краља Александра (данас Булевар револуције) и Дунава продире у правцу Калемегдана. У другу колону је одре-

ђена 1. пролетерска дивизија, под командом пуковника Васа Јовановића и политичког комесара потпуковника Влада Шћекића. Њен је задатак био да продре преко Бањице и Дедиња према Славији и кроз центар града такође у правцу Калемегдана. Трећу колону је чинила 6. пролетерска дивизија »Никола Тесла« под командом пуковника Тзока Јованића и политичког комесара потпуковника Никице Пејиновића. Она је требало да напада општим правцем Топчидер—Топчидерски венац—Војна болница—Улица краљице Наталије (данас Улица Народ, - ног фронта)—Улица кнеза Михаила—Калемегданска тврђава. У саставу четврте, левокрилне колоне, био је 12. ударни корпус (11, 16. и 28. ударна дивизија), под командом генерал-мајора Данила Лекића и политичког комесара пуковника Стефана Митровића. Њен задатак је био да са две дивизије напада дуж десне обале Саве, преко Жаркова, Бановог брда и Михајловца, у правцу Главне железничке станице и Савског пристаништа, а једна дивизија да буде у другом ешалону, иза борбеног поретка дивизија првог ешалона. У армијску резерву одређене су 21, ударна дивизија 1. пролетерског корпуса под командом пуковника Милоја Милојевића и политичког комесара потпуковника Младена Марина, која се била прикупила подно Авале на простору села Белог Потока, Зуца и Лештана, затим 36. ударна дивизија 12. ударног корпуса, под командом потпуковника Радосава Јовића и политичког комесара потпуковника Љуба Момчиловића, која је задржана између Обреновца и Остружнице, и 23. ударна дивизија 14. корпуса, под командом потпуковника Миладина Ивановића и политичког комесара потпуковника Воја Поповића, која је била на простору јужно од Авале.

Дивизије Народноослободилачке војске су већ биле у покрету када су добиле заповест за напад на Београд.

Имале су само толико времена да се у ходу прераспо-
ређују, да заузимају борбени поредак и да се у правом,
договореном тренутку нађу тамо где је било потребно
да буду ради напада.

Борбени поредак совјетских јединица састојао се из
два ешалона. У првом се налазио ојачани 4. гардијски
механизовани корпус, који је свој борбени пут започео
у борбама вођеним код Харкова јуна 1942. године, с тим
што је требало да 36. гардијска тенковска бригада про-
бије одбрану у захвату Авалског пута на одсеку ширине
око 600 метара, а затим да напада преко Ауто-команде
ка Славији, и, даље, ка Железничкој Дунав-станици, да
се 13. гардијска механизована бригада преко Дедиња
пробије на Мостар и, даље, Савском улицом (данас Улица
Слободана Пенезића Крцуна) ка Главној железничкој
станици и Савском мосту, а да 14. гардијска механизо-
вана бригада пробије одбрану код Милошевца на фрон-
ту ширине око 700 метара, а затим окрећући борбени
поредак фронтом удесно и, развијајући напад на северо-
исток, преко Вождовца и Лекиног брда, избије на Ве-
лики Врачар, и ту поседне одбрану ради спречавања
продора непријатеља у град са југоистока, од Смедерева.
У другом ешалону су се налазиле 73. стаљинградска гар-
дијска и 236. стрељачка дивизија, којима су командовали
генерал-мајори Семјон Антонович Козак и П. Ј. Кулжис-
ки. Оне су маршовале између Тополе и Београда. Било
им је наређено да што пре избију у рејон града и да се,
у оперативном погледу, потчине команданту 4. гардиј-
ског механизованог корпуса, генералу Владимиру Ива-
новичу Жданову.

За борбу против непријатеља у граду у свакој бри-
гади је формиран по један јуришни одред састављен од
пешадије, артиљерије, тенкова, минобацача, пламеноба-
цача и пионира, а у мотострељачким батаљонима 1—2

јуришне групе, које су имале задатак да дејствују испред својих јединица и да им крче пут. По саставу, количини борбене технике и снази, јуришни одреди у тенковској и механизованим бригадама нису били подједнаки. У свакој механизованој бригади јуришни одред се састојао од мотострељачког батаљона, ојачаног четом Народноослободилачке војске, четом тенкова, батеријом топова 76 милиметара, батеријом противавионских топова 37 милиметара, батеријом минобацача 120 милиметара и са два вода пионира. Укупно у свом саставу одред је имао 225 мотострелаца, 75 аутоматичара, око 150 бораца Народноослободилачке војске, 27 противтенковских пушака, 15 митраљеза, 4 противавионска топа, 4 противтенковска топа, 4 топа дивизијске артиљерије, 9 минобацача 82 милиметра, 6 минобацача 120 милиметара и 10 тенкова.

Планирано је да се пробој предњег краја одбране на тежишту напада Бањица—Славија—Калемегдан изведе на фронту ширине око 2 километра. Због тога су на овај одсек привучени сви придошли делови 4. гардијског механизованог корпуса и 1. пролетерске дивизије — укупно седам мотострељачких батаљона Црвене армије, петнаест пешадијских батаљона Народноослободилачке војске и око 170 тенкова. Одсек су браниле немачке снаге од око три ојачана пешадијска батаљона.

За припрему и подршку напада у почетку је ангажовано око 320 артиљеријских и минобацачких цеви, да би 15. октобра тај број нарастао на 506, а 16. октобра на 633 цеви. Такође су 9. ваздухопловни корпус генерала А. В. Толстикова и ваздухопловне дивизије пуковника Андреја Никифоровича Витрука и пуковника В. Ч. Курјашева — под командом команданта 17. ваздухопловне армије генерал-пуковника Владимира Александровича Судеца лично, били спремни да помажу напад сувоземних

снага. Њихов задатак је био да неутралишу непријатељску артиљерију на Бежанијској коси и да не дозволе придолазак групације која је одступала из источне Србије.

Артиљеријска противтенковска резерва, коју је чинио 292. гардијски самоходни артиљеријски пук, прикупљена је на јужним прилазима граду, спремна да одбије противнападе непријатеља.

У договору с југословенским руководством, совјетско командовање није хтело да употреби тешку артиљерију, гардијске минобацаче («каћуше»), јуришну и бомбардерску авијацију у непосредном нападу на стамбене блокове, у којима су се Немци били чврсто утврдили. То би, истина, смрвило одбрану нациста, али би довело и до великих разарања и губитака код становништва, које је тражило заклоне у подрумима зграда. Зато се једино решење за дејство тешке корпусне и армијске артиљерије, артиљеријских пукова резерве Врховне команде, гардијских минобацача и авијације састојало у томе да се њиховом ватром и бомбардовањем авијације најпрецизније туку само немачки положаји ван насеља.

Сва пуковска артиљерија и око 70% дивизијске, распоређена је међу батаљонима и четама стрељачких и механизованих јединица и требало је да дејствује у саставу јуришних група, којима је обично руководио командир мотострељачке чете. Свакој пешадијској чети била су придодата два-три минобацача из састава минобацачких батерија и чета. Поједини средњи минобацачи додавани су чак стрељачким водовима.

Артиљеријом је непосредно руководио командант артиљерије 57. армије генерал-мајор артиљерије Брејдо.

Садејство између тенкова, артиљерије и мотопешади је обезбеђивало се заједничким размештајем артиљеријских осматрачница и осматрачница команданата мотострељачких јединица, широким коришћењем радија, на-

рочито од стране тенковских команданата, и светлосних сигнала (ракета).

Инжињеријске јединице су добиле задатак да наступају у саставу јуришних одреда и група и прате тенковску и механизоване бригаде. Требало је да седам инжињеријских батаљона, одмах по ослобођењу појединих делова града, разминурају зграде и друге објекте које је непријатељ био минирао и припремио за рушење.

Пре изласка јединица на полазне положаје делимично је разминиран терен испред предњег краја непријатељске одбране и направљени су пролази кроз минска поља и жичане препреке. За разминурање су употребљене пионирске чете бригада и два пионирска батаљона 4. гардијског механизованог корпуса, као и инжењеријски батаљон 1. пролетерске дивизије. Минско-експлозивне препреке испред предњег краја штићене су густом стрелачком ватром и разминурање се морало вршити под непрекидним дејством непријатеља. И то није било све. Саме од себе мине су, такође, представљале извор латентне опасности. Свако непажљиво или невешто њено додиривање изазивало је експлозију која је разносила све у парчад што се около налазило. Разминурање минских поља и ирепрека компликовало се и тиме што је задатак требало извршити не ноћу већ дању и што су минске препреке биле у непосредној близини предњег краја непријатеља. Да би се неутралисала густа пешадијска ватра за време разминурања 200. самостална чета за противхемијску заштиту 4. гардијског механизованог корпуса је добила задатак да постави непрозирну димну завесу. У исто време успешно је организовано насилно извиђање. Изводиле су га на широком фронту југословенске и совјетске пешадијске и инжињеријске чете с прве линије. Извиђањем је омогућено да се открије куда се протеже предњи крај непријатељских снага да се утврде места

минских поља, извиде инжињеријске препреке и противтенковски рејони, систем браниочеве ватре, распоред његових снага и слабо заштићени одсеци његове одбранс на ивицама града.

Према договору маршала Тита са врховном командом Црвене армије, све трофеје и магацине у Београду требало је ставити на располагање искључиво јединицама Народноослободилачке војске.

Уочи напада на Београд, као и пре сваке значајније борбе, у јединицама Црвене армије и Народноослободилачке војске спроведене су потребне војничке и партијско-политичке припреме за извршење постављених задатака. У свим јединицама одржани су, како је то већ било постало традиционално, кратки партијски и скојевски састанци. У свим, писменим и усменим, наређењима штабова и команди налагано је потчињеним јединицама да се предстојећи задатак најозбиљније схвати и приступи његовом извршењу с пуном одговорношћу. На скупним и појединачним разговорима борци су упознати са изливима протеста и револуционарних захтева Београђана који су долазили до снажног антифашистичког и револуционарног изражаја у многим студентским демонстрацијама и радничким штрајковима, а нарочито у току 27. марта 1941. године. када је фашистичким освајачима из нацистичког Трећег Рајха кроз паролу »Боље рат него пакт!« и »Боље гроб него роб!« речено оно велико и одлучно »Не« читавог нашег народа. Уиознати су, такође, да је Београд у самом почетку априлског рата 1941, као прва жртва Хитлеровог зверског напада на Југославију, искусио излив фашистичког беса и његове страшне освете, јер је у првим јутарњим часовима 6. априла засут хиљадама тона разорног челика и запаљивих бомби, које су донеле смрт хиљадама његових грађана: деци, женама и старцима, али не и Београду. Борцима се говори-

ло и о учешћу Београђана у тешкој и величанственој илегалној борби у окупираном граду од 1941. до 1944. године. Упознати су с тим да је Београд од првог дана оружаног устанка био у ратном стању. У њему је Централни комитет Комунистичке партије Југославије, са генералним секретаром Јосипом Брозом Титом на челу, спровео припреме за оружани устанак и 4. јула 1941, донео историјску одлуку о отпочињању оружане ослободилачке борбе народа и народности Југославије. Из окупираног града је у раздобљу од јула до 16. септембра 1941. године, уз помоћ добрих курирских веза, Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије руководио првим борбеним акцијама партизанских одреда у целој земљи. Сазнали су за беспримерна херојства Београђана, нарочито омладине, у борби против окупатора и квислинга, које нису заплашили ни Бањички логор, ни »Сајмиште«, ни стратиште у Јајинцима у којима је на свиреп начин убијено више од 80.000 недужних родољуба и патриота. Становници Београда, чланови и симпатизери Комунистичке партије, радници и омладина су већ од првих дана окупације града одлучно пружали отпор непријатељу, а специјалне партизанске ударне групе, састављене од радника и омладинаца, свакодневно су нападале немачке официре и војнике, ликвидирале издајнике, палиле непријатељске гараже, аутомобиле, складишта муниције и погонског горива, спаљивале новине, часописе и друге публикације, квариле линије електричних и телефонско-телеграфских веза. Те су групе јула 1941. године запалиле велике немачке гараже у Гробљанској (сада Рузвелтовој) и Милешевској улици, немачку радионицу за оправку, складиште резервних делова и гаражу немачког аутомобилског парка у Масариковој улици.

Предузете су и мере да се становништво Београда припреми за што активније учешће у предстојећим бор-

бама. Још крајем августа 1944. године, по одлуци Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Србију, на планини Космају, код Младеновца, формирано је Партијско повереништво у које су ушли Олга Врабич Нада, Живојин Анђелковић, Рајко Ђаковић и Каћа Баложан. То тело је у првом реду имало задатак да уђе у Београд, да организује »технички пункт«, да се повеже с околним партизанским јединицама и партијским руководствомима, да повеже партијске организације у граду које су успеле да избегну провале, да организује политички рад и пропаганду, да организује и припреми наоружане борбене групе које би, у тренутку напада на град, спречиле окупатора да поруши важне објекте, да организује санитарске пунктове прве помоћи, који ће послужити кад започну борбе за град, да припреми водиче за ослободилачке јединице, да ствара политичке организације, као Градски одбор Народноослободилачког фронта, одборе појединих рејона и слично и да се припреми за прве, тешке дане који ће наступити по истеривању окупатора из града. Грађане је требало организовати тако да помажу ослободиоце и да у исто време на различите начине ометају непријатеља да се успешно брани.

Пребацивање тог кадра у град и одржавање веза организовао је Окружни комитет КПЈ за Младеновац. У Повереништву су, сем општих, одређени и задаци сваком појединцу. Секретар је била Олга Врабич, дотадашњи секретар Среског партијског повереништва за срез Младеновац. За војне акције и организовање борбених група одговарао је Живојин Анђелковић, који је на тај задатак повучен са дужности политичког комесара 2. батаљона Космајског партизанског одреда. За рад с омладином задужен је Рајко Ђаковић, који је повучен такође са дужности политичког комесара батаљона у Космајском партизанском одреду, а за рад са женама била је одре-

ђена Каћа Баложан, такође повучена са дужности политичког комесара батаљона у Космајском одреду.

Почетком септембра 1944. године чланови Повереништва су илегално стигли у Београд преко веза које је у Београду и околини имало Партијско повереништво за бивши срез врачарски. Одмах су се повезали с партизанским ослободилачким ударним групама, са припадницима народноослободилачког покрета и осталим родољубима. Затим су приступили стварању политичких организација као на пример Привременог градског одбора Народноослободилачког фронта (у који су ушли Милош Јовановић, Олга Врабич и представници рејонских одбора) или појединих рејона и слично. На иницијативу Повереништва почетком октобра је у Хилендарској улици одржан шири састанак активиста Београда на којем је формиран Иницијативни народноослободилачки одбор Београда, са Синишом Станковићем на челу. Одбор је одмах издао проглас становништву с позивом на отпор окупатору и његовим домаћим слугама, као и позив становништву града за помоћ ослободилачким снагама. Уз сарадњу и помоћ грађана, Повереништво је образовало многе секције Антифашистичког фронта жена, приступило прикупљању помоћи за јединице Народноослободилачке војске, упућивало нове борце на већ ослобођену територију Србије, организовало у илегалним становима у граду санитарске станице за прву помоћ које ће почети да раде када започну борбе за ослобођење града, припремало водиче за југословенске и совјетске јединице и друго.

Повереништву су се у граду придружили већ поменути обавештајни официри 1. пролетерског корпуса мајор Милош Вучковић и радио-телеграфиста 21. дивизије Миодраг Мирковић Аца, које је Штаб 1. пролетерског корпуса, после ослобођења Ваљева, упутио с радио-станицом у Београд. Осим извршавања обавештајних задатака

(прикупљање података о немачким и квислиншким јединицама у граду, о војним објектима и расположењу грађана), та је група требало да организује пребацивање на слободну територију познатих политичких личности, јавних и културних радника који су се били определили за народноослободилачки покрет.

Крајем септембра из рејона Прокупља у Београд се возом убацила и тајна радиообавештајна група коју је упутило Одељење за заштиту народа за Србију (ОЗН-а). Групу су сачињавали млади београдски илегалца Феђа Добровић, који је непосредно пре тога дошао из Београда на ослобођену територију у јужној Србији, и радиста Невенка Јеличић (сада удата Полајнер), Сплићанка, кћи угледног адвоката из града под Марјаном, која је у шеснаестој години напустила гимназијску клупу и септембра 1943. године кренула, заједно са братом, у партизане. Ова млада партизанка никада раније није била ни у Београду, ни у Србији. Та радио-група није се смела повезивати ни с ким у граду и требало је да ради самостално без икаквих контаката с партијском и скојевском организацијом. У прикупљању, провери, класификацији и анализи обавештајних података остављене су јој сасвим одрешене руке. Да не би била откривена, није смела давати узастопне емисије из истог стана. Свако наредно радио-емитовање група је требало да врши са другог места. У случају животне опасности, чланови групе морали су се бранити оружјем и нису смели живи пасти у руке непријатељу. За везу са центром ОЗН-е у јужној Србији група је имала малу »цепну« радио-станицу и утврђену шифру. Све до ослобођења Београда овај обавештајни пар је слао обавештења из илегалних станова у Јакшићевој улици број 3, Карађорђевој улици број 69 и Бирчаниновој улици број 20.

Ево шта је о припремљености Озине групе говорио

тадашњи начелник ОЗН-е за Србију Слободан Пенезић Крцун:

»У вези са војним припремама за наступање према Београду и борбама за његово ослобођење, добили смо задатак да припремимо наше групе с радио-станицама ради убацивања у окупирани Београд. Требало је овим путем да обезбедимо што више података за војне операције. Међутим, у овим условима то је био веома тежак задатак. Није се радило само о недостатку већег искуства за тако сложене акције, већ и о низу техничких тешкоћа које је требало савладати. Морали смо, исто тако, пронаћи људе који одлично познају прилике у Београду. Ипак, најтеже је било наћи телеграфисте. Али, и поред свих тешкоћа, веома смо брзо припремили прву групу.

Изабрали смо једног друга који је непосредно пре тога дошао из Београда, и једну младу партизанку из Далмације, која је тада имала једва осамнаест година. Припремили смо јој и документа за пут. Дали смо јој малу 'депну' радио-станицу и утврдили шифру. Затим су њих двоје кренули на задатак. Била је то велика ствар поћи у то време из околине Прокупља и савладати све препреке које су стајале на путу да би се дошло до Београда.

Они су успешно савладали све препреке и стигли у Београд. Јављали су нам се неколико пута. Подаци до којих су дошли били су нам од велике користи приликом уласка у Београд. Ту је снажно дошла до изражаја смелост наших људи, споообност да при извршавању задатка савладају сваку препреку«.

Војнообавештајна група мајора Вучковића и обавештајци ОЗН-е нису знали једни за друге и радили су одвојено, самостално. Сваки на својим задацима, у својим рејонима, ослањајући се на »сopствену« обавештајну

мрежу, или изграђујући је у току своје активности у »ходу«.

Известан број омладинаца из Београда који су побегли из Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци и бораца Космајског партизанског одреда такође је добио задатак да се убаца у Београд. На основу упутстава које су добили од Окружног комитета КПЈ Младеновац и Штаба Космајског партизанског одреда, они су се пријавили у формације Недићеве Српске државне страже, ту примили оружје и деловали у правцу слабљења одбране, а затим прешли у илегалност и, по задатку Повереништва, изводили многе акције и вршили припреме за ослобођење Београда.

На тај начин све је било припремљено и спремно за коначан обрачун с немачким окупатором и његовим помагачима у Београду.

Продор у град

Непосредан напад на Београд је почео 14. октобра по подне, након што је седам артиљеријских и минобацачких пукова и пет самосталних дивизиона (укупно око 320 топова и минобацача најразличитијих калибара) и 24 гардијска минобацача («каћуше») извело припрему у трајању од 20 минута. Артиљеријска припрема је изведена с највећом жестином ватре из свих артиљеријских и минобацачких система. Оруђа су сручила своју убитачну ватру на предњи крај одбране противника и његова упоришта. Три пука противтенковске артиљерије изашла су на отворене ватрене положаје и с њих су гађали све циљеве који су се уочили на предњем крају непријатељских снага. Њима су помагали минобацачки батаљон и артиљерија тенковске бригаде. За време артиљеријске прип-

реме избачено је око 10.000 граната и мина. Ватром је непосредно управљао гардијски потпуковник С. Махлин, командант артиљерије 4. гардијског механизованог корпуса, а такође и његов штаб чији је начелник био гардијски потпуковник А. Прокуда. За време артиљеријске припреме авиони 136. и 306. јуришне ваздухопловне дивизије 9. мешовитог ваздухогшовног корпуса, под командом генерал-потпуковника авијације О. Толстикова, непрекидно су наносили ударце противниковим артиљеријским батеријама на положајима на Бежанијској коси, дуж леве обале Саве и у рејону Савског моста. Авиони су висили над главама немачких војника, не дозвољавајући им ни ока да отворе. Дејство јуришне авијације било је организовано тако да авиони ни једног тренутка нису остављали бојиште. Једна група јуришника се враћала на аеродром, а друга је долазила и заузимала место претходне.

Пуковски плотуни гардијских минобацача («каћуша») представљали су завршни акорд артиљеријске припреме. Ураганском ватром огромне снаге засут је простор, чија површина није била већа од 4. квадратна километра. Уз ту «музику» са својих полазних положаја јединице 1. пролетерске дивизије и 36. тенковска и 13. механизована бригада кренуле су у одлучан напад на Бањицу и Дедиње, а 14. механизована бригада на Милошевац. На челу борбеног распореда наступали су јуришни одреди бригада. Јуришни одред 14. гардијске механизоване бригаде предводио је командант 2. моторизованог батаљона, гардијски мајор А. Овчаренко. Јуришним одредом 13. гардијске механизоване бригаде руководио је командант 1. моторизованог батаљона, гардијски мајор В. Д. Мозговој, док је јуришним одредом 36. гардијске тенковске бригаде руководио командант 1. тенковског батаљона, гардијски капетан К. Махмутов. Одмах за овим одредима кретале су се ватрене групе, иза њих мање ре-

зерве, а иза крила резерви, степеном лево и десно, заштитне групе. Противтенковска и противавионска артиљерија, минобацачи 82 милиметра и тешки митраљези такође су напустили своје ватрене положаје и устремили се напред. Кренуло је све незадрживо као лавина, све што је до тог трену ћугало и скривало се од немачких осматрача. Тенкови су престигли пешадију и примакли се минским пољима. Интензивно отварајући митраљеску ватру, провалили су у пролазе које су направили пионери, савладали минска поља и зауставили се код противтенковског рова. Пионери су једновремено, под заштитом тенкова и пешадије, приступили уређењу пролаза. Негде су помоћу експлозива, а негде лопатама срушили стрми ров. И тенкови су поново пошли напред. Склонивши се у ровове и бункере којима су биле прошарани Милошевац и Бањица, немачки војници су се сулудо бранили. Отпор је био жилав. Морала се освајати линија за линијом, на јуриш. После вишечасовне борбе сломљена је немачка одбрана на предњем крају, и освојени снажни положаји. Око 22 часа пала је немачка одбрана на Милошевићу, Бањици и Дедињу. Браниоци су претрпели осетне губитке. Земљиште је било прекривено жртвама. Тиме је целокупна спољна линија одбране пољуљана, а почетни напад прерастао у јуриш на градске објекте и брањене тачке. Овим је уједно створена повољна могућност за премештање ватрених положаја артиљерије и других средстава за подршку борби у граду. У току ноћи је 1. пролетерска дивизија, заједно са 36. гардијском тенковском бригадом, продужила напад преко Ауто-команде и Душановца према Славији и Вуковом споменику, 13. гардијска механизована бригада у правцу Хиподрома и Трга код Мостара (данас Трг бранилаца Београда) и Главне железничке станице, а 14. гардијска механизована бригада преко Маринкове баре у правцу Звездаре.



Незадржив јуриш бораца НОВЈ у Булевару револуције, Београд октобра 1944.



Заробљени немачки војници у борбама за ослобођење Београда октобра 1944.



Немци беже са сво/их положа/а за време борби у Београду октобра 1944.



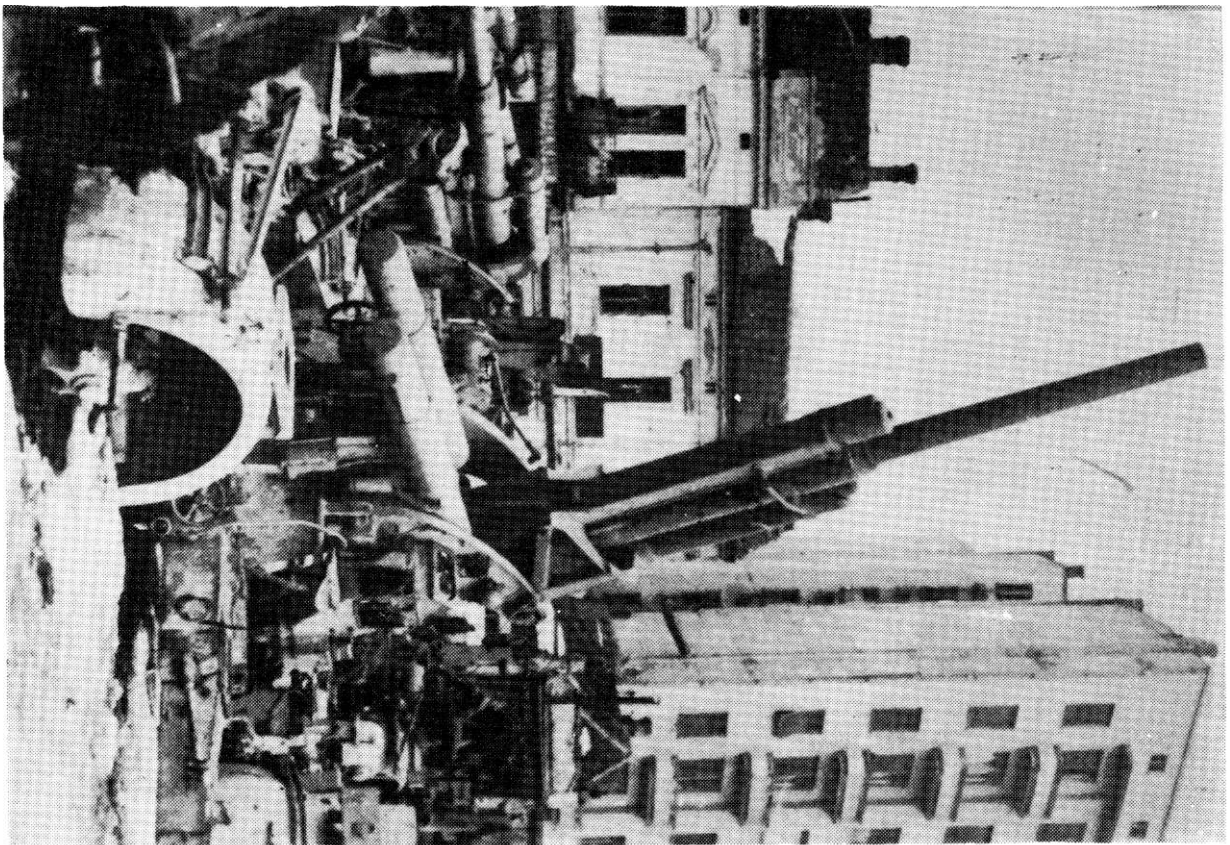
Совјетски топови у де/ству за време борби у Београду



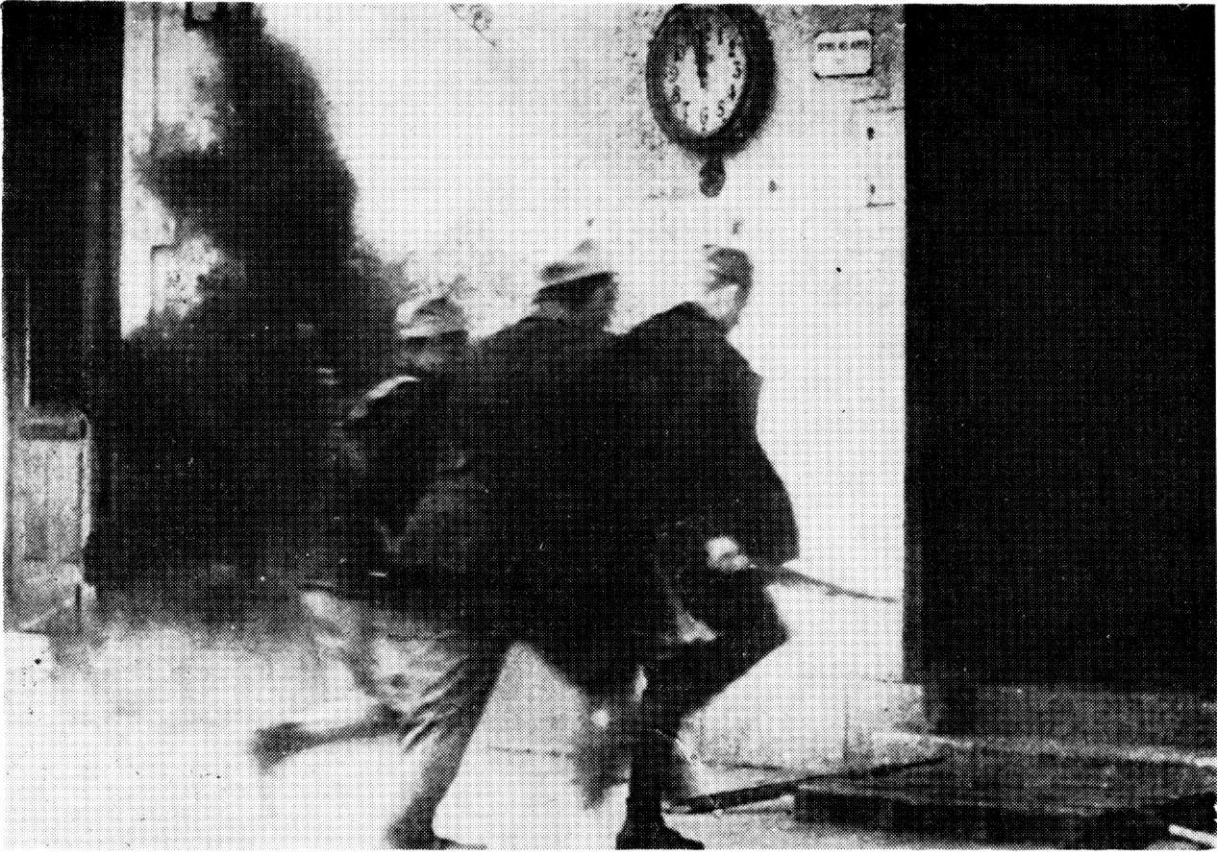
Борци Друге пролетерске бригаде у наступању једном од београдских улица октобра 1944.



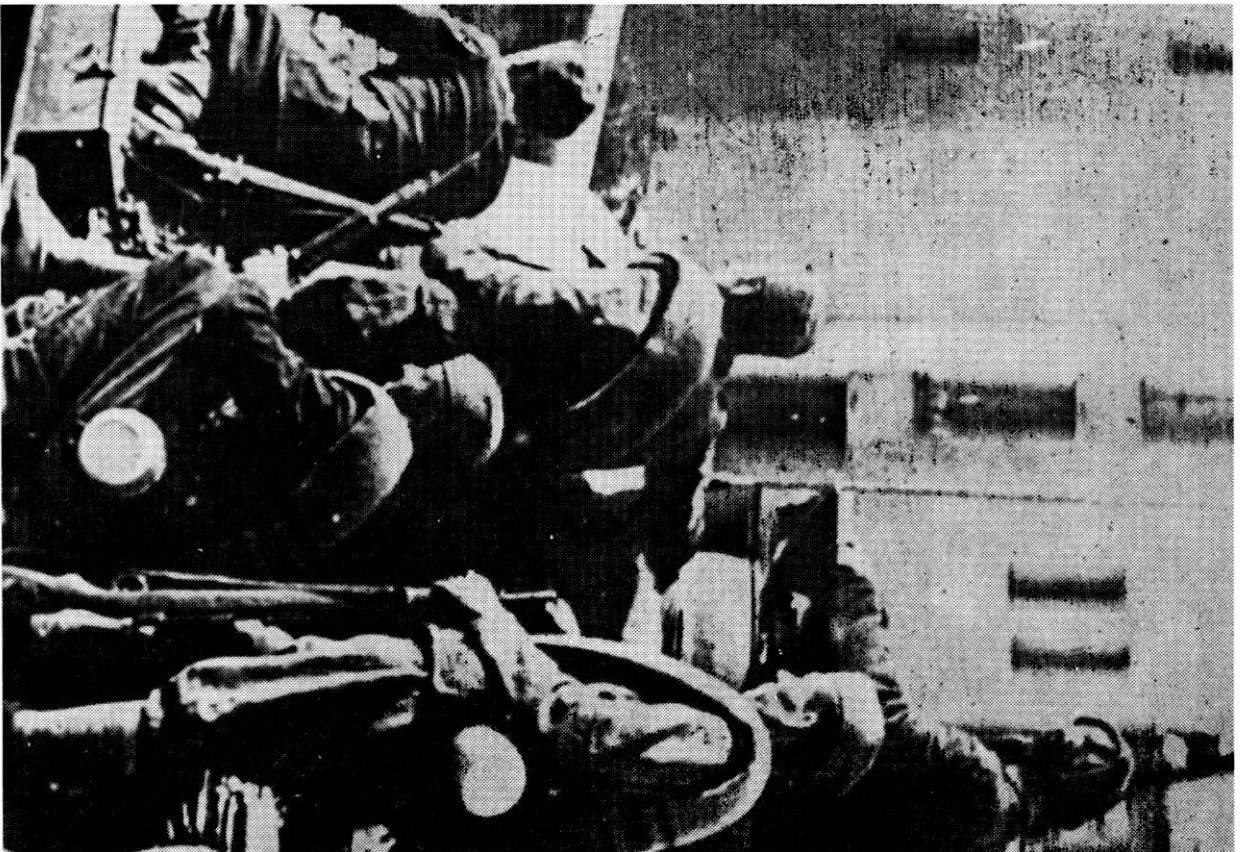
Уништена немачка техника и наоружање за време борбе у Булевару револуције октобра 1944.



Уништена немачка артиљерија на једном положају, Београд октобра 1944



Јуриш групе бораца НОВЈ на железничку станицу Дунав у Београду октобра 1944.



Борци НОВЈ, као десантна пешадија, на совјетском тенку за време борби у Београду октобра 1944.

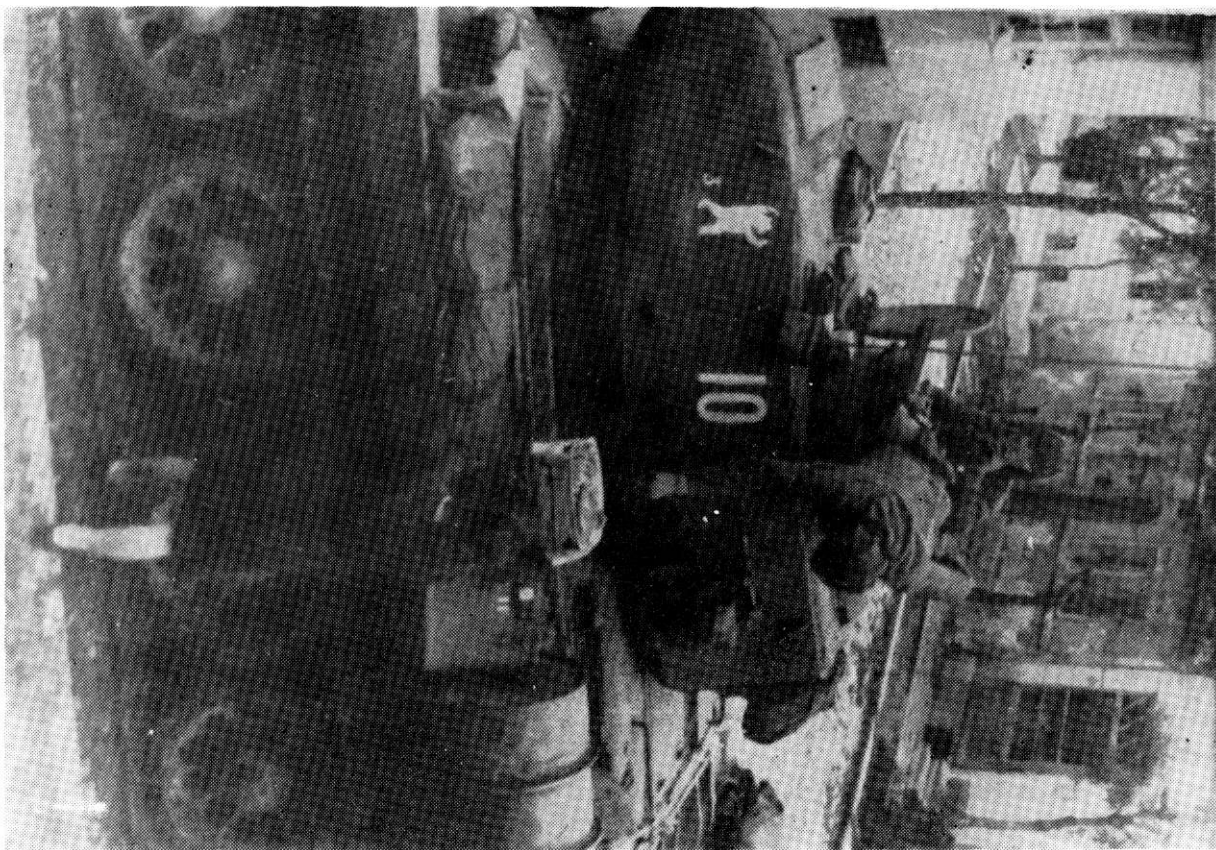


Срдчан сусрет Београђана са сојејтским војником за време борби за ослобођење Београда октобра 1944.



Наступање јединица НОВЈ улицама Београда октобра 1944.

Даровања совјетским војницима за време борби на Дорћољу



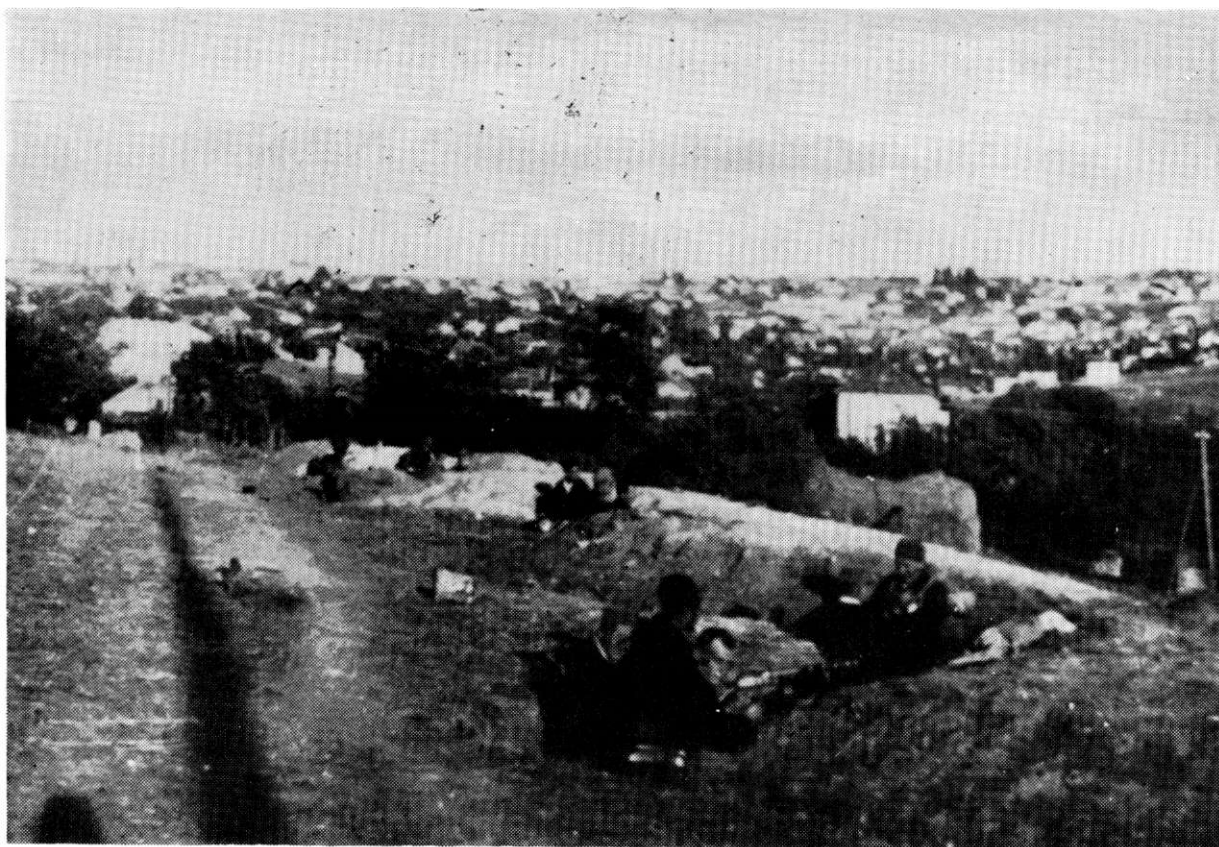
Топло сусрет Београђана с црвеноармејцима за време борби за ослобођење Београда октобра 1944.



Током борби за ослобођење Београда испољено је тесно садејство југословенских пешака и совјетски тенкиста; јуриш ка центру града октобра 1944.



Борци НОВЈ за време уличних борби у Београду октобра 1944.



Борци НОВЈ на положају код Београда октобра 1944.

Особито живав отпор су пружали Немци у рејону Ауто-команде, Карађорђевог парка и блока болничких зграда. Борци 1. пролетерске дивизије су, заједно са совјетским војницима, храбро нападали и уништавали непријатеља. Упадали су у вртлог оштрих уличних борби, пуних неизвесности, узбуђења, изненађења и неочекиваних обрта. ЈТомећи жесток отпор непријатеља, они су се метар по метар пробијали напред. Такмичили су се ко ће се у борби бољи показати. Тамо где је тенковима преграђивала пут противтенковска артиљерија у борбу су ступали пратећа артиљерија и самоходна артиљеријска оруђа, а када су их у надирању ометале инжињеријске препреке и противтенковска средства за борбу изблиза, напред су кренули пионири, аутоматичари и пешаци. Групе за извођење напада чистиле су од непријатеља ниже спратове, а затим су кретале даље. Непријатељски војници који су посели горње спратове остали су тамо до доласка главних снага бригада. Јуришни одреди нису губили за то ни снагу а ни време.

Код Ауто-команде водио је борбу 1. батаљон 8. црногорске бригаде. Најистуренији део тога батаљона представљала је 3. чета, која се добро уклонила између немачких положаја. Ношени валом одушевљења, борци су кадкад заборављали на опасности које их вребају. Тако је било и с том четом. Она се наша у некој врсти окружења и претила јој је опасност да буде одсечена. Тада је Васиљ Краљевић, заменик политичког комесара 1. батаљона, иреузео задатак да се повеже са том четом. Идући тако ка њој, нашао се одједном међу немачким војницима. Почео је с једним да се рве и отима. Овоме је прискочио други Немац. Изгледа да су желели да га живог ухвате. Како је Васиљ био снажан, уз то и искусан ратник, носио се с њима. Тек кад су припуцали борци 3. чете, пажња хитлероваца је попустила, и то је било

довољно Васиљу да се ишчупа из руку Немаца. Преба-
цио се преко једног плота и тако једва извукао живу
главу.

Када је почео да се спушта мрак, све је теже било
оријентисати се. У ноћи уочи 15. октобра делови 4. бата-
љона 1. пролетерске бригаде надирали су дуж Дедињ-
ског булевара (сада Булевар октобарске револуције) у
правцу Мостара. Захваљујући мрклој ноћи, батаљон је
без сметњи избио на Трг код Мостара, који је био закр-
чен многобројним моторним возилима поред којих су би-
ли војници. Мислећи да је то једна од јединица 13. гар-
дијске механизоване бригаде Црвене армије, командант
батаљона је наредио својој колони да продужи Улицом
кнеза Милоша, не слутећи да ће наићи на немачку мото-
ризовану јединицу. Непријатељ је убрзо приметио коло-
ну пролетера и уз подршку два тенка је напао.

Водећи огорчену борбу у немачкој позадини, бата-
љон се у току ноћи, по деловима, пробио натраг до Де-
дињског булевара, одакле је сутрадан наставио да напре-
дује са главним снагама своје бригаде.

Предаха уопште није било. У току 15. октобра, по-
што су савладале јачи отпор код Карађорђевог парка, код
блока болничких зграда у Делиградској улици и на Сла-
вији, јединице 1. пролетерске дивизије, са 36. тенковском
бригадом, продужиле су продирање ка Теразијама и Еле-
ктричној централи: 1. пролетерска бригада између Кале-
нића пијаце, Правног факултета и Славије, совјетска 36.
тенковска бригада преко Славије према Железничкој
Дунав-станици 8. црногорска бригада 1. пролетерске ди-
визије према Теразијама. У другом ешелону, иза 1. про-
летерске бригаде, наступала је 3. крајишка бригада, а иза
8. црногорске бригаде 13. пролетерска бригада 1. проле-
терске дивизије. Све бочне улице према центру града —
Теразијама, биле су запоседнуте добро прикривеним не-

пријатељем, тако да је напредовање било веома отежано. Прва пролетерска бригада, подржавана совјетским тенковима, продрла је од Славије у Улицу краља Александра и десним крилом избила у Улицу краљице Марије (данас улица 27. марта), а левим — пред зграде Народне скупштине и Главне поште. На њеном десном крилу 3. крајишка пролетерска бригада 1. пролетерске дивизије, у оштрој борби, заузела је Ташмајдан, док је 8. црногорска бригада, са деловима совјетске 36. тенковске бригаде, нападајући Улицом краља Милана (данас Улица маршала Тита) и Крунском улицом (данас Улица пролетерских бригада), продрла до раскрснице код »Лондона«, Старог двора, и старе зграде Радио-станице, надомак Теразија.

Ове борбе су биле изузетно упорне и жестоке, јер су Немци, тежећи да по сваку цену зауставе напад, тенкове засипали свежњевима ручних бомби, флашама са запаљивом смешом и противтенковском ватром, а у извесним случајевима покушали да митраљеским рафалима одвоје пратећу пшсадију. Међутим, јуришни одреди су уништавали отпорне тачке непријатеља. Захваљујући усклађености дејстава тенкова, пешадије, пратеће артиљерије и пионира, они су се кретали као један недељив организам. Испред борбеног поретка непрекидно се налазило борбено извиђање. Оно је обавештавало о ватреним тачкама и препрекама, тражило прикривене пролазе ка брањеним објектима, одређивало снагу и састав отпорне тачке и о свему откривеном хитно извештавало групе за напад.

Задатак 6. пролетерске дивизије »Никола Тесла«, једне од најславнијих дивизија Народноослободилачке војске, био је доста тежак. Она је на добро утврђене тачке немачке одбране нападала без снажније подршке тенкова, артиљерије и авијације. Њен борбени поредак је био постављен у два ешелона. Пошто су, 14. октобра, прова-

лиле одбрану и заузеле село Кијево, а затим сломиле отпор непријатеља код Кнежевца, Железничке станице у Раковици, у Миљаковцу и Великом забрану, јединице првог ешелона (2. и 3. личка бригада) протерале су непријатеља у Кошутњак и Топчидер, Истог дана око 18 часова ове јединице 6. дивизије нападе су железничку станицу Топчидер која је била посебно утврђена за одбрану. Прилази станици били су минирани, па су јединице морале најпе савладати минско поље. После жестоке вишечасовне борбе Личани су заузеле ковницу новца и железничку станицу и присилили непријатеља да се повуче ка Сењаку, Чукарици и Топчидерском брду. Борба код железничке станице у Топчидеру била је веома жестока, уз осетне губитке на обема странама. Снаге 6. пролетерске дивизије морале су савладавати густа минска поља, а у мрклој ноћи доста им је потешкоћа причињавала ватра притајеног непријатеља. Поред тога, Личани нису располагали техничким средствима и стручно обученим минерима. Уз то, јаке експлозије и дејство граната на железничкој станици Топчидер, где је непријатељ, пре него што се повукао, успео да запали већи број вагона крцатих артиљеријском муницијом и другим ратним материјалом, успоравале су напад јединица. Командант 2. личке пролетерске бригаде Драган Ракић ишао је одмах иза бомбаша и тражио од својих бораца да се Немцима »окаче о ранчеве«.

»Држите их за стражњицу«, саветовао је борце, »и биће успеха«.

О жестини борбе при заузимању топчидерске железничке станице оставио је сведочење Анте Ковачевић у *Личким растанцима*. Он је записао:

»Неке чете су покушавале да се једним налетом приближе утврђеним зградама, али нису успеле јер су прилази били минирани и добро брањени. Узалудне жртве.

Требало је ићи опрезније и на појединим правцима правити пролазе кроз минске препреке. А то је ишло доста споро, јер није било техничких средстава, а мало је и било бораца обучених за такве задатке. То се плаћало са више крви. Но, ту је била и ноћ, па се сматрало да ће бити лакше. Кроз пролазе су се вешто убацивале групе бомбаша. Борба се распламсавала. Ако су хтели да не буду сасвим опкољени и уништени, Немци су морали ускоро бежати. Тако је и било. Након готово пуна два сата борбе непријатељева одбрана је почела јењавати. Браниоци су почели одступати стварајући за собом ватрени зид, који су нападачи морали у ширем луку обилазити. То је успоравало напредовање и спречавало их да се, по савету команданта Ракића, 'окаче непријатељу о ранац'. Немци су приликом повлачења запалили више вагона пуних муниције, иза њих је остала опасна брана, од чијих се експлозија потресао цео Топчидер«.

Непосредно иза првог ешалона наступио је други ешалон (1. личка пролетерска и Космајска бригада), спреман за увођење у борбу. Пошто је овладала Топчидерским брдом главнина 6. пролетерске дивизије је ујутру 15. октобра, без затишја и одмора, незадрживо као вал, продужила напад преко Сењака и Трга код Мостара, а затим Улицом кнеза Милоша и Сарајевском улицом према блоку тврдих зграда министарстава у Немањиној улици, где је била заустављена снажном ватром из овог утврђеног блока зграда, чија је посада пружала одлучан отпор. Њена 1. личка пролетерска бригада, пошто је одбацила делове 566. мешовитог противавионског дивизиона немачке 20. противавионске дивизије с положаја код Цареве ћуприје, оријентисана је према Чукарици.

На левом крилу 6. пролетерске дивизије, од Дедиња, преко Топчидера и Хиподрома, и даље, окрећући обалом Саве, преко Трга код Мостара, на утврђене немачке по-

ложаје у рејону Главне железничке станице нападали су совјетска 13. гардијска механизована бригада, с придодатим јој батаљоном 73. гардијске стрељачке дивизије 68. стрељачког корпуса, и 53. самостални мотоциклистички пук. Целе ноћи уочи 15. октобра те су се јединице скоро непрекидно рвале с непријатељем, који је на живот и смрт бранио прилаз Савском мосту и Главној железничкој станици. Свака кућа и попречна улица освајане су на јуриш и тек након жестоких борби. С ватрених положаја на Бежанијској коси и из рејона Земуна непријатељ је артиљеријском ватром тукао борбени поредак тих совјетских јединица. Немци су успели да осујете даље продирање делова Црвене армије ка мосту и Станици. У једном тренутку ове тешке борбе Јуришни одред 13. гардијске механизоване бригаде се сувише удаљио напред, што је непријатељ искористио да га окружи. Непријатељ је уложио много напора да -би уништио одред пре доласка главнине бригаде, али је, после жестоких окршаја, био спречен. У овом ноћном обрачуну храбром смрћу је пао командант Јуришног одреда гардијски мајор В. Д. Мозговој, један од најбољих команданата батаљона и официра 13. гардијске механизоване бригаде, који је с њом прошао славан борбени пут од реке Мијасе до Београда. Око 15 часова 15. октобра непријатељ је с једним пешадијским батаљоном и пет тенкова, уз подршку артиљерије извршио противнапад Савском улицом (данас Улица Слободана Пенезића Крцуна) на 3. мотострељачки батаљон 13. гардијске механизоване бригаде. Око два часа трајао је жесток сукоб у којем су обе стране прегрпеле осетне губитке. Најзад је непријатељ заустављен и приморан да се повуче ка Главној железничкој станици.

У захвату Смедеревског друма на град је нападала 5. дивизија 1. пролетерског корпуса. Њена 4. крајишка

бригада је касно увече 14. октобра, носле напорног пешачког марша од преко 30 километара, приспела до пред Мали Мокри Луг, да би око поноћи ушла у напад на Коњарник, Лаудонов шанац и Велики Врачар. После оштрих борби, она је пробила одбрану непријатеља на Коњарнику. Њена два батаљона су упала у Улицу краља Александра. Међутим, немачке снаге су се убрзо средиле и, у свитање 15. октобра, снажним противнападом с иравца Великог Врачара, одбациле 4. крајишку бригаду на полазни положај Стојичино брдо—Коњарник, северно од Малог Мокрог Луга, где су у међувремену стигле 10. крајишка и 21. српска бригада 5. ударне дивизије.

Лево од 5. ударне дивизије, на правцу Вождовац—Звездара, непријатељу је задавала ударце совјетска 14. гардијска механизована бригада. У оштром налету она је заузела Вождовац и зграду Гимназије »Краљ Александар«, затим фабрику »Беометал« и, одбивши више непријатељских противнапада, почела борбу у рејону Опсерваторије на Великом Врачару, где су се браниле бројчано јаке немачке снаге.

Прикупивши главнину својих јединица, 5. ударна дивизија је 15. октобра пре подне обновила напад. Надирући Улицом краља Александра, 4. крајишка бригада је избила код Цветкове механе, где се повезала са деловима совјетске 14. гардијске механизоване бригаде, која је нападала у правцу Опсерваторије. Делови ових снага, продирући заједно дуж улица у источном делу града, очистили су бивши IV и VI квартал, избили до Техничког факултета, Електричне централе, фабрика и складишта код Кланице и Железничке Дунав-станице, повезујући се, лево, с јединицама 36. гардијске тенковске бригаде и 1. пролетерске дивизије. На овом правцу се нарочито јасно истакло садејство јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије. Поред осталог, у рејону Вуковог

споменика, испред самог Студентског дома у Улици краља Александра, оне су, после више жестоких јуриша и противјуриша, страховито разбиле једну немачку моторизовану колону, наносећи непријатељу велике губитке. Целокупна колона немачке технике — аутомобили, топови, тенкови — била је смрвљена. У борби против ове непријатељске колоне учествовали су и делови 13. пролетерске бригаде 1. пролетерске дивизије. Особито жестоке борбе водиле су снаге 4. крајишке бригаде 5. ударне дивизије (командант мајор Вид Бодирожа, а политички комесар мајор Драго Ђукић) и 14. гардијска механизована бригада у рејону утврђене зграде Опсерваторије и других објеката око ње на Великом Врачару.

Немачки пешадијски батаљон мајора Херцберга и противавионске батерије из 549. дивизиона капетана Хеншајда, којима су се прикључили и делови 1202 ландесшицен батаљона, који су се повукли с Карабурме, нашли су се на Великом Врачару одсечени, у ситуацији да се боре у окружењу, са малим, готово незнатним изгледима да ће им пристићи помоћ.

Око 9 часова на положаје ових немачких јединица отпочео је снажан напад 4. крајишке и 14. гардијске механизоване бригаде, подржан јаком артиљеријском, минобацачком и митраљеском ватром. Упркос грчевитом отпору Немаца, Крајишници и црвеноармејци, савлађујући препреке, заузели су прве ровове потискујући непријатеља ка батеријским положајима. Око 10 часова била је заузета и зграда Опсерваторије. Код непријатеља су се појављивали знаци дезорганизације. У тим одлучујућим тренуцима, када је противник био пред сломом, притисак нападача је попустио. То су Немци искористили за предах и сређивање. Противнападом једне групе пешака и противавионаца, непријатељу је, нешто

касније, пошло за руком да поврати Опсерваторију и да на њој постави један топ од 20 милиметара.

Међутим, снаге 4. крајишке и 14. гардијске механизоване бригаде, са западне стране, из града, појачавале су притисак на тај немачки положај, али су немачке пешадијске јединице одмах отвориле ватру. Тој ватри су се прикључили и противавионски топови од 20 милиметара, док су тешки топови батерије, непосредним гађањем, тукли нападачеве минобацачке положаје.

Што је дан више одмицао, борба је бивала све жешћа. Опседнути непријатељ је све теже одолевао притиску нападача. Командир немачке 4. противавионске батерије био је принуђен да са три топа од 105 милиметара туче совјетске и југословенске снаге које су надирале. Читав терен испред непријатељских батеријских положаја био је непрекидно засипан гранатама са темпираним упаљачем. Концентрична ватра тешких и лаких артиљеријских оруђа задржала је наступање југословенских и совјетских јединица, али је немачка артиљерија претрпела знатне губитке. Два топа од 105 милиметара била су онеспособљена, а још два такође од 105 милиметара — делимично онеспособљена, јер су им доводни каблови за струју били разорени. У наредним борбама погођен је и онеспособљен и трећи топ.

Око подне су делови 5. ударне дивизије и 14. гардијске механизоване бригаде обновили нападе, али ни овога пута нису постигли значајнији успех. Кад је и последњи топ 105 милиметара био оштећен, топовска послуга је наставила жилав отпор пешадијским оружјем. Једино су још лаки противавионски топови од 20 милиметара подржавали борбу пешадије.

У раним поподневним часовима ступили су у дејство и совјетски минобацачи с леве, банатске обале Дунава, тако да су немачки положаји са свих страна били засути

убитачном ватром. Командант немачког 38. противавионског артиљеријског пука, пуковник Рот, оценио је да је задржавање на Звездари немогућно и да ће бити неопходно да преостало десетковано људство покуша да се пробије из обруча преко Хаџи-Поповца ка Електричној централни и Калемегдану, где су се, како је он претпостављао, још налазиле немачке трупе. А оно се могло пробити једино наредне ноћи, па је стога по сваку цену требало одржати положај до мрака, а затим прикупити људство и покушати с пробојем.

То, међутим, није било лако. Крајишници и црвеноармејци су вршили напад за нападом. Немачка посада код Опсерваторије ионовом се нашао угрожена. Уз подршку 3. батерије, једна немачка група се пробила до Опсерваторије и омогућила повлачење делова који су се тамо налазили са топом од 20 милиметара.

Непријатељ је одолевао нападима све до 16 часова. Али га је све више захватала криза. Десетковане немачке јединице, које су остале без артиљеријских оруђа, нашле су се у правом ватреном котлу, засипане артиљеријском, минобацачком, митраљеском и пушчаном ватром. »Мало касније« — каже се у извештају командира немачке 3. батерије о борби — »минобацачка ватра, усмерена на наше положаје, ојачана је до те жестине, да смо с нашим топовима морали да отворимо ватру на минобацачке положаје непријатеља и кукурузна поља око нас која су скоро већ сва била у рукама Руса и партизана. Усмерили смо ватру на торањ Звездаре на којем смо учили непријатељску осматрачницу«.

Но, убрзо су умукли и топови немачке 3. батерије: најпре је један топ погођен пуним поготком, а неколико тренутака касније онеспособљен је и други. Трећи топ је у међувремену утросио сву муницију, а убрзо је и четврти уништен, јер је погођен трипут узастопце. Тако је и

3. батерија утрошивши тога дана 750 граната, престала да дејствује.

Непријатељске јединице више нису могле да опстану на положајима, јер су имале велике губитке. Најпре појединачно, а затим у групама, непријатељ је почео напуштати ровове, повлачећи се према командном месту штаба немачког 549. противавионског дивизиона. Да би спречио безглаво повлачење и сузбио ианику, командант пука је наредио да се све јединице организовано повуку у рејон командног места дивизиона, иза којег се, на северној падини брда, налазила увала заклоњена од ватре.

Југословенски и совјетски борци су незадрживо јуришали, уништавајући непријатеља који је још давао отпор. Мрак, који је већ увелико обавио поприште окршаја, није утицао на интензитет борбе; југословенски и совјетски борци су упорно јуришали ка гребену са којег су се повлачиле разбијене немачке јединице.

Немајући другог излаза, преостале немачке јединице оставивши целокупну артиљерију, почеле су да се пробијају према Калемегдану. Подељене у мање групе, кренуле су низ западне падине Звездаре, ка Новом гробљу, у којем ће највећи део њих заувек остати. Они који су преживели пробили су се преко Хаџи-Поповца до Електричне централе, где су се спојили с посадом овог свог упоришта.

Тако је уништен један од најјачих чворова немачке одбране у Београду.

После заузимања Опсерваторије на Великом Врачару 4. крајишка и 14. гардијска механизована бригада прешле су у одбрану на линији Мали Мокри Луг—Опсерваторија. Њихове јединице су поселе ровове немачког унутрашњег одбрамбеног појаса који су представљали у инжињеријском смислу добро припремљени одбрамбени положај.

За то време 10. крајишка бригада 5. ударне дивизије, којом су командовали мајор Марко Срдић и политички комесар мајор Радоје Секулић, није вршила напад онако како је то било предвиђено, већ се, на захтев Штаба 14. гардијске механизоване бригаде, задржала на положају код Малог Мокрог Луга ради затварања угроженог правца Гроцка—Београд.

На левом крилу 1. армијске групе, десном обалом Саве, наносиле су удар дивизије 12. ударног корпуса. У смирају дана 14. октобра, после разбијања непријатељског отпора код Макиша, 1. и 2. војвођанска бригада 16. дивизије удариле су на Чукарицу. У исто време су 5. крајишка бригада 11. дивизије и 17. и 21. славонска бригада 28. дивизије јуришале на непријатеља који је држао Жарково. Ове снаге су, без подршке артиљерије и тенкова, наступале спорије и трпеле су не тако мале губитке. Земљиште којим су нападале било је откривено, без растиња, и изложено јакој ватри непријатељске артиљерије и минобацача који су дејствовали с леве обале Саве. Оне су морале да утврђене положаје заузимају искључиво ручним бомбама и у јуришима.¹⁰⁰ Жестоки окршаји за Чукарицу и Жарково трајали су целу ноћ. Тек 15. октобра ујутру делови 1. војвођанске бригаде (командант Жика Стојшић и политички комесар мајор Јован Штоковић) на уском одсеку су пробали одбрану фашиста и уклонили се ка центру Чукарице, која је с комплексом зграда фабрике шећера, школе, цркве, железничке станице и бродоградилшта била претворена у тврђаву за себе. За њима су се кроз насталу брешу убациле и остале снаге 1. и 2. војвођанске бригаде 16. дивизије. У жестоком сударима непријатељ је на Чукарици био потиснут у добро утврђени рејон који су чинили: фабрика шећера, школа, црква и железнички тунел; одатле је пружао огорчен отпор. Немци су се просто укопали у насип пружао

ге узаног колосека, а тунел који је излазио на другу страну Чукарице, према Сави, претворили су у јак ослонац и безбедно склониште. Увече су у борбу за Чукарицу убачене нове снаге: батаљон »Марко Орешковић Крнтија« и батаљон »Периша Вуксан« 1. личке бригаде 6. пролетерске дивизије, који су стигли из Топчидера. Неколико њихових јуриша на фабрику шећера било је одбијено. Хитлеровци су их дочекали отпором који лички пролетери нису могли провалити. Овде су Немци, да би се боље заштитили и отежали напад, испред својих ровова и на прозоре истурали похватане жене, децу и старце и преко њихових глава и тела отварају ватру. Дечји плач је зауставио Личане.

Петнаестог октобра, после неуспелог ноћног напада на Жарково, бригаде 11. и 28. дивизије, ојачане 2. мотострељачким батаљоном совјетске 13. механизоване бригаде, у драматичним борбама, тек око 12 часова сломили су отпор бранилаца и овог непријатељског упоришта. Продужавајући напад, 5. крајишка бригада 11. дивизије, под командом мајора Душана Егића и политичког комесара мајора Махмута Ибрахимашића, избила је на Баново брдо и ту ноћ уочи 16. октобра, после оштрих борби, сломила одбрану немачког батаљона. У тим огњеним обрачунима истакао се вод Лазара Штековића, који је усиео да сузбије непријатеља када је покушао да нападне Штаб 5. Крајишке бригаде. Водник Штековић, са својем преко ране задобијене током ноћи, сустигао је немачког подофицира код једне баштенске ограде. Видећи да ће погинути, Немац је наумио да активира ручну бомбу, али га је сналажљиви Крајишник предухитрио кратким рафалом. Штековић је опет рањен, а кад је превијен, одбио је да оде у болницу; наново је обгрлио пушкомитраљез и наставио да туче непријатеља. У том

окршају Живко Влајић, Благоје Тршић и Младен Тодоровић су посрнули и занавек остали на чистини.

У међувремену, 15. октобра, у уличне борбе су уведене и јединице 73. гардијске и 236. стрељачке дивизије Црвене армије, које су биле прве стигле из правца Младеновца. Оне су, углавном, распоређене у међупросторе совјетских механизованих делова: 73. дивизија на правцу Главне железничке станице, а 236. дивизија на правцу Железничке Дунав-станице.

После дводневних борби, 14. и 15. октобра, знатан део града је ослобођен: уништене су непријатељске посаде у великом броју важних отпорних тачака и упоришта, а немачке снаге су држале само северозападни део града иза линије Електрична централа—Ботаничка башта—Народна скупштина—нова Радио-станица—Теразије—блок зграда министарстава—Главна железничка станица; немачки делови на Чукарици су блокирани, а источни део града је одсечен од западног; на достигнутој линији фронт се стабилизовао, а добро утврђене немачке јединице и даље су пружале грчевит отпор. Да би се што више приближили јединицама и што непосредније утицали на ток борби, 15. октобра ујутру су се штабови 1. армијске групе и 4. гардијског механизованог корпуса преместили у град. Штаб 1. армијске групе се сместио на Дедињу у Румунској улици (данас Ужичкој улици) број 15, а Команда 4. гардијског механизованог корпуса у згради Дечје клинике Медицинског факултета, повише Славије.

Уличне борбе у граду биле су жестоке. Ишло се из окршаја у окршај за сваку зграду, за сваки спрат, за сваку улицу. У немилосрдним сударима југословенски и совјетски борци су испољили изузетно јунаштво.

За уништавање непријатеља у згради Банке и Главне поште, на углу Улице краља Александра и Таковске, у

којој се иначе налазило и седиште Команде Ваздухопловне флоте Југоистока, која је била у рангу армије, формирана је специјална група добровољаца од 15 комуниста и комсомолаца из 42. ловачке противтенковске артиљеријске бригаде Црвене армије. Она је 15. октобра после подне, пробијајући се за тенковима, избила у Улицу краља Александра код Ташмајдана. До Поште је био остао још један део улице. Командир групе је наредио да се нападне на зграду. Совјетски војници су кренули напред, отварајући ватру из пушкомитраљеза и аутомата, али су изненађени ватром која је на њих отворена из подрума суседне зграде. Тада су се санитарски поручник Н. Н. Кравцов и два борца низ олук спустили до једног прозора, кроз њега ускочили у зграду и, спустивши се у подрум, противтенковским бомбама су уништили десет немачких аутоматичара и један митраљез.

Док је прилазила згради Поште, јуришну групу је непријатељ опет засуо ватром, овога пута из бункера који се налазио на углу парка у Улици краља Александра, код цркве Светог Марка. Поручник Кравцов је поручио борцима да из аутомата и пушкомитраљеза гађају пушкарнице бункера, а он је дохватио ручне бомбе, допузио до бункера и убацио бомбе у једну његову пушкарницу. Непријатељска посада бункера је ућуткана, али је последњи митраљески рафал који су фашисти испалили усмртио храброг совјетског поручника.

Одушевљени јунаштвом свог официра, борци јуришне групе су ускочили кроз прозоре у зграду Банке и Поште, ослободили врата ватром из аутомата, а ручним бомбама освајали спрат по спрат и тако уништили посаду. Зграда је приликом освајања, иако је била минирана, остала неоштећена.

У нападу на један објекат совјетски мотострељачки вод, који је био под командом потпоручника Б. С. Семјо-

нова, заробио је 35 немачких војника, а командир одељења у том воду — водник Јелошев сатерао је Немце у подрум и сам је заробио 12 војника.

Митраљеска послуга совјетског водника Широкова обасула је ватром непријатељски топ, приморала његову посаду да се повуче у склониште и створила потребне услове за продирање мотопешадије напред, а она је запленила потпуно исправан топ.

Чета совјетског капетана Бјелова је имала да уништи непријатеља у неколико кућа у једној од главних београдских улица. Чим су се војници приближили кућама, хитлеровци су отворили ватру из подрума, с прозора на тавану и из бункера. Бјелов је наредио да се бункер уништи. Јуришна група с водником Гаравенком на челу приближила се утврђењу и његову пушкарницу засула ручним бомбама. Непријатељски митраљеви су ућуткани. Чета је извршила задатак.

У току првог дана борби за Београд осам совјетских pilota-ловаца, под командом Зотова, хероја Совјетског Савеза, наишло је на 19 непријатељских авиона »фоке-вулф«. Совјетски авијатичари су храбро напали надмоћног непријатеља и оборили четири авиона, док су остали умакли.

Петнаестог октобра, док су јединице 6. пролетерске дивизије продирале Сарајевском улицом и Улицом кнеза Милоша, на челу 2. личке пролетерске бригаде био је њен 4. ударни батаљон, а на челу батаљона наступао је његов командант Милан Дракулић.

»Сад није тешко погинути« — радовао се Дракулић што је доживео да се бори за ослобођење Београда.

Немачке јединице су се очајнички браниле и бориле се за сваку зграду. Најистуренији борци су почели да се повлаче, али је до њих допузио командант батаљона Милан Дракулић и повео их у нови јуриш. Није хтео ни да

чује приговоре да се он, командант батаљона, излаже великој опасности. Само је рекао:

»За мном бомбаши!«

Ускоро су им се придружили и остали борци. Налет Личана био је изненадан и силовит. Десеци бомби су проредили Немце. Део улице којом су јурили пролетери био је под непрозирним димом и у ватри. непријатељ је брзо почео узмицати, па је тако опасност која је претилла батаљону брзо отклоњена. У том јуришу Милан Дракулић је погинуо. Покосио га је рафал из немачког митраљеза. Борци тог батаљона су стали да јуришају још силовитије. С још већом жестином су уништавали непријатеља да би осветили свога омиљеног команданта.

У првим редовима борбеног поретка овог личног Ударног батаљона био је и бомбаш Дражић. Он је у окршају тешко рањен. Пребијена му је десна рука. Па ипак, он је наставио да се бори, да здравом руком баца бомбе на непријатеља, све док и њега није покосила ватра из немачког »шарца«.

Храбрости бораца и старешина понекад као да није било краја. Људи су се држали као челик-борци, као хероји какви се срећу само у легендама.

Митраљезац Ударног батаљона 2. личке бригаде Бранко Росић, који је пре тога сам заробио двадесетак немачких војника, иако је био рањен, није престао да дејствује из свога митраљеза. Немачка бомба однела му је руку готово до рамена. Кост је била потпуно пресечена. Рука се само држала на уској траци коже. Одбијао је помоћ болничарке која му је притрчала засипана кишом немачких метака.

»Не труди се, другарице«, ... — говорио је Бранко. »Нема њој више спаса. . . видиш« — тргнуо је здравом немоћну руку и спустио је поред себе. »Лекари њој више не помогоше, а толико је бомби бацила. И да знаш, дру-

гарице, . . . ја сам свој задатак извршио . . . ја сам се бо-
рио за Београд, а то је довољно. . . ја сам пресрећан«. . .

У том се огласио немачки митраљез. Смртно је изре-
шетао Бранка, недалеко од његовог команданта Милана
Дракулића.

Један вод 3. батаљона 3. личке пролетерске бригаде,
који је наступао левом страном Сарајевске улице, за вре-
ме непријатељског противнапада остао је усамљен у дво-
спратној згради. Политички комесар 1. чете Ђуро Манда-
рић Симац је, упркос јакој немачкој ватри, покушао да
претрчи и стигне до поменутог вода, али га је митраљез
покусио по обема ногама.

Својом храброшћу истакао се и тринаестогодишњи
Рамиз Мунуновић, курир Интендантуре 6. пролетерске
дивизије. Он је сам заробио једног немачког подофици-
ра, а другог у борби убио.

На Коњарнику се истакла група бомбаша 4. краји-
шке бригаде 5. ударне дивизије коју су сачињавали Мир-
ко Шобот, из Дрвара, Сретко и Илија Бајић, родом из
Босанског Грахова, и други. Пузећи су се прикрадали не-
мачким бункерима и кроз уске отворе убацивали ручне
бомбе. Посаде су ликвидирани.

На Бановом брду нападала је 5. крајишка козарска
бригада. Пљуштала је киша граната и митраљеских зрна
и онемогућавала борцима да се приближе немачким то-
повским батеријама. Ипак, уз највеће напоре пребаци-
вали су се у скоковима један за другим. Испред свих био
је Драгољуб Алексић, командир чете, и Ђуја Алексић,
храбра болничарка. Брат и сестра.

»Кад прекину паљбу, јуриш! Чувајте се нагазних ми-
на!« — викао је Драгољуб усправљајући се да баци бом-
бу међу непријатељске артиљерце, али га је у том тре-
нутку закачио рафал митраљеза. Падајући смртно пого-
ђен, још једном је викнуо:

»Опрезно, другови!«

Прискочила му је Ђуја. Покушала је да га пренесе у заклон. Али и она је погођена рафалом. Пала је преко брата. У смртном грчу привила се уз брата. Заједно су издахнули.

На Бањици је предводио јуриш својих бораца, с пушкомитраљезом у руци, капетан Блажо Попивоца, политички комесар 1. батаљона 1. пролетерске бригаде. Упао је кроз прозор у вилу Милана Недића, »оца Србије«, коју су бранили Немци. Погинуо је у тренутку када је непријатељ већ био уништен, а последње зрно из »шарца« још је шарало кроз ваздух. Ту је погинуо и млади Исмет, из Ливна, командир чете у 2. батаљону 1. пролетерске бригаде. Исмет је узео најбоље борце и повео их са собом на најјаче немачке бункере на Бањичком вису. Усред дана привукао се бункерима и бацио неколико бомби. Гледао је насмејан како се Немци извлаче и како поплашени и израђавани беже. Али му је одушевљење победе било кратко. Из суседног бункера заштектао је немачки митраљез и смртно га је ранио. Храбри и стари борац је пао.

Петнаестог октобра је 3. крајишка бригада 1. пролетерске дивизије водила борбу код Карађорђевог парка и цркве Светог Саве. Имали су ти ратници искуства и за уличне борбе. Уочи нове 1944, године нападали су њихову Бања Луку. Уз звуке хармонике су јуришали бањалучким улицама. И овде на улицама Београда пратила их је та хармоника. Чудла се ту близу иза угла једне петоспратнице. Хармоникаш је свирао њихову омиљену песму »Ој, Козаро, пуна ли си хлада!«.

Ту у близини, на Славији, пред посластичарницом »Славија« (на месту садашњег хотела »Славија«), предвођећи лично 1. батаљон 1. пролетерске бригаде, пао је јуначком смрћу заменик команданта батаљона капетан Ду-

шан Милутиновић. Док му је болничарка превијала ране, покушавајући узалуд зауставити крварење, Душан је позивао пролетере:

»Хајте, другови, терајте гадове! . . . Није важно ако и умрем, важно је да смо у Београду . . .«

Душан Милутиновић је рођен 25. новембра 1911. године у Вељем Брду, код Подгорице (сада Титоград). После смрти проглашен је за народног хероја.

Херојство Београђана

За време борби у граду јединице Народноослободилачке војске и Црвене армије свуда су наилазиле на подршку и помоћ одушевљеног становништва. Чим су се у граду појавиле југословенске и совјетске јединице ослободиоцима су се придружиле хиљаде Београђана. На сваком кораку, у свакој улици, на свакој раскрсници, у свакој кући грађани Београда, нарочито омладина, помагали су борцима да откривају фашисте, да им покажу њихове положаје и бункере, њихове снајперисте, склоништа. У ослобођеном делу града орила се песма. Играла су кола. У њима су се загрљени налазили југословенски борци, црвеноармејци и народ. Народ је дочекивао борце повицима: »Живели ослободиоци!«, »живели победници!« Повици су се утапали у буку и тутњаву. Жене, деца, старци — сви су грлили ослободиоце. Београђанке су китиле пешкирима совјетске тенкове, украшавале их цвећем.

Једна старица код Славије изашла је пред пролетере. Нудила их је погачом и ракијом и говорила:

»Узмите, синови моји, сад могу и умрети кад сам то дочекала!«

На Славији је једно дете раширених руку хрлило ка

положају 2. чете 4. батаљона 8. црногорске бригаде. Хтели је, ето, да се нађе у загрљају црногорских бораца. Видевши то, Немци су га са оближње зграде покосили митраљеским рафалом. На самом тргу Славије просула се дечја крв.

Тако је било у целом граду.

Своја занимљива сећања на те октобарске дане 1944. и сусрет Београђана са ослободиоцима овако је у *Вјеснику*, ратном листу 3. крајишке бригаде, посвећеном 27-годишњици Црвене армије, описао борац М. Младеновић:

»Већ је четврти дан како смо блокирани. Немци воде огорчену борбу с кровова кућа, које су они претворили у бункере. У току целог дана борба за нашу улицу није се стишавала. Један од станара куће, где сам се и ја задесио, узалудно покушава да осмотри улицу и да примети бар једног од наших партизана или црвеноармејца. Враћа се забринут и погнуте главе.

— Опет ништа?! — рекох.

— Ништа! — одговори он суво и врти главом.

И пету ноћ провешћемо у овој мрачној изби — рече он после мале паузе.

На његове речи тридесет четири главе утонуше у мисли и ишчекивања. Свако је осећао само једно: наду не сме изгубити. Свему овоме мора доћи крај, па и овој влажној подземној соби. Овом досадном шуштању у цевима које воде изнад наших глава у канализацију.

Ово је други дан како у уста ништа ставили нисмо. Глад и умор исцрпили су нам снагу. Ми још некако одолевамо, али ова мала деца? Она згурена у крилима својих мајки, унезверено гледају око себе, у нас, и сама осећају страхоту ових тренутака. Ћуте и чекају. Понеко сасвим мало, пробуђено, заплаче, али на наше, „пст!“ —

одмах ућути и у крилу, уз монотono њихање, поново заспи.

Изнад наших глава тутњава се све више почела повећавати. У једном тренутку проломи се ужасан тресак. Захвати нас неки ковитлац. Парчићи плафона падали су по нама. Сви смо већ били захваћени облаком прашине која нас је гушила. Још један тресак... други... трећи... Свећа се затетура, севну и паде. Мрак нас обави. Врисак деце и мајки испуни нашу уску просторију. Настаде општа гурњава и метеж. Газили смо једни преко других. Ево опет нови тресак, још снажнији и ужаснији. Негде се ломи стакло.

— Врата, где су врата? Гушимо се! Ваздуха!

Покушах да упалим шибицу али ме неко снажно одгурну. Наједном до нас продре зрак светлости од цепне лампе и осветли наша уплашена лица. Свеж ваздух, тако дуго жељен, запахну нас и ми покуљасмо према вратима.

Пред нама се испречила нека нејасна фигура. Светлост ме је тренутно засенила тако да нисам могао ништа разазнати. „Ко је то, заправо?“ — било ми је прво да дознам. Али пре него што сам до њега доспео, чух клицање из свих грла:

— Живели! Живели!

Сви смо гурали да загрлимо и поздравимо наше спасиоце. Да их изљубимо и да им срдачно стиснемо руке. Једва успех да им приђем. Били су то наши борци и црвеноармејци. Једноме од њих стегох руку и изљубисмо се. И они су се радовали овом сусрету. Одговарали су на наша питања. Загрљени изашли смо на улицу. Пред вратима наше куће стајао је уништен немачки тенк«.

Док су на све стране непрекидно штектали митраљеви и аутомати, грађани су под ватром извлачили из тенкова рањене совјетске војнике, уносили их у склоништа и тамо им указивали помоћ. Тенковски вод гардијског

поручника Д. И. Степановића, наступајући на челу борбеног поретка јуришног одреда, изашао је у Улицу војводе Степе на Вождовцу. Ту су црвеноармејце окружили одушевљени Београђани. Једни су простирали под тенкове тепихе и ћилиме, други су их китили јесењим цвећем, трећи грлили и даровали. У једном тренутку тенковима су притрчала два београдска партизана и с узбуђењем су показала на немачки самоходни противтенковски топ који се прикрадао иза једног угла. Непријатељ је хтео да искористи тренутак радости и заноса црвеноармејаца и Београђана, па је био наумио да нападне и уништи совјетске тенкове који су се били задржали на улици. Међутим, брзо се средивши, нишанција топа у једном тенку гардијски заставник В. И. Толстов отворио је ватру из свог оруђа и већ првом гранатом је разнео непријатељски топ још док овај није успео ни једном да опали.

Мноштво Београђана, нарочито младића и девојака, ступило је у бригаде 1. пролетерског и 12. ударног корпуса. Многи од њих имали су оружје које су отели од Немаца. То су били храбри момци и девојке. Нарочито су се истицале борбене групе које је београдска партијска организација још раније формирала за борбу против немачких окупатора и њихових помагача. Оне су организовале чување важнијих јавних објеката у граду да их непријатељ приликом повлачења не би уништио, а у исто време су скупљале податке о непријатељу, припремале центре за смештај рањеника, магацине за санитарски материјал и оружје. Уз то припремиле су се да на појединим важнијим пунктовима нападају на немачке и квислиншке посаде. Уочи борбе за ослобођење у Београду су дејствовале три врсте група отпора, обележене ћиричним словима »К«, »С« и »Д«, које су у својим редовима окупљале преко 2.000 наоружаних чланова, углавном радни-

ка и омладинаца. Да би избегле провале и убацивање непријатељских агената, сваки члан групе отпора у Београду добио је легитимацију са шифрованим знацима. Бројеви шифре означавали су дан, месец и годину ступања у групу. Ове групе су, уједно, биле центри око којих су се окупљали остали грађани, било као борци ил као водичи или болничари и болничарке.

По граду су биле излепљене плакате недићеваца с позивом на мобилизацију и упозорењем на одсудни час који је куцнуо »за одбрану Србије«. Међутим, београдски активисти су добро искористили овај издајнички позив. Спремили су групе омладинаца и упућивали их на пунктове код Главне жељезничке станице да узму оружје. Тамо су се по списку делиле пушке, пушкомитраљези и ручне бомбе. А после тога младићи су се враћали кућама — »да се поздраве« с родбином. У ствари, они су одлазили на партизанске јавке, улазили у састав борбених група и с орулфм у руци узимали учешће у борбама за ослобођење свога града. Најјачу групу имао је Стеван Баслаћ. У њој је било две стотине грађана.

Често по цену да буду покошени на брисаном простору, грађани, пре свега омладинци, узимали су оружје и од погинулих немачких војника и ступали у борбу. Пробијали су се у групама или појединачно кроз непријатељске положаје да би југословенске и совјетске борце упознали с местима отпора и саветовали их како ће најлакше те отпорне тачке Немаца уништити. Нису били ретки случајеви да су Немци ватру свог оружја усмеравали баш на њих, па је пао већи број грађана. Заједно са грађанима, организоване борбене групе су улазиле у борбу. Својим одлучним акцијама истакла се група од око 200 активиста с Пашиног брда: самостално је уништила неколико немачких јединица, да би се, затим с оружјем отетим од непријатеља, укључила у 13. пролетерску бригаду 1. про-

летерске дивизије. Милан Жежељ, командант бригаде »кончареваца« забележио је тренутке сусрета ратника на улицама главног града са Београђанима и како је његова јединица добила ову попуну:

»Већ потпуно привикнути на уличне борбе, за које смо се раније припремали војнички и политички, наставили смо гоњење непријатеља према Црвеном крсту и даље. Још из даљине смо чули одјек борбе. Најпре смо помислили да то гађају црвеноармејци. Међутим, борци 13. пролетерске доживели су ретку радост: сусрели смо се с одредом београдских партизана који су још пре напада на Београд формирали борачку јединицу. Било их је око 200, сви у цивилним оделима. Оружје им је личило на оно наше из првих дана револуције. Био је то радостан сусрет. Овај одред се наоружао заплаћеним непријатељским оружјем. Сви су изразили жељу да уђу у састав 13. пролетерске хрватске бригаде, за коју су већ чули. Жеља им је била испуњена«.

Друга група активиста је, заједно са борцима 17. славонске бригаде 28. ударне дивизије и деловима Црвене армије, учествовала у борбама код фабрике шећера на Чукарици. Вождовачка партизанска група је у Маринковој бари (код данашњег Централног гробља), заједно са борцима Народноослободилачке војске и црвеноармејцима, убила више од две стотине непријатељских војника и 36 заробила. Тако је било и у борбама за Жарково, Макиш, Баново брдо, код Мостара, код Ауто-команде, на Славији и Врачару, код Лондона и Теразија и у осталим деловима града. У тим борбеним акцијама су неискусне и необучене борбене групе претрпеле осетне губитке. Најтеже је прошла група II рејона, у којој је од 47 омладинаца само шест остало у животу после обрачуна с окупатором који се повлачио. Они су се без икаквог страха излагали опасности.

У тим окршајима су се истицали и појединци — неустрашиви водичи и извиђачи. Наступајући заједно са четом капетана Црвене армије А. В. Артјухова, 65-годишњи Београђанин Ђуро Јовановић пробио се у зграду гимназије »Краљ Александар«, који су бранили Немци, и у њој заробио три немачка војника. Довео их је команданту батаљона 14. механизоване бригаде мајору Овчаренку, предао их замоливши да у замену добије совјетски аутомат како би га дао свом шеснаестогодишњем унуку коме су годину дана раније Немци обесили оца, а мајку стрељали, заједно с таоцима. Шта је друго командант батаљона и могао да уради него да удовољи старчевој молби. После тога су деда и унук јуришали у стрељачком строју совјетске бригаде на завод »Беометал«.

Осим тога што су се Београђани храбро борили, они су примали рањенике у своје куће, своје постеле им уступали. Довлачили су их сами, помоћ им указивали. Прекаљени борци који су видели многе погибије и патње, често су у таквим приликама морали да пуне срцу на вољу. На Бановом брду, борцима 4. батаљона 5. крајишке (козарске) бригаде 11. дивизије Народноослободилачке војске похитала је у сусрет старица држећи у рукама развијену црвену заставу. Козарчани су занемели. Старица је корачала усправно, као знамење освете над непријатељем. А онда су Немци отворили бесну ватру из топова и митраљеза. Храбра старица је пала са заставом у руци, сасечена митраљеским зрнима.

Улицом краља Александра у правцу Пионирског парка привлачила се мања група извиђача — црвеноармејаца. Испред групе претрчавао је млади потпоручник. У једном тренутку из зграде Народне банке отворена је снажна митраљеска ватра. Потпоручник је, тешко рањен, пао на тротоар. Од извиђача је само један успео да се пробије до њега. Али и њему је помоћ устребала, и он

је био рањен. Тада су две младе девојке, не осврћући се на митраљеску ватру, искочиле из оближње куће, подигле потпоручника и, онако окрвављеног, однеле, наочиглед Немаца, да му укажу прву помоћ.

Београђани су по граду растурали 10.000 примерака брошуре *Друго заседање АВНОЈ-а*, која је штампана у илегалној партијској штампарији. Растурани су и прогласи становништву с позивом на оружану борбу, за помоћ ослободилачким јединицама. Организовано је осматрање, чување и освајање најважнијих објеката (водовода, Електричне централе, Главне поште, Савског моста итд.) које је непријатељ минирао и тако припремао за рушење. Готово да није било ниједног објекта значајног за град на који није мотрило будно око родољуба. Тако је група родољуба на Ташмајдану, у подрумима ресторана »Мадера«, са 15 пушака, једним пушкомитраљезом и једним аутоматом, припремљена да Главну пошту на јуриш заузме и спречи њено рушење.

Пожртвованим радом, група родољуба, у којој су били 16-годишњи Милош Марковић (по неким подацима Милан), 20-годишњи Момчило Радовановић, 24-годишњи Павле Ледеци, Воја Тодоровић и 37-годишњи Пера Ковачевић, радник Водоводне централе у Макишу, успела је да спречи рушење Водоводне централе на Белим Водама, код Жаркова. Пред само ослобођење Београда прво је почела да дејствује ова група. Она је сазнала да се Немци спремају да минирају Централу. Одмах је донета одлука да се овај објекат спасе по сваку цену. Наоружани пиштољима, чланови групе су се састали у Београдској улици (сада Улица Бориса Кидрича), код Славије, одакле су пошли пут Макиша и Белих Вода. На Славији им је пришао и зауставио их млади немачки војник. Рекао им је да је Аустријанац. Када су покушали да се отарасе њега, он је — очигледно оценио да су илегалци —

почео да их моли да пође с њима. Саопштио им је да би радио дезертирао и да жели да сачува главу.

— Ја хтео сакријем, не воли гинем за Хитлера — рекао је он, гледајући их молећиво.

Илегалци су му скренули пажњу да је то паметно, али да осим прикривања, може и он неку услугу да учини и помогне Београду да се ослободи Хитлеровог ропства. Испоставило се да је техничар и да се разуме у водоводне инсталације и машине.

— Увешће нас у водовод и радити што ми кажемо.

Аустријанац је одмах, готово без икаквог колебања, пристао на сарадњу.

Када су стигли на Чукарицу, група је наредила Аустријанцу да их он, тобоже, даље спроводи с пушком. Тако су легално, без тешкоћа и безбедности стигли до самог улаза у Водоводну централу на Белим Водама, коју је обезбеђивало тридесетак квислиншких жандара с једним жандармеријским поручником. Илегалци су се договорили да позову поручника на разговор и да га с оружјем натерају да им помогне. То су и учинили.

— Они иду с мене ... — рекао је Аустријанац у пролазу поред стражара-жандара који су стајали мирно.

Када су дошли код поручника, Аустријанац је рекао:

— Они помогну поправим нешто. Чува ви добро водовод. Зар нема немачки војник?

— Има, тамо горе, у школи на Бановом брду — пожурио је поручник да се избрбља.

— Ако нешто затреба, можемо их одмах позвати телефоном.

Млади активисти су се погледали.

— Најбоље би било да ја разговарам с поручником — рекао је Петар Ковачевић младићима. Пружа му се прилика да у последњем тренутку окаје своје грехе. Ка-

заћу му да поступамо по наређењу партизанског штаба. Тако ћемо деловати ауторитативно.

Вероватно из страха, и видевши да је све изгубљено, поручник је одмах пристао да се укључи у замишљену акцију и да сарађује.

— Како да вам кажем, не знам ни сам како сам у све ово упао? — правдао се поручник док су пушили.

— Мислио сам, жандармеријски официр, знате, занат као занат. После је испало све другачије. Уместо лопова хапсимо народ и помажемо Немцима да га злоставља и убија. Ја лично никог нисам малтретирао и убио, верујте . . .

— Вероваћемо вам кад нам покажете да сте спремни да нешто учините за ову нашу борбу — приметио је Ковачевић. — Где су каблови које су Немци повезали за mine.

Поручник их је повео и почео да показује добро маскиране каблове. После тога се Павле Ледеци пресвукао у жандара и с поручником пошао у просторију где су се налазили стражари из обезбеђења. По поручниковом захтеву а и зато што су увиђали да су се нашли у шкрипцу, жандари су, такође, пристаали да помогну у заштити Централне. За то време групи илегалаца су пришли и радници стално запослени у Водоводу. Сви они заједно, две ноћи су обилазили и чували Централну да је хитлеровци не би дигли у ваздух.

Каблови се нису смели искључити или сећи пре времена, јер је могла доћи немачка контрола и открити прекид на везама. Увече 13. октобра, поручник је обавестио групу да су Немци из школе »Матија Бан« на Бановом брду телефоном јавили да ће у зору дићи у ваздух водна постројења.

— Чули су да су партизанске дивизије надомак Макишу — рекао је поручник.

Илегалци и радници су се окупили на саветовање. Решено је да се пресеку каблови који су се налазили између Централе и жарковачке школе. За сечење каблова требало је користити услуге Аустријанца. Такође је одлучено да се омладинац Момчило Радовановић упути ка Обреновцу и пробије до предњих делова јединица Народноослободилачке војске, које су се налазиле на том простору и водиле борбе код Обреновца и известити прву њихову команду да је водовод у опасности. Поручник му је дао униформу недићевског жандара, како би се лакше кретао преко терена који је још контролисао непријатељ.

Показало се да је то био последњи тренутак да се ступи у акцију. Само што су пресечени каблови одјекнула је страховита експлозија на друму Београд—Железник. То је био сигуран знак да су Немци активирали мине и експлозив на читавом том подручју и да су оне, као и мине на друму, имале у исти мах да експлодирају. Када су ујутру, 14. октобра, Немци видели да Централа није одлетела у ваздух, послали су из школе »Матија Бан« вод војника да утврди шта се то догодило. Радници су извукли скривено оружје. Њима, илегалцима и Аустријанцу придружио се и поручник са жандарима. Испред Централе дочекали су немачке војнике и одбили их. Али пуцњава је привукла и неку другу немачку јединицу у близини и она је похитала у помоћ. Развила се жестока борба. Тек када је омладинац Момчило Радовановић пристигао са деловима 12. крајишке бригаде 11. дивизије Народноослободилачке војске с којима је ухватио везу и позвао их у помоћ, Немци су натерани да се повуку у Жарково, а затим на Баново брдо. Тако је спасена Водоводна централа на Белим Водама.

Неколико дана пре почетка борби за ослобођење Београда илегална група код Студентског трга у којој

су се налазили Живојин Димитријевић, кројачки радник, и Драган Војновић, типографски радник, у Улици Вука Караџића број 11 образовали су прву већу партизанску болницу за борце Народноослободилачке војске и Црвене армије. Пре тога, у тој кући имала је своје канцеларије немачка полиција која је контролисала речни саобраћај на Дунаву и Сави. Одмах по проглашењу ванредног стања у Београду, када су се Немци одатле иселили, партизанска болница је почела да се припрема за пријем првих рањеника. И илегалци и становници из околних кућа и улица знали су за њу, али су тајну строго чували. Грађани су доносили у болницу чаршаве, пешкире, ћебад, рубље и остало. Припремљено је било 80 кревета за пријем рањеника и болесника. Када су почеле борбе за град, у болници су већ радили лекари др Тасић и др Поповић, тако да је она првог дана уличних борби могла да прими рањенике на лечење и негу. До 20. октобра у 7 часова у ову илегалну болницу је примљено 45 рањеника, а увече их је било 70.

Организовано је отимање оружја и санитетског материјала по магацинима. Најмлађи су илегално током ноћи, док је трајао полицијски час, премештали саобраћајне знаке. Скидане су немачке ознаке на раскрсницама и путевима. или су оне, према згодној прилици, окретане у супротном правцу ради дезоријентисања непријатељских колона. На тај начин је уношена забуна и пометња у немачке моторизоване колоне и патроле. По становима су се шиле нове заставе с петокраком звездом. Истовремено су са старих застava скидани краљевски грбови и пришиване црвене петокраке. Поред тога, припремала се одећа за борце и прикупљао многи други разни материјал, потребан ослободилачким јединицама.

Стару Радио-станицу Београд, коју су хитлеровци били минирали и припремали за рушење, спасли су ње-

ни наоружани радници и службеници: искључили мине, покидали каблове и одбранили своју кућу.

Једну од изузетно крупних и значајних акција у борбама за ослобођење свога града извели су београдски илегалци и ударници приликом спасавања Главне телефонске централе у Палмотићевој улици број 2. Још од половине 1944. године на састанцима активиста поштанских службеника расправљало се о томе како да се сачувају поштански објекти у граду да их Немци не униште приликом повлачења. Као најважнији од ових објеката сматрана је Главна телефонска централа, коју је по сваку цену требало спасти од уништења. Целом овом акцијом руководили су поштански службеници Крста Жугић и Раде Вукаловић, а затим инжењер Душан Поповић, из Министарства пошта, инжењер Миле Марковић и поштански службеник Коча Бошковић.

Тај задатак је био од прворазредног значаја. Његчз-во извршење месно руководство активиста поверило је групи инжењера Мила Марковића. У групи су били Драган Вучетић, Бата Перишић, Антоније Михаиловић, Петра звани Цевка, Јован Тирић, Жарко Белић и још неки чија су нам имена остала непозната.

Раду Вукаловићу стављено је у дужност да проучи питање спасавања Главне телефонске централе. Пошто се посаветовао с Кочом Бошковићем и још неким активистима, Вукаловић је објаснио на који се начин то може извести. У централи је телефонски технички руководилац био Немац Карло Рихтер, подофицир. Својим држањем према поштанским службеницима, мишљењем о исходу рата, изјавама о народноослободилачком покрету и партизанским акцијама он је скренуо пажњу на себе као човек с којим се може разговарати. Преко њега би се могла сазнати намера хитлероваца приликом повлачења из града, а и он би се могао ангажовати у спа-

савању централе. После свестраног испитивања свих околности, одлучено је да се на погодан начин приђе Карлу и да се с њим разговара о акцији. Преко Живојина Димитријевића месно руководство активиста је о свему томе уредно обавештавано.

Почетком септембра 1944. група која је требало да спасе Централу сазнала је од Сима Лазића, официра Недићеве Српске државне страже, да Немци припремају минирање Централне и да о тренутку њеног дизања у ваздух води рачуна један немачки подофицир. Лазић им је дао и име немачког подофицира. То је било познато и особљу запосленом у Централни. Немци су били одредили управо Карла Рихтера да изврши минирање. Уз помоћ двеју службеница Централне успостављена је веза с Рихтером. Оне су пронашле и један станчић у Влајковићевој улици за смештај Марковићеве наоружане илегалне групе. Марковић је одмах о свему томе известио Олгу Врабич, секретара Месног партијског повереништва. Тада је коначно одлучено да се заврбује Рихтер и приволи да учествује у спасавању Централне.

Чим је месно руководство активиста одобрило план за спасавање Главне централе, инжењер Марковић је одређен да разговара с Рихтером. На састанак с подофициром Карлом Рихтером пошли су инжењер Миле Марковић и Сима Лазић, официр Српске државне страже, који је и открио намеру хитлероваца да минирају и униште Централну. Састали су се 19. септембра у Централни. Када су подофицира Рихтера упитали да ли хоће да им помогне, јер је све свршено, пошто се јединице Народноослободилачке војске налазе готово на прагу Београда, а трупе Црвене армије на румунско-југословенској и бугарско-југословенској граници, одакле и једне и друге сваког тренутка могу почети одлучну операцију у правцу Београда, он је, после краћег колебања, пристао да

ступи у везу с илегалцима народноослободилачког покрета и учествује у спасавању тако важног објекта и да се укључи у народноослободилачки покрет, под условом да буде заштићен и спасен од заробљеништва.

После тога Рихтер се састао са Жинетом Анђелковићем, чланом Месног партијског повереништва, који се старао о оружаним групама у граду. Састали су се 30. септембра на Ташмајдану, испред кафане »Мадера«. Том приликом му је Немац поверио зашто је у ствари одлучио да сарађује с илегалцима. Рекао је да има намеру да се ожени неком девојком која ради у Централи, па их због тога и моли да га спасу на тај начин што ће га примити у своје редове. После тога, Рихтера су повезали с још неким активистима народноослободилачке борбе у самој Централи.

Рихтер је инжењеру Марковићу открио шему минирања Централе, као и распоред немачке страже, која је била доста јака. Обавестио га је да је у Централи постављена једна »водена мина« и 50 килограма нитроглицерина —натријума страховитог разорног експлозива.

Група која је требало да изведе ову акцију рачунала је и на евентуалну издају немачког подофицира. Ради тога је планом предвиђено да се у близини Главне телефонске централе пронађе једна соба у коју ће се сместити наоружани активисти, одакле би у погодном тренутку могли да упадну у њу и спасу је од рушења. Карло Рихтер је примио обавезу да у близини инсталира тајни телефон. Одређено је да поред телефона дежура један од другова који зна немачки језик. У тренутку кад добије наређење да минирану Централу дигне у ваздух, требало је да јави београдским илегалцима да изврше напад. Пошто то учини, требало је да искључи централу из саобраћаја. Рихтер је имао да изолује непоуздане стражаре, да отвори улазна врата у Централу из Пал-

мотићеве улице, да сачека илегалце на вратима и да под његовим руководством уклоне експлозив из Телефонске централе. Уговорена је и шифра за јављање преко телефона.

У резерви је постојао још један план, који је предвиђао да Рихтер, кад добије од нацистичке команде налог да дигне централу у ваздух, примени лажно минирање: да минира прозоре, врата, степениште, а да затим делимично демолира зграду и тако остави утисак да је зграда срушена и централа онеспособљена.

Иоред наоружане групе инжењера Марковића, која је била смештена у Влајковићевој улици, у тој акцији требало је да учествује и наоружана група Душана Шофранца и Ратка Лемеза с Пашиног брда, којој су, сем ове двојице, припадали Владимир Вучетић Крња, обућарски радник, Божидар Аничих, кројачки радник, Александар Балач, бивши подофицир, Ранко Церовић, машинобравар, Милош Јовановић, молер, Драго Пајовић, бивши подофицир, (и други.

Око подне 15. октобра ступила је у дејство борбена група из Влајковићеве улице. Акција је започела у тренутку када су се јединице Народноослободилачке војске и Црвене армије с правца Техничког факултета пробиле до Палилулске пијаце и пред улаз у данашњу Улицу Лоле Рибара. Група је, с инжењером Марковићем и Кочом Бошковићем на челу, кренула Улицом мајке Јевросиме до угла Палмотићеве. Ушла је у зграду у Палмотићевој улици на споредан улаз из Улице мајке Јевросиме, а затим трчећим кораком улетела у двориште Централне. Будући да је већ имала обезбеђену подршку, оружана група је упала у Централну, а у исто време ступило је у дејство и наоружано особље, запослено у њој. Док је група прегледала сутерен, остали део зграде је већ био под контролом наоружаних радника и службе-

ника. Упоредо с посудањем зграде с прозора је отворена ватра на немачке војнике. Збуњена немачка стража није дуго пружала отпор. Брзо је савладана. Преостали стражари су одступали преко пута у оближњу зграду Народне скупштине. Уз помоћ Рихтера и инжењера Марковића експлозив је пронађен на свим оним местима гдје је био постављен и Централа је тако спасена. Пола сата после заузимања Главне телефонске централе из Улице Жоржа Клемансоа стигло је у зграду одељење совјетских војника.

Примери родољубља и храбрости грађана остали су у сећању више учесника у бици за Београд. Они памте многобројне примере не само храбрости него и снажљивости грађана у борби. Стеван Владушић, борац 3. крајишке пролетерске бригаде која је наступала Улицом краља Александра, спомиње једног малог, незнаног јунака:

»Заустављени смо у рејону Ђерма. Немци су из подрума једне веће зграде давали жилав отпор. Око подне, 15. октобра, један цивил из суседне зграде давао нам је неки знак. Нисмо разумели шта жели да нам јави. Тек мало после смо приметили дечака од око тринаест година. Стајао је на вратима и спремао се да претрчи улицу да би нам донео неку вест. Знајући каквој се опасности излаже, давали смо му знаке да се врати кући. Али он нас није послушао, хтео је мали јунак да нас лично обавести како ћемо из дворишта лакше доћи до подрума и уништити Немце. На жалост, није успео да нам то саопшти. Пао је смртно погођен непријатељским мецима наред улице. На сличан начин нам је хтела помоћи и једна жена код Вуковог споменика. И она је за своје родољубље жртвовала себе, била је тешко рањена«.

Масовни пример борбеног расположења био је и први велики збор омладине у још неослобођеном Бео-

граду. У јеку најжешћих окршаја, омладинци и омладинке из неослобођених делова града пробијали су се кроз ватру и непријатељске борбене линије да би се сврстали у колоне и пошли на збор на фудбалском игралишту »Југославија« (данас Стадион »Црвене звезде«), код Ауто-команде. Многи су на том путу дали и своје животе.

*Борбе између Смедерева и Београда и ослобођење
Смедерева*

Док су се у граду водили оштри улични окршаји, снаге 75. стрељачког корпуса, 5. гардијска самостална моторизована стрељачка и 15. гардијска механизована бригада Црвене армије, са деловима 14. корпуса и 1. крајишком бригадом 5. дивизије Народноослободилачке војске, водиле су жестоку борбу против корпусне групе генерала Штетнера. Одступајући из источне Србије, та група се преко Смедерева, прибијена уз Дунав, све више примицала Београду, с намером да се пробије у град и да се споји са снагама одбране Београда. Она се попут стравичног црног облака приближавала Београду и претила да својим олујним челичним градом опустоши дотадашње успехе ослободилаца. Предњи делови ове групе (ојачана 92. моторизована бригада) 15. октобра пре подне стигли су до Гроцке и села Болеча, да би око 13 часова допрли до југоисточног предграђа Београда, где су их, између села Малог Мокрог Луга и виси Шугавца, зауставили и разбили делови 5. ударне дивизије. Само је неколико оклопних аутомобила успело да побегне у правцу Гроцке. У међувремену, ноћу уочи 15. октобра, један батаљон 1. крајишке бригаде Народноослободилачке војске продро је у Гроцку. Међутим, немачке јединице су поново покренуле своју »фалангу« од снага које

су пристизале из Смедерева. Под притиском надмоћних немачких снага тај батаљон 1. бригаде био је принуђен да се повуче у рејон јужно од Гроцке, где су се у то време концентрисале остале јединице 1. крајишке бригаде. Напади ове бригаде, подржане слабијим деловима 15. гардијске механизоване бригаде Црвене армије, на немачку колону 15. октобра увече између Гроцке и села Брестовика нису уродили плодом.

Приликом одбијања прогивјуриша Немаца који су с комуникације Брестовик—Гроцка покушавали да се дочепају села Пудараца, храбро је погинуо, усправно као што је и живео, Цвијо Лајић, командир 1. чете 3. батаљона 1. крајишке бригаде. Рођен је у засеоку Лајићима у Средњој Ламовитој, надомак места где је формирана 1. крајишка бригада. Као командир, зналачки и храбро је водио своју чету. С лакоћом је успостављао контакт са борцима, никада се не плашећи тешкоћа. После жестоких окршаја за Смедерево Цвијо се, попут осталих бораца бригаде, искрено радовао што ће бити учесник битке за Београд. На жалост, он није доживео да види потпуно ослобођење Београда, што му је била и жарка жеља. Сахрањен је у Кударцима, испраћен сузама бораца своје чете. Пао је и Милан Кеџман Миша, шумски радник из села Дринића, код Босанског Петровца. Погинуо је од немачке гранате. Имао је чин заставника, а био је на дужности заменика командира чете у 1. крајишкој бригади. Сахрањен је у Гроцкој.

Оценивши непосредну опасност од немачких снага с правца Смедерева, штабови 1. армијске групе и 4. гардијског механизованог корпуса предузели су хитне мере да групи генерала Штетнера не дозволе продор у Београд, односно да је на југоисточним прилазима граду стегну у обруч и униште. Одмах је 21. ударној дивизији 1. пролетерског корпуса, чија је главнина била у рсзер-

ви код Авале, наређено да затвори Смедеревски друм и спречи пробој непријатеља у Београд, а 1. крајишкој бригади 5. ударне дивизије — да у рејону села Врчина затвори правац Гроцка—Авала, док је совјетској 14. и 15. гардијској механизованој бригади наређено да заузму положај код Малог Мокрог Луга. Командант 3. украјинског фронта Црвене армије увео је у борбу и 236. стрељачку дивизију и ојачао 4. гардијски механизовани корпус. У духу ове одлуке, 21. ударна дивизија је до пада мрака посела одбрамбене положаје на висовима Шугавцу и Липовици, на левој обали речице Болечице, и (по дубини) линију села Велики Мокри Луг и Смрдан—Ерино брдо, где су у то време стизале и јединице совјетске 14. гардијске механизоване бригаде, те бочни положај Голо брдо—Лештане—Забран—Бандера, ради дејства у бок немачких снага које су покушавале продор Смедеревским друмом. На југоисточној ивици града, у рејону Стојчиног брда, заузели су положај делови 5. ударне дивизије 1. пролетерског корпуса, са четири совјетска тенка и дивизионом артиљерије.

Упркос поразу своје предње групе, Немци су ишли даље: предузели су нови, далеко јачи напад да се пробију у град. Увече 15. октобра, с правца Болеча, немачке јединице јачине до пука пешадије, подржане тенковима и самоходном артиљеријом, извршиле су снажан напад. Циљ је био да отворе пролаз Смедеревским друмом. Искористивши тренутну забуну насталу код јединица 21. дивизије које су биле уверене да је реч о снагама 15. гардијске механизоване бригаде Црвене армије очекиваним с правца Болеча, немачка моторизована колона је око 22 часа без тешкоћа упала у Мали Мокри Луг, а потом, искористивши одступање делова 21. ударне дивизије и 14. гардијске механизоване бригаде, заузела Стојчино брдо, Лаудонов шанац и Коњар-

ник. Ускоро су се јединице 4. српске, 10. крајишке и 14. механизоване бригаде средиле и прешле у противнапад. Развила се оштра блиска борба, која је трајала целу ноћ и наставила се сутрадан. Иако су трпели велике губитке (у жестоком судару код Малог Мокрог Луга имали су око 360 мртвих), Немци су упорно настојали да се пробију што дубље у град. Ноћу су у томе делимично успели уклинивши се на правцу између Коњарника и Цветкове механе. Јединице 4. српске бригаде 21. ударне дивизије, 10. крајишке бригаде 5. ударне дивизије и 14. гардијске механизоване бригаде Црвене армије успеле су да, после жестоке борбе, поврате изгубљене положаје код Малог Мокрог Луга и тако пресеку немачке снаге: оне које су продрле у југоисточно предграђе Београда биле су изоловане од главнине која је одбачена према Болечу.

О тим пресудним тренуцима и заједничким окршајима јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије у ширем захвату Смедеревског пута, борац Павле Докнић је записао у *«Јединству»*, листу 4. српске ударне бригаде и ово:

»Лежимо у блату. Он, Јуриј Пантелејмон из Ростова и ја (Павле Докнић). Пред нама протиче Дунав обасјан зрацима залазећег, раскошно лепог, јесењег сунца. На небу се оцртавају обриси фабричких димњака и кућа. Већ други дан бесни битка за овај прилаз Београду. Немци полако одступају. Небом се пролама звиждук, јук 'штука'. . . Узбуђен сам. Пет 'штука' једна за другом пикира према нама. . . Бомбе се откачињу. Падају на 200 метара испред нас. Падају у немачке ровове. Митраљески рафали шарају по немачким рововима. Јуриј и ја се згледамо. Јуриј се смеје. Јуриј се од срца смеје. Светлеће ракете парају небо. Немци дају знак да бомбардовање престане...

Питам једног црвеноармејца: 'Где су совјетски авиони?' Он ме гледа, насмеја се, одмахну руком и рече 'Придјут!'.

И заиста су дошли. Снажно су бректали мотори високо на небу. Били су то 'штурмовци'. Од Београда су нам долазиле две 'штуке'. Очекивао се сукоб. Никад нисам посматрао борбу у ваздуху. Наједном 'штуке' мењају правац. Окрећу се и у највећој брзини иду натраг. 'Штуке' се плаше сукоба. Весели смо. Народ истрчава на улице. . .«

После тих борби, у штабовима 1. армијске групе и 4. гардијског механизованог корпуса још је већа пажња посвећена уништењу групације генерала Штетнера. Да би се створили што повољнији услови за уништење непријатеља, требало је спречити долазак нових снага из правца Гроцке. У том циљу главнина 21. ударне дивизије 1. пролетерског корпуса је у понедељак 16. октобра посела положаје на левој обали речице Болечице. Њен је задатак био да поново затвори Смедеревски друм. Њена 2. пролетерска бригада, којом су командовали потпуковник Љубиша Веселиновић и политички комесар мајор Миливоје Радовановић Фарбин, извучена је из Београда и упућена у састав своје дивизије са задатком да на линији Голо брдо—Мандра, источно од Великог Мокрог Луга, ојача положаје совјетске 14. гардијске механизоване бригаде. Око 12 часова је и 15. гардијска механизована бригада Црвене армије стигла у рејон Малог Мокрог Луга и посела положај на десној обали потока Баре, источно од Великог Мокрог Луга, док је 21. српска бригада 5. ударне дивизије, која се одраније налазила на овом положају, упућена у рејон Коњарника да ојача тај правац, заједно са два батаљона 4. крајишке бригаде ове дивизије који су 16. октобра ујутру извучени из борбе у граду и пребачени на линију Лауданов

шанац — Велики Врачар, где су се налазили и делови совјетске 14. механизоване бригаде. Истовремено је 10. крајишка бригада ове дивизије извучена из рејона села Великог Мокрог Луга и упућена да поседне положај између Великог Врачара и Дунава. Прва крајишка бригада ове дивизије постављена је на положаје код села Зуца. Из борби у граду су извучени 509. стрељачки пук совјетске 236. стрељачке дивизије и 36. гардијска тенковска бригада и упућени на Карабурму. Ту је 509. стрељачки пук прешао у одбрану, заједно са 10. крајишком бригадом 5. ударне дивизије. Тенковска 36. гардијска бригада је извучена из борбе и стављена у резерву 4. гардијског механизованог корпуса, главнином иза одсека 14. гардијске механизоване бригаде, а делом снага, у граду, иза борбеног поретка 1. пролетерске дивизије.

Да би се спречило евентуално пробијање непријатеља на запад, ка Сави, 16. октобра, око 16 часова, из борби у граду је извучена и 2. личка бригада 6. пролетерске дивизије и упућена на Вождовац, а њене положаје је преузела 3. личка бригада ове дивизије, затим је из резерве на Топчидеру Космајска бригада ове дивизије пребачена на линију Маринкова бара—Селиште да затвори долину Мокролушког потока. Одмах је и 11. ударна дивизија 12. ударног корпуса извучена из Београда. Њој је наређено да хитно крене на линију село Бошњаци—Авала—село Бели Поток и затвори правац преко села Заклопаче и Рушња, а 36. ударној дивизији овог корпуса — да се групише у рејону Рушња и Сремчице ради затварања правца преко села Бељине и Сремчице.

Тако је према снагама корпусне групе генерала Штетнера, које су са истока надирале ка Београду, образован јак запречни положај на линији Врчин—Зуце—Лештане—Велики Мокри Луг—Мали Мокри Луг—Ве-

лики Врачар—Карабурма, а испред главне запречне линије, на левој обали Болечице, истурена су јака борбена обезбеђења. На овом положају је прикупљено: дванаест бригада Народноослободилачке војске и једна тенковска и две механизоване бригаде и један стрељачки пук Црвене армије. Поред тога, на мостобрану у рејону Великог Села, источно од Великог Врачара, налазили су се два пука 109. гардијске стрељачке дивизије 2. украјинског фронта Црвене армије и делови 12. војвођанске бригаде Народноослободилачке војске.

На тај начин се оперативна изолација непријатеља постепено претворила у тактичко окружење.

У међувремену челне немачке трупе код југоисточног предграђа Београда нису успеле да продру дубље у град, па се тако нису ни спојиле са својим јединицама. Оне су напротив, изоловане на три одвојене групе и по деловима уништаване. Ујутру 16. октобра делови 2. пролетерске бригаде 21. ударне дивизије, у садејству са деловима совјетске 14. гардијске механизоване бригаде, дочекале су напад немачке колоне која је продрла до првих кућа у Улици краља Александра. Тежиште напада непријатеља је усмерено западном страном ове градске саобраћајнице ка Црвеном крсту, где су се развиле жестоке борбе. У тој борби су се хероизмом истакли борци и старешине 3. батаљона 2. пролетерске бригаде, којим су командовали Душан Илић Србин и политички комесар Драгослав Марковић. Те јединице су из покрета ушле у жесток судар код школе »Војислав Илић«. Оне су одбиле неколико врло снажних немачких јуриша, а затим, после оштре борбе, потиснуле непријатеља у школу »Војислав Илић«, ту га окружиле и готово потпуно уништиле.

У току 16. октобра разбијена је и великим делом уништена и друга немачка група, која је била окружена

код Коњарника и Цветкове механе. Судар је био стравичан. Немачки војници су преко гомила лешева ишли сулудо напред. Тај ужас је овако описао Јован Јакшић, борац 4. крајишке бригаде 5. ударне дивизије:

»Мој батаљон се сукобио с Немцима 16. октобра на простору код Цветкове механе, код крајње трамвајске станице. Немци су наступали масовно, без војничког реда, готово су закрчили улице. Наступали су без обзира на жртве, настојећи да по сваку цену продру у град. Стигли су совјетски тенкови. Немци су један запалили. Развила се жестока борба свим врстама оружја. Свуда гомиле непријатељских лешева. На телефонским и електричним стубовима висе црева и делови људских тела. Руски тенкови су масовно уништавали фашистичку руљу, која је слепо надирала главном улицом. Таква је била слика овог краткотрајног жестоког окршаја. Више људског меса и лешева на тако малом простору и дима од експлозија нисам никад дотад видео. Али ни више Немаца који су у очајању, у таласима надирали преко гомила лешева овог ведрога и топлога октобарског поподнева. Огромна људска маса, невојнички и панично, надирала је на нас добро наоружане и војнички правилно распоређене«.

Најјачи отпор је пружала трећа непријатељска група на јужним падинама Великог Врачара. Заједничким концентричним ударом изведеним у исто време, јединице 14. гардијске механизоване бригаде Црвене армије и делови 5. ударне дивизије 1. пролетерског корпуса разбили су и уништили и ту немачку групу. Значајну улогу у спречавању корпусне групе генерала Штетнера да продре у Београд имале су и остале снаге 21. ударне дивизије, које су на Болечици запречавале пут немачким јединицама.

У тим борбама у предграђу Београда многи борци су

показали задивљујући хероизам и пожртвовање. Милутин Попадић, митраљезац 4. крајишке бригаде 5. ударне дивизије, био је рањен, али је он, без обзира на то рањавање, наставио да се бори. Убрзо је био рањен и други пут, и тек у освит дана, кад је непријатељ био потиснут и разбијен, Попадић је, задобивши и трећу рану, напустио поприште борбе и затражио лекарску помоћ. На малом простору и у кратком временском размаку три борца 3. батаљона 5. српске бригаде 21. ударне дивизије испала су из строја. Прво је пао рањен у кук Радојица Глишовић, борац из села Заграђа подно Рудника. Његов земљак Миленко Виторовић га је извукао, а нешто касније и сам погинуо. Рафал из немачког митраљеза захватио је и Милутина Јевтића. Три жртве, све три из истог села. То су били још непрекаљени борци који нису хтели да заостану за својим старијим друговима. Пао је и неустрашиви пушкомитраљезац 4. батаљона 2. пролетерске бригаде 21. дивизије Миодраг Живковић Фриц. Погодила га је немачка граната. После експлозије остало је непомично тело без главе, с повијеном левом ногом, као да се спрема за јуриш, а рука грчевито држи пушкомитраљез. На домаку своје родне куће пао је у загрљај земље уместо својих родитеља. А само два дана раније, на кратком застанку у селу Врчину, у неком посебном расположењу, причао је о себи:

»Имао сам 15 година 1941. године, када је почео устанак у овом делу Шумадије и када сам отишао са одредом. . . У ствари, рођен сам у Бањанима, код Обреновца, где сам и школу учио. Одмах после школе дошао је рат. У лето 1941. пошао сам у партизане. Начуо сам, негде у Црној Гори, прве вести од куће. Дознао сам да су ми Немци и четници прогањали родитеље и родбину. . . Борба за Београд трајаће само неколико дана. Ко ће нас зауставити? А после, ако одмах не продужимо за

Немцима, скокнућу до куће на сат-два, само да видим ко је остао жив. ..«

Жеља му се није испунила.

Значајну улогу у спречавању корпусне групе генерала Штетнера да продре у Београд имале су и неке друге јединице. Тако, на пример, у беспопштеним борбама у рејону Великог Врачара и села Миријева учествовали су и 12. војвођанска бригада Народноослободилачке војске и два пука совјетске 109. гардијске стрељачке дивизије. Они су с мостобраном код Великог Села, на десној обали Дунава, продирали према Карабурми и овладали селима Сланцима, Вишњицом и Белим Водама. Својим дејствима они су представљали за немачки београдски гарнизон сталну опасност са истока.

У једној од тих борби истакао се гардијски старији водник И. Д. Адаменко, помоћник командира вода 3. батаљона 309. стрељачког пука 109. стрељачке дивизије Црвене армије. Бројно јачи непријатељ окружио је у рејону Винче чету у чијем се саставу, са својим водом, налазио и водник Адаменко. Напади немачких војника били су изузетно жестоки и упорни. После јаке артиљеријске и минобацачке ватре чета је претрпела велике губитке, а погинуо је и командир вода у којем је био помоћник И. Д. Адаменко. Преузевши команду водом, водник Адаменко је са својом јединицом први пошао у пробој из окружења. Два митраљеза су ометала напредовање. Адаменко се пузањем приближио немачким митраљезима и бацањем бомбе уништио један од њих. Други је продужио да гађа уништавајућом ватром. Бацивши поново бомбу, уништио је и њега, али је био смртно рањен. Покренута чета црвеноармејаца напала је непријатеља, пробила обруч окружења и вратила се главнини пука.

Непријатељ је скупо платио Адаменкову смрт. На попришту борбе је остало десетине погинулих немачких војника и официра, два уништена митраљеза и много разног оружја и материјала.

За примерну храброст и пожртвовано држање у борби гардијском старијем воднику И. Д. Адаменку додељено је после смрти звање хероја Совјетског Савеза.

Тако је, у току 16. октобра, сломљен и други покушај немачких делова да својој главнини, која је надирала из правца Смедерева, отворе пролаз у Београд.

У напорима да изврши продор у Београд, Штетнерова корпусна група је истовремено задржавала напад јединица совјетског 75. стрељачког корпуса, 5. гардијске самосталне мотострељачке бригаде и Дунавске речне ратне флотиле ка Смедереву са истока и југа. Петнаестог октобра је совјетска 74. стрељачка дивизија, уз подршку оклопних чамаца Дунавске речне ратне флотиле, избила на реку Језаву и у источно предграђе Смедерева, али, због жестоког отпора непријатеља, није могла заузети Смедерево. Тада је наређено Дунавској флотили да искрца десант западно од Смедерева и пресече приобални пут Смедерево—Београд, те тиме раздвоји непријатељске јединице и олакша напад на Смедерево. Било је одређено да напад почне 16. октобра у раним јутарњим часовима. У том циљу формиран је десантни одред, који се састојао од три оклопна чамца, и одред за артиљеријску подршку, у који су ушла четири оклопна чамца. Команда 74. стрељачке дивизије одредила је за десант ојачану стрељачку чету од 100 људи. Руковођење искрцавањем код Смедерева поверено је команданту Бригаде оклопних чамаца, а за команданта искрцавања је одређен командант десантног одреда. Команда флотиле је истовремено одлучила да се, пратећи обалски одред, концентрише у близини Београда ради помоћи

јединицама 109. стрељачке дивизије на мостобрану код Новог Села. Тај одред је требало да сачињава осам оклопних чамаца 1. гардијског дивизиона оклопних чамаца.

У 21 час и 20 минута оклопни чамци десантног одреда прикупили су се поред десне обале Дунава у рејону Глуваковог кључа, око 4 километара низводно од Смедерева, где се, спремна за искрцавање, налазила чета 74. стрељачке дивизије. Оклопни чамци одреда за артиљеријску подршку заузели су ватрене положаје уз Смедеревску аду. У току дана у Смедерево се пробио чамац извиђачког одреда, те је утврдио распоред непријатељских оруђа и минобацача. Увече, искрцавши се, две групе извиђача су откриле систем непријатељске одбране на одсеку искрцавања и утврдиле границе противпешадијских минских препрека.

У 22 часа делови совјетске 74. стрељачке дивизије обновили су напад на гарнизон у Смедереву са истока и југа. Иако изложене жестоком нападу, немачке јединице су упорно пружале отпор. Када се распламсала борба, оклопни чамци, савлађујући ватру артиљерије и минобацача, пробили су се уз Дунав и тачно у поноћ почели су да искрцавају десант у рејону Провалије, 1 километар узводно од Смедерева. По завршетку искрцавања, које је трајало око 10 минута, оклопни чамци десантног одреда и одреда за артиљеријску подршку почели су тући ватрене тачке у самом смедеревском пристаништу, како би непријатељеву пажњу одвратили од десанта који је продирао на пут Смедерево—Гроцка. Неколико часова трајао је двобој између шест оклопних чамаца и непријатељевих артиљеријских и минобацачких батерија. У том ватреном двобоју био је потопљен оклопни чамац број 424. Остали оклопни чамци, пошто су извршили свој задатак, 16. октобра у 1 час и 20 минута вратили су се на ватрене положаје иза Смедеревске аде, одакле су

пружали артиљеријску подршку десанту и јединицама 74. стрељачке дивизије.

Док су оклопни чамци интензивно тукли смедеревско пристаниште, десант се успешно пробијао и 16. октобра у 1 час и 30 минута дубоко захватио пут Смедеревско—Гроцка. Сви немачки покушаји у току ноћи да соvjетски десант баце у Дунав и да рашчисте пут ка Гроцкој остали су без успеха. Оклопни чамци и Батерија пратећег обалског одреда благовремено су, прецизним плотунима, осујећивали противнападе немачких трупа. Како непријатељ није располагао подацима о јачини искрцаног десанта, био је присиљен да повуче неке јединице са источних и јужних предграђа Смедерева и тако ослаби одбрану својих снага пред јединицама 74. стрељачке дивизије. Заједничким дејствима 74. стрељачке дивизије и десанта, уз подршку Бригаде оклопних чамаца, Смедерево је 16. октобра око 16 часова ослобођено, а ускоро и Гроцка. Затим су одреди оклопних чамаца кренули уз Дунав, брзином којом су наступале јединице 75. стрељачког корпуса. Пошто су избили у рејон порушеног Панчевачког моста на Дунаву и пошто су савладали минске препреке, они су заузели ватрене положаје поред острва Аде Хује и артиљеријском ватром почели подржавати јединице које су водиле борбу у Београду.

Слом корпусне групе Штетнер

Показало се да су мере предузете 16. октобра биле правовремене. Упркос поразима двеју претходних група, генерал Штетнер, решен да се по сваку цену пробије у Београд, убацио је на Смедеревском друму у борбу своје главне снаге. Његова намера је била да смањи одстојања у својој корпусној колони и да јаким фронталним

нападом продре у град. Штетнер није прихватио сугестију генерала Фелбера, команданта Армијске групе »Србија«, који је предлагао да пробој изврши маневром између јужне ивице града и Авале, кроз долину Топчидерске реке до западног дела града. Фелбер је то предлагао зато што је, с обзиром на скромне залихе муниције, сматрао да продор мора бити извршен најкраћим правцем и с највећом брзином. Уз то, овај маневар требало је да води у позадину совјетских артиљеријских јединица које су угрожавале прелаз преко Саве. Командант Фелбер ипак је препустио да коначну одлуку донесе генерал Штетнер, јер је сматрао да он има боље могућности за оцену стварне ситуације на самом месту догађаја.

Шеснаестог октобра увече, наступајући из рејона Болеча, јаке немачке снаге су поново нападе одбрамбене положаје југословенских и совјетских јединица на делу фронта Кусак—Забран. Развиле су се жестоке борбе. Немци су ноћу уочи 17. октобра у неколико оштрих напада потисли делове 4. и 5. српске бригаде 21. ударне дивизије 1. пролетерског корпуса с леве обале речице Болечице и у зору се пробали до линије Ерино брдо—Голо брдо, четири до пет километара југоисточно од града. Ове јединице 21. ударне дивизије повукле су се на нову одбрамбену линију Стојчино брдо—Кумодраж и одатле осујетиле даље напредовање непријатеља.

Из те борбе остало је сећање на једног борца 4. батаљона 5. српске бригаде 21. ударне дивизије о којем се зна само да му је име било Бошко (да није Бошко Богдановић) и да је гимназијалац родом из Такова, код Горњег Милановца. Тај седамнаестогодишњак био је у бригади тек месец дана и за то време као да је све рекао о себи. Одмах је освојио другове својим држањем, спретно је баратао пушком и убрзо добио један запле-

њени пушкомитраљез. С поверењем су га, као неког старог борца, слали у патроле и на теже задатке.

И баш ту крај Смедеревског друма, где је било »најтврђе«, где су Немци бесно кидисали на 4. батаљон 5. српске бригаде, Бошко је својим пушкомитраљезом обори неколицину. Повукао се тек кад се ништа више није могло учинити. Сећање Бошкових сабораца допире само до података да је он рањен дан-два после те борбе, негде код Белог Потока, и до претпоставке да је вероватно умро од задобијених рана.

И Љубомир Нововић, борац 3. батаљона 5. српске бригаде, сачекао је и из аутомата убио неколико хитлороваца. Љубомир је решавао тиме и неки свој лични обрачун, јер су му Немци убили оца. То су му били први непријатељски војници које је убио за месец дана откако је дошао у бригаду.

Седамнаестог октобра око 9 часова непријатељ је извршио жесток напад и на предњи крај одбране совјетске 15. гардијске механизоване бригаде код Великог Мокрог Луга. Јединице те бригаде нису издржале притисак, па је непријатељ успео да се уклати у одбрамбени рејон и да заузме села Велики и Мали Мокри Луг. Појачавајући напоре, непријатељ је продужио да продире преко Големе ливаде ка Вождовцу. Водећи жестоке борбе, ова совјетска бригада је одступала на нову одбрамбену линију Кумодраж—ГТадине (кота 233), на југоисточној ивици града, где је зауставила продор непријатеља.

У Кумодражу, на Стражари (кота 310), налазили су се Штаб 21. ударне дивизије и једна артиљеријска јединица 15. гардијске механизоване бригаде. Непријатељ их је непосредно угрозио кад је овладао висовима Бандером и Голим брдом (источно од Кумодража). У тој критичној ситуацији у Кумодраж су стигли делови 2. про-

летерске бригаде 21. ударне дивизије. Они су одмах уведени у напад на Бандеру. Жестина окршаја се нагло повећала. Настао је прави ураган. Стрељачки stroj јединица 2. пролетерске бригаде одмах се нашао у жижи непријатељске ураганске ватре. И поред тога, Немци су збачени с тог важног положаја. У помоћ су такође стигли један дивизион ракетних оруђа («каћуша»), који је своју убитачну ватру сасредио по немачким трупима и моторизацији, и авијација совјетске 17. ваздухопловне армије, која је бомбардовала немачке колоне на друму од Гроцке до села Калуђерице. У исто време, с правца Падине, у противнапад је прешла и 15. гардијска механизована бригада, под командом гардијског пуковника М. А. Андријанова, ојачана 2. мотострељачким батаљоном 13. гардијске механизоване бригаде, који је извучен из борбе на Чукарици и упућен у помоћ на сектор Малог Мокрог Луга. Она је успела да поново заузме положаје код Великог и Малог Мокрог Луга. Покушаји непријатеља да поврате ове положаје нису успели, па су његове снаге прешле у одбрану. Тако је, заједничким напорима 21. ударне дивизије и 15. гардијске механизоване бригаде, подржаваних снажном артиљеријом и авијацијом 3. украјинског фронта, најзад пропао последњи покушај Штетнерове корпусне групе да се овим правцем пробије у Београд и споји са снагама које су се још браниле у граду. Ситуација се на југоисточним прилазима Београду стабилизovala.

За то време, нападајући на зачеље Штетнерове корпусне групе, на правцу Гроцка—Болеч, и савлађујући упоран отпор немачких снага, јединице 75. стрељачког корпуса и 5. самосталне мотострељачке бригаде Црвене армије и 7. српска бригада 23. дивизије Народноослободилачке војске достигле су линију село Ритопек—Липовица (тригонометар 278)—Мали и Велики камен (кота

259)—Чести гај (кота 210)—Мариновац (кота 211), северно од Врчина.

Пред вече 17. октобра, пошто су јој пристигла појачања, 21. ударна дивизија 1. пролетерског корпуса, с јединицама совјетске 15. гардијске механизоване бригаде, прешла је у противнапад на правцу Мали Мокри Луг—Болеч и до ноћи одбацила непријатеља ка Болечици. Штетнерова корпусна група се нашла у веома критичној ситуацији стешњена на узаном земљишном простору код Болеча, прикована јаком ватром аутоматских и артиљеријских оруђа, бомбардована из ваздуха и оптерећена гломазном ратном техником. Она је запала у окружење на простору кота 280 (око 2 километра северно од Заклопаче)—Бело брдо (кота 252)—Старац Васино брдо—Болечица—Голо брдо (кота 221, западно од Болеча)—Болеч—Липовица, без много нада да ће се из њега извући.

Да би се спречило пробијање окруженог непријатеља на запад, 17. октобра у 12 часова цела 16. ударна дивизија 12. ударног корпуса је извучена из борби у граду и упућена у рејон села Велике Моштанице и Рушња, западно од Авале, а у 19 часова и 30 минута у рејон Авале пребачена је и 6. војвођанска бригада 36. ударне дивизије (командант Ђуро Радош, политички комесар мајор Миле Ђукановић), која је посела линију Шупљи камен—Младице—Авала—Соко—Бели Поток. После подне је одлучено да се изврши концентричан напад на окружену немачку групацију у рејону Болеча, Врчина, Зуца и Лештана. Замисао напада је била изложена у наређењима Штаба 1. армијске групе Народноослободилачке војске подређеним јединицама и команданта 3. украјинског фронта 57. армије и 4. гардијском механизованом корпусу Црвене армије. Планирано је да с југоистока нападају 74. и 233. стрељачка дивизија 75. стре-

љачког корпуса и 5. гардијска самостална моторизована стрељачка бригада (ојачана минобацачким пуком и самосталним батаљоном амфибијских возила), са севера и северозапада — ојачана 21. ударна дивизија 1. пролетерског корпуса, 15. гардијска механизована бригада, по један стрељачки пук 73. и 236. стрељачке дивизије и самостални артиљеријски и јуришни противтенковски пук, са запада и југозапада — делови 11. и 36. дивизије 12. ударног корпуса, с југа — 23. дивизија 14. корпуса Народноослободилачке војске.¹⁰¹ За руковођење наведеним совјетским снагама у рејону борбених дејстава образована је и упућена у Рипањ оперативна група с начелником Штаба 57. армије генерал-мајором П. М. Верхолвичем на челу.

Штаб 1. армијске групе је главну улогу у том нападу поверио 21. ударној дивизији, ојачаној 2. личком пролетерском бригадом 6. пролетерске дивизије »Никола Тесла« и 1. крајишком бригадом 5. ударне дивизије. С њом је требало да садејствују 5. и 12. крајишка бригада 11. ударне дивизије и 6. војвођанске бригада 36. ударне дивизије из рејона Авале и 23. ударна дивизија 14. корпуса с југа, на правцу Врчина. На источној и југоисточној ивици Београда груписана је главнина 5. ударне дивизије, док су у самом граду, за даље борбе, поред делова совјетског 4. гардијског механизованог корпуса, задржане 1. и 6. пролетерска и 28. ударна дивизија Народноослободилачке војске.

Знаци за распознавање, дати југословенским и совјетским трупама, били су »Тито—Београд«. Све бригаде Народноослободилачке војске у чијој су близини дејствовале јединице Црвене армије требало је да их обавесте о свом задатку и о правцу дејства и да од њих траже садејство тенкова и артиљерије.

Док су јединице Народноослободилачке војске и

Црвене армије, постепено и све жешће, стезале обруч окружења, повећавале густину и борбеног поретка и густину артиљеријско-минобацачке ватре, командант окружене корпусне групе, генерал Штетнер, увидевши да се не може пробити у Београд, напустио је намеру да се домогне прелаза на Сави кроз центар града и одлучио да се ослободи тешког наоружања и моторизације на Смедеревском друму и да се пешадија пробије из обруча преко Авале и долином Топчидерске реке на мостобран код Чукарице, а затим понтонима пребаци преко Саве, како је то дан раније сугерисао генерал Фелбер. О својој намери је обавестио команданта Армијске групе »Србија« и замолио га да му, у случају да у томе не успе, остави одрешене руке за продор мимо Београда и за прелазак преко Саве, западније. Генерал Фелбер се сложио с планом генерала Штетнера, наредивши да један ојачани тенковски батаљон крене у противнапад из рејона Чукарице, у сусрет његовим трупима. Отада је свака веза његовог штаба са Штетнеровом корпусном групом била прекинута.

Да би остварио планирани пробој обруча, генерал Штетнер је од својих снага формирао три борбене групе: групу под командом генерала Аугуста Витмана, одређену за пробој (98. и 99. брдски ловачки пук 1. брдске дивизије), групу »Хилебрант« — за обезбеђење десног бока с правца Београда (92. моторизована бригада и јединице оклопногrenaдирске дивизије »Бранденбург«), групу »Лангрок« — за осигурање левог бока и позадине (делови 117. ловачке и 1. брдске дивизије и све остале заштитне и позадинске јединице). Планирано је да јединице обуставе ватру чим падне мрак, да се неко време примире и после крену у правцу положаја јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије, да искористе за водиче фолксдојчере који су знали српскохр-

ватски језик и да се представе да су партизани. Војницима је наређено да задрже само пушке, аутомате, пушкомитраљезе и митраљезе, као и минобацаче и лаке топове, а да се из борбеног строја извуче сва техника и око 1.500 камиона и аутомобила.

Увече 17. октобра све три групе су приступиле извршењу постављеног задатка. Мрак је ишао Немцима на руку. Група за пробој кренула је у напад с положаја код Болеча. Она је наступала у два правца: десном колоном у правцу села Зуца, а левом према селу Врчину. Циљ им је био да овладају рејоном Авале и обезбеде пробој осталих снага ка западу. Северно од Врчина дошло је до сусретне борбе између леве колоне те групе и 1. крајишке бригаде 5. ударне дивизије, која је кренула ка ЈТиповцу (тригонометар 278) и на Мали камен (кота 259) са задатком да с јединицама 21. ударне дивизије 1. пролетерског корпуса напада на немачке снаге у рејону Болеча. Борба, прса у прса, вођена је целу ноћ, јер су се поједини батаљони измешали с непријатељем. У току борбе јединице 1. крајишке бригаде су ојачане деловима совјетске 5. гардијске самосталне моторизоване стрељачке бригаде. Јуриши су се смењивали. Командант бригаде Стево Рауш се изврсно сналазио у том судару. Очајничким покушајима Немаца да се пошто-пото пробију супротстављао је најискусније Крајишнике. Командири и политички комесари јуришали су на челу својих јединица. Водник Јово Кончар с бомбама у рукама јурио је испред свих. Једва су га сустизали његови борци. На домаку немачке колоне, једну за другом сручио је више бомби на немачке војнике. Но за тренутак је посрнуо и Јово. Већ се превијао у самртничком грчу када му је најближи борац притекао у помоћ.

— Погодише га гадови — викнуо је борац и спустио водника на земљу.

— Другови, напред да га осветимо! — повикали су Крајишници и полетели на хитлеровце испред себе.

Иза поноћи претходница једне групе немачке леве колоне, јачине око 500 људи, наишла је на деоницу положаја 5. гардијске самосталне моторизоване стрељачке бригаде Црвене армије. Када су совјетски војници упитали ко иде — један немачки официр је течно српско-хрватски одговорио да су они партизани и да журе на задатак у Рипањ. Црвеноармејци нису претпостављали да је у питању лукавство и пропустили су челне немачке јединице да мирно прођу кроз њихов борбени поредак у правцу Авале ка Рипњу. Убрзо затим ова немачка јединица стигла је на прилазе Младеновачком путу и положају 3. батаљона 1. крајишке бригаде. Савладани умором од вишедневних маршева и борби, Крајишници су једва чекали да мало предахну и одремају и нису претпостављали да непријатељ може наићи без отварања ватре. Лежали су у групама, држећи оружје под главом. Сан их је ухватио и на киши. Спавали су тврдим сном. Једино су се дежурни с великим напором отимали дремежу и замагљеног вида пиљили у мрак.

Једна болничарка из 3. батаљона, која због премора није могла заспати, спазила је према обрису неба да промиче колона униформисаних војника с ранчевима на леђима и шлемовима на главама. У први мах је поверовала да су то борци Италијани који су ступили у Народноослободилачку војску и тешко се одвајали од својих ранаца и шлемова. А кад је боље отворила очи, нешто је посумњала. Покушала је да то провери, подигла се, повукла за рукав једног војника и упитала:

— Ко сте? . . . Јесте ли Италијани?

Уместо одговора, добила је снажан ударац кундаком по глави и стропоштала се на леђа једног пушкомитраљесца у близини. Истог тренутка, онако бунован и не-

испаван пушкомитраљецац је скочио и инстинктивно, готово без размишљања иотегао обарач и рафалом најавио опасност. Он је, ваљда, проницљивошћу партизана муњевито схватио да то може бити само непријатељ. Рафали су тргли из сна и остале борце. Настао је прави ураган, туча ножевима и кундацима. Заменик команданта бригаде Љубомир Јајчанин Бели и командант 3. батаљона Милорад Новосел који су се ту затекли, подстицали су борце да кидишу на Немце. И остали батаљони 1. крајишке бригаде су прихватили борбу против Немаца, исто као и црвеноармејци. Поједини батаљони и чете били су се измешали с непријатељским јединицама. На тренутке се није знало ко кога туче. Тешко је било распознати се у мраку, поготову када су неки немачки војници збацили шлемове с глава и настојали да умакну. Уводећи непрекидно у борбу нове снаге, Немци су упорно покушавали да одбаце 1. крајишку бригаду и делове совјетске 5. гардијске самосталне бригаде и у току ноћи пређу Младеновачки пут, јужно од Авале. Хитлерови солдати су више пута кретали на јуриш, али би се поново врло брзо приљубљивали уз земљу. Најстравичнија је била борба ножевима, хватање за гуше и дављење. Падали су мртви и рањени на обе стране. Губици су били велики, а код непријатеља нарочито. Гинули су тако рећи у откосима, али и незадрживо јуришали напред. У тој борби је пао и поручник Бранко Буцало, син јуначке Босанске крајине и командир 1. чете 3. батаљона 1. крајишке бригаде. Идући у стрељачком строју са својом четом, наишао је на густо шипражје, које је требало претражити. У тренутку кад је он улазио у шипражје, из грмља је искочио немачки официр. Били су удаљени десетак метара. Пуцали су у исти мах један на другога и обојица су у истом тренутку пали смртно погођени. Тако је храбри, црномањастии младић Козаре,

наочиглед свих бораца своје чете, завршио своје војевање и у последњем тренутку свога живота ликвидирао једног немачког официра. Пао је и Милош Вуковић, заменик политичког комесара 2. батаљона 1. крајишке бригаде. Био је врло тешко рањен и док су другови покушавали да га извуку с положаја до превијалишта, он је искористио тренутак, ставио ручну бомбу под своје изрешетане груди и тако прекинуо свој двадесетогодишњи живот. У тим тренуцима смртно је пао и седамнаестогодишњи Душан Драгић, младић који је најпре био помоћник пушкомитраљесца, затим пушкомитраљезац и, на крају, успешно је извршавао многобројне курирске задатке у Штабу 2. батаљона 1. крајишке бригаде. На тој дужности је погинуо заједно са својим другом, изрешетан парчадима непријатељске гранате, први пут не стигавши да пренесе важне поруке својих старешина.

На узвишици подно Авале остао је заувек и Осте Милаковић, командир вода у 2. чети 2. батаљона 1. крајишке бригаде. Покошен је из убитачног немачког митраљеза док је јуришао са својим борцима, спречавајући непријатеља да се приближи Авалском путу. Одрастао у сиромаштву и сиротињи, на прегачи посне крајишке земље. Као неписмен сељак првих дана оружаног устанка кренуо је у битке против окупатора и домаћих издајника. Није се либио да се с колцем у руци побије са усташком патролом. Некако док још устанак није попримио онај војнички карактер, Осте је, без упута и наређења, ишао сам самцит у заседе и разоружавао патроле непријатеља. Другови су му замерали, али он се није обазирао много на то. Једноставно, користећи се познавањем терена, често је одлазио ноћу и сам поред пруге, или у сеоске поточаре поред путева, где би сачекивао непријатељске војнике, отимао им оружје, свлачио с њих униформе и све то доносио у логор. Осте је имао три

животне жеље: да види Тита, да доживи слободу и да се сретне са црвеноармејцима. Испунила му се само трећа. Није дочекао дан слободе, иако је такорећи свитао под Авалом, није доживео да види Тита, што му је, сигурно, остала највећа жеља, с њом је отишао у последњи јуриш и, испало је, смрт.

Десна колона немачке групе за пробој, која је нападала из правца Болеча ка врху Авале, била је у току ноћи код Зуца задржана снажном ватром 5. и 12. крајишке бригаде 11. дивизије 12. ударног корпуса и једног батаљона 32. српске (мачванске) бригаде, ојачаним совјетском артиљеријом распоређеном на борбеним положајима код Авале. Немци су позвани да се предају. Одговорили су појачаним очајничким насртајем, нарочито на положај 12. крајишке бригаде. Одлучно нападајући, без обзира на велике губитке и чело ове немачке колоне је у току ноћи уочи 18. октобра пробило прву линију обруча, заузело Зуце и продрло до Авале, а затим и на пут Авала—Раља. Око 6 часова 5. крајишка бригада посела је борбени положај од Шупљег камена, преко Малог чота, до Авале. На тој линији она је успела, уз снажну помоћ 6. војвођанске бригаде 36. ударне дивизије и совјетске артиљерије, да задржи нови налет непријатеља. Међутим, решен да се по сваку цену пробије из окружења, непријатељ је и на овом правцу убацио нове снаге и ојачао претходницу. Не могавши да задрже жесток насртај непријатеља, Крајишници су своје десно крило са Шупљег камена повукли преко Топчидерске реке и образovali одбрану на линији Цигански гај—Мали чот—Авала. У једном жестоком окршају, на чуки Љута страна, иза Рипња, при покушају да крене на јуриш са групом диверзаната на немачке јединице, које су се биле уклиниле, смртно је погођен политички комесар 5. крајишке козарачке бригаде, стари крајишки борац Махмут Ибра-

химпашић Машо. Заклоњен зидом једне куће, видео је како борци не могу заузети Љуту страну. Окренуо се лево-десно и друговима изустео:

— Морамо напред!

— Не излази из заклона!

— Морамо горе! узвикнуо је Машо, не базирући се на упозорење свог заменика.

За њим су кренули и остали, али су без даха стали. Машо је застао после неколико корака. Рафал из непријатељског митраљеза захватио је омиљеног руководиоца. Једна другарица је притрчала да га превије, али он јој је с напором рекао:

— Немојте, другарице,. . . Само поздравите другове . . .

Руком је притиснуо груди, удахнуо ваздух, принео стиснуту песницу челу и на издисају испрекидано изговорио:

— Смрт фашизму, другови! . . . Одлазим . . .

Ту је и сахрањен, на Љутој страни, код првих кућа.

Махмут Ибрахимпашић Машо рођен је 1922. године у Бјелају код Босанског Петровца. Кад је ступио у партизане био је ученик. Године 1942. постао је члан КПЈ. Посмртно је одликован орденом народног хероја.

Продором челних немачких јединица у рејон Авале и долину Топчидерске реке наступила је изузетно замршена ситуација. Ове немачке трупе пробиле су се на домак Београда и приближиле позадинским јединицама 1. пролетерске и 4. гардијског механизованог корпуса, то је представљало велико изненађење, јер се није очекивала толика покретљивост и тако силовита насртљивост немачких јединица. Веровало се да је застор постављен према њима довољно чврст и да ће их зауставити. Али немачке претходнице су, ипак, стигле пре него што се очекивало и продрле дубље него што се смело допустити. У

таквој ситуацији је одлучено да се главнина непријатеља, заостала у обручу, до ногу потуче. Без много речи договор између Штаба 1. армијске групе, Команде 4. гардијског механизованог корпуса и команданта 17. ваздухопловне армије генерал-пуковника авијације Владимира Александровича Судеца био је да се на противника удари свом расположивом техником. Требало је да се непријатељ задржи ударима авијације, а затим изврши планирани концентрични напад, с циљем да се униште окружене немачке групације.

Генерал Судец је наредио да на окруженог непријатеља напад изведе сва јуришна авијација његове армије с којом је тренутно могао располагати, а да сувише не ослаби њену улогу на другим правцима. Иако је било мало времена, Штаб 1. армијске групе је интервенисао врло брзо, промишљено и проверено, без нервозе. Најпре је извукао из града и остале делове 5. ударне дивизије. У њен Штаб је дошао генерал-потпуковник Пеко Дапчевић, а начелник Штаба пуковник Саво Дрљевић упућен је у Штаб 1. армијске групе да напише наређење за остале јединице. Још у току ноћи послато је наређење 21, 23, 11. и 16. дивизији. Пре зоре све те јединице биле су у покрету. Не у ходу, него у трку.

Ујутро 18. октобра авиони совјетске јуришне ваздухопловне дивизије, нападајући у групама од по 12 до 24 апарата, растројили су борбени поредак немачких нападних колона. Тада су немачки солдати почели панично да беже на све стране, скривајући се у шумама јужније од Болеча и југоисточно од Авале. То је била и повољнија прилика да се одлучним нападом уништи окружени непријатељ. У намери да поштеде животе више хиљада немачких војника, Штаб 1. армијске групе Народноослободилачке војске и Команда јединица Црвене армије су опкољеној немачкој групацији упутили ултиматум да пре-

кине беециљан отпор и да безусловно капитулира. Чак је предочено какве последице могу наступити уколико се то одмах не прихвати и спроведе. Да би, вероватно, добио у времену и разговарао с потчињеним командантима, генерал Штетнер је оклевао с одговором, а онда је поручио да његове јединице неће положити оружје.

Пошто је немачка команда одбила ултиматум, јединице 1. армијске групе Народноослободилачке војске и 3. украјинског фронта Црвене армије, подржаване артиљеријом и авијацијом, прешле су у одлучан напад. Најпре су снаге ојачане 21. ударне дивизије 1. пролетерског корпуса Народноослободилачке војске, већ у јутарњим часовима 18. октобра, заузеле Винчу и продрле у Болеч и Лештане. У исто време су снаге 14. и 15. механизоване бригаде и јединице 73. гардијске и 236. стрељачке дивизије Црвене армије овладале Калуђерицом и достигле линију Зуце—Лештане—Болеч, док су јединице 75. стрељачког корпуса сломиле отпор непријатеља и продрле с југоистока до линије Болеч—Врчин. Изласком југословенских и совјетских јединица на те положаје, обруч око непријатеља се веома сузио, тако да је његов пречник износио свега неколико километара. Тај простор је тучен артиљеријском ватром са свих страна и бомбардован из ваздуха. Удари авијације и артиљерије били су убијачни. »Каћуше« су просто претварале у пепео немачку моторизацију и тенкове на друму код Болеча. Дан је био на измаку кад је ликвидиран и последњи отпор немачких трупа у рејону Болеча. Непријатељ је потпуно потучен. Само 21. дивизија заробила је више од 1.100 Немаца и запленила преко 1.500 возила, око 200 топова разних калибара и много другог оружја и опреме.

На Смедеревском друму после боја ратницима Народноослободилачке војске и Црвене армије указала се

слика какву нису могли ни сањати. Било је то право гробље немачке технике, пре свега моторизације, тешког оружја, топова, тенкова, коњских запрега. Све што се кретало уз помоћ машине и горива остало је на друму. То је била неколико километара дугачка колона возила свих врста — од великих штапских аутомобила до мотоцикла. У камионима и поред пута мртви немачки војници. Већина камиона била је натоварена храном, цигаретама, живином, свињама, намештајем, теписима и многим другим стварима које човек осиромашен у рату само може да пожели. У једном камиону чак и штампарија новца.

Одмах после разбијања отпора Немаца на Смедеревском друму, Штаб 21. ударне дивизије ангажовао је своје јединице за борбу против немачких делова који су покушавали пробој ка Авали и долини Топчидерске реке и за уништавање одсечених непријатељских делова код Заклопаче и у рејону Тромановог гроба, југоисточно од Болеча. И у овим окршајима су борци Народноослободилачке војске испољавали изузетну храброст и сналажљивост. Борац Живко Одобашић тукао је непријатеља ватром из ручног бацача. Пошто је био рањен, заостао је из своје јединице. Муниције више није имао. Сустижући чету, он је у једном од ровова наишао на одељење немачких војника. Не изгубивши присуство духа, Живко је управлио на њих свој празан бацач. Преплашени хитлеровци подигли су руке увис. Тако је млади борац довео у своју чету осам заробљених немачких војника.

За то време су и у рејону Авале настављене тешке борбе. Не обазирјући се на велике жртве, немачке трупе су непрекидно јуришале. Немци су се упињали свим снагама да се пробију. Гинули су, али су се тукли као рањене звери. Сулудо, упркос небројеним губицима. Прескакали су преко оопствених лешева и изнова јуришали. О-

сипала се немачка гомила. Драма ове немачке групације ближила се коначном расплету. Опкољене немачке јединице биле су као у котлу. Врило је на све стране, пржио челик граната, авионских бомби, рафала митраљеза и аутомата.

О жестини тог окршаја износи своје сећање Мишо Мартиновић из 7. српске бригаде 23. дивизије:

»Кратко затишје на фронту прекинула је снажна артиљеријска припрема, после које је уследио непријатељски напад ка Авали и Врчину. Најснажнију ватру концентрисали су по Мариновцу и Чистом гају да би неутралисали наше митраљезе, пушкомитраљезе и минобацаче. Имали смо осећај да су Немци решили да наше положаје дигну у ваздух. Од експлозија артиљеријских граната и мина земља је подрхтавала као од земљотреса . . . Немци опет крећу на јуриш. Кад су нам пришли на 20 до 30 метара, по команди, која је једновремено допрла до сваког борца, сва три наша батаљона отворила су снажну ватру из целокупног наоружања. Бомбаши су засипали Немце свежњевима бомби; њихови редови су се проређивали, једни су гинули, али су преживели газили преко својих мртвих другова и јуришали даље. Нису се обазирали на жртве, кидисали су по сваку цену, настојећи да сломе отпор наших снага, продру у Врчин и овладају Авалом«.

Главнина немачких снага, после продора челних делова преко Зуца и Врчина до Авале и до друма Београд—Раља, упркос очајничким покушајима, није успела да оствари свој циљ и прошири пробој. Зауостављене одлучним отпором јединица из састава 5, 11, 23. и 36. дивизије Народноослободилачке војске и 73. и 236. стрељачке дивизије, ојачане 5. гардијске самосталне мотострељачке бригаде и делова 4. гардијског механизованог корпуса Црвене армије, а потискиване од Болеча ојачаном

21. ударном дивизијом 1. пролетерског корпуса и јединицама из састава совјетског 4. механизованог и 75. стрељачког корпуса, немачке снаге су се 18. октобра увече нашле у безизлазној ситуацији. Изгубивши до тада више од 6.000 војника, оне су очекивале ноћ, да би, под њеним плаштом, поново покушале да се пробију из окружења. Тога дана је погинуо и командант немачке корпусне групе генерал Штетнер. У току ноћи, око 22 часа, јача група немачких војника успела је да се пробије у рејон Шупљег камена, јужно од Авале, и да ту пређе пут Београд—Младеновац. Помрчина, густа магла и киша помогли су овој групи да се пробије. После тога је и на овом правцу обруч поново затворен. У току прохладне ноћи уочи 19. октобра непријатељ је још једном извршио јак напад, покушавајући да се пробије ка југоисточној ивици Београда, али без успеха. Поједине групе немачких војника, које су биле продрле до ватрених положаја 212. хаубичког артиљеријског пука Црвене армије, потпуно су уништене. Ујутру 19. октобра, после трочасовне јаке артиљеријске ватре и у више таласа масовног напада јуришне авијације, јединице Народноослободилачке војске и Црвене армије извршиле су завршни удар на немачке снаге окружене на малом простору Зуце—јужне падине Авале—Рипањ. Непријатељ је пружао и даље жилав отпор. Међутим, опкољене немачке јединице биле су убрзо разбијене на више изолованих група. Око 14 часова непријатељски отпор је нагло попустио, а немачка команда је престала да функционише. Окружене немачке војнике је обузео паничан страх. Изгубивши наду да ће се пробити из обруча, Немци су у масама почели да истичу беле заставе и да се предају. Оружје и опрему су бацали по шумама и њивама. Њихова дотадашња сила брзо се претворила у беду. Ипак, поједине групе фашиста још увек су јуришале, покушавајући да спасу голи живот, али

су уништаване убитачном блиском ватром. До краја дана отиор је потпуно сломљен. Основна маса била је ликвидирана. У току ноћи и сутрадан настављено је чишћење терена од преосталих непријатељских војника.

Непријатељске групе које су успеле да се пробију јужно од Авале предузимале су очајничке покушаје да продру ка Сави с циљем да се пребаце на леву обалу. У стопу гоњене од јединица 12. ударног корпуса Народно-ослободилачке војске, месног становништва и делова 233. стрељачке дивизије и 4. гардијског механизованог корпуса Црвене армије, оне су 20. октобра, од прелаза на Сави, докле су успеле да се пробију, одбачене далеко на југ, ка селу Коцељеву. Два дана касније, 22. октобра око подне, у рејону тог села, те групе које су у току пробоја од Авале претрпеле губитке од око 1.000 мртвих и заробљених прихватили су делови дивизије »Бетхер« упућени из Срема, преко Шапца, и спасли од потпуног уништења.

Јурећи на челу својих јединица на разбијену и избежумљену немачку руљу која се спасавала безглавим бекством, храбро је пао Марко Милановић, командант 4. војвођанске бригаде 16. ударне дивизије. Погинуо је у близини села Грабовца, код Обреновца, 20. октобра, на сам дан свог двадесет петог рођендана.

Марко Милановић је рођен у селу Дуцму, Присоје, код Сиња. Као млади авиомеханичар, пилот дошао је у 2. шумадијски партизански одред августа 1941. године. Решио је да своје војно знање и целог себе стави у службу револуције. Разочарао се што су Немци тако брзо прегазили нашу земљу. Био је огорчен и желео је да се бори. Кад је ступио у одред, нико га није познавао, није дошао преко партијске везе. Једна жена је дошла у Штаб одреда и рекла:

— Стигао вам је један љотичевац.

Марко је данима био под присмотром. Осећао је то и било му је тешко, али је знао да ће то брзо проћи. Већ у првим борбеним акцијама се истакао. Показао се веома храбар и одан. Брзо су уочене и његове војничке способности. Примљен је у Комунистичку партију, постао је заменик командира чете у одреду, а затим — командир чете. Био је на Кадињачи 29. новембра 1941. године. Са својом четом помагао је ужичким радницима у одбрани Ужичке републике. Захваљујући његовој храбрости и снажљивости, спасао је велики део своје чете, из које су погинула 23 борца. Истакао се у борби за ослобођење Ливна 14. децембра 1942. године. Јуришао је на челу Орашке чете 3. батаљона 2. пролетерске бригаде вичући:

— Другови, напред! Наше је Ливно, наша је победа!

Октобарских дана 1944. године постављен је за заменика команданта 16. ударне дивизије али је молио да остане на дужности команданта 4. војвођанске бригаде до ослобођења Београда.

Био је неустрашив, пожртвован и омиљен командант. У тешким акцијама увек први. Узор који се следи. Није ни требало да командује. Довољно је било да је био ту, са борцима. Самим тим акумулирала се храброст, оптимизам и вера да из сваке ситуације излаза има. То су борци, заједно са њим, доживљавали небројено пута. Проглашен је за народног хероја 6. јула 1953. године.

Тако је, после четвородневних тешких борби, немачка корпусна група генерала Штетнера била разбијена и највећим делом уништена. »Несумњиво је да Штетнер није стигао у Београд« — записано је 19. октобра 1944. у Операцијски дневник Команде Југоистока — »То је озбиљно. Што јуче није успело, тешко ће данас да успе.

Штетнер је, пре свега, отписан. Команда која је рачунала с овом борбеном групом тешко је погођена догађајима«.

Поједини припадници ове групе пребацили су се на одсек Остружница—Умка, на леву обалу и јавили да се Штетнерова група распала на изоловане групе, које се пробијају на западу. Од целе ове групе успело је да се пробије до Шапца укупно око 12.000 војника (под командом генерал-потпуковника Витмана, команданта 117. ловачке дивизије), само с лаким пешадијским наоружањем и нужним санитарским материјалом који се могао са собом носити. У току 22. и 23. октобра ове снаге су се, делом преко моста у Шапцу, а делом на два скелска прелаза код Сремске Раче, пребациле на леву обалу Саве, а затим су, за одбрану, поселе леву обалу Дрине од Зворника до ушћа Дрине у Саву. Погинуло је или заробљено близу 20.000 војника ове корпусне групе: заплењено јој је све тешко наоружање и сва опрема.

У току тих борби дошло је до најтешњег садејства између јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије. У извештају Штаба 23. дивизије Штабу 14. корпуса о борбама под Авалом 18. и 19. октобра, сем осталог, пише:

»Садејство наших јединица с јединицама Црвене армије било је за сваку похвалу. Дешавало се да су се извесни делови Црвене армије, притиснути од непријатеља, повлачили до наших стрељачких стројева, где су се укључили, у ствари, измешали с нашим борцима и с њима продужили уништавање непријатеља. Нарочито је било задовољавајуће садејство наших бораца с руским тенковима и борним колима, где су се наши борци кретали поред тенкова уништавајући, заједно с њим непријатељске војнике. Руси су необично задовољни нашим борци-

ма. У овим борбама још више се утврдило братство и другарство са борцима Црвене армије».

На обронцима Авале и код Болеча, многи рачуни су рашчишћени, пре свега с некад сиљном, злогласном немачком 1. брдском дивизијом, која је сада била сведена на лешеве и заробљенике. Њена освајачка застава, коју су силници били побили на Елбрусу, највишем врху далеког Кавказа, остала је под Авалом у блату масне шумадијске земље. Југословенски ратници су овде »средили« рачуне са том некадашњом освајачком и злочиначком дивизијом, која је, поред осталог, убијала и партизанске рањенике — за дугове са Сутјеске и Пријепоља. Црвеноармејци су вратили »дуг« Немцима за њихово хвалисање и шепурење око Кавказа. Сад је свако био на своме, а освајачи су остали у блату и брлогу — како им је увек и следовало.

Борбе против опкољене корпусне групе генерала Штетнера вођене су претежно наношењем концентричних удара с циљем да се она разбије на мање групе и уништи по деловима. При том су напади пешадијских, моторизованих и тенковских јединица подржавани ударима авијације, која је не само потпуно блокирала ваздушне путеве снабдевања већ и непосредно учествовала у разбијању окружене групације.

Основни је недостатак у овим борбама био нагомиланост трупа. Често је долазило до веће гужве и измешаности јединица, јер су у борбу убациване како је која стизала. И поред тешкоћа које у таквим приликама настају, само на појединим правцима и одсецима тешко се остваривало јединство командовања и садејства између јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије, а самим тим и узајамни рад појединих родова војске и оруђа уопште. Због тога је било случајева да артиљерија туче сопствене групе на маршу или у борби. Исхрана је-

диница није се могла у иотпуности обезбедити пре свега због недостатка прехрамбених артикала и удаљености органа снабдевања, а и зато што су се јединице стално налазиле у борби и покрету.

Жестоке уличне борбе

Док су вођене борбе на Смедеревском друму и док је довршавано разбијање немачких снага у рејону Авале, у самом граду се нису ни за тренутак стишавале борбе. Јединице Народноослободилачке војске и Црвене армије, уз помоћ становништва, ослобођале су део по део Београда. Упркос све већим губицима, немачки војници су се грчевито борили за сваку улицу, за сваку зграду, прелазећи повремено и у противнападе. С прозора су вребали снајперисти. За неопрезне, неискусне, па и за претежно храбре опасности су биле велике и на сваком кораку.

Уништавање непријатеља у отпорним тачкама обично су отпочињале јуришне групе а завршавале главне снаге пешадијских и мотострељачких батаљона. Зато су се на челу борбеног поретка сваког батаљона обично кретале једна до две јуришне групе.

Извиђачи јуришних група су прикупљали податке о непријатељу, о његовом наоружању, о ватреним тачкама и њиховим зонама гађања. Они су проналазили најпогодније прилазе, утврђивали места за прављење пролаза у оградама, зидовима кућа и другим препрекама. Одмах иза њих кретале су се подгрупе за заробљавање, а за њима средства ватрене подршке. Непосредном ватром они су уништавали ватрене тачке непријатеља и обезбеђивали ватрено садејство са суседним јуришним групама и батаљонским ватреним средствима.

Јуришне групе су, пре свега, биле намењене непосредном нападу на утврђене зграде и чишћењу доњих спратова од непријатеља. После заузимања једног објекта, оне су прелазиле у јуриш на следећи. Сваки такав јуриш изводио се по раније припремљеном и разрађеном плану.

Борбу су обично почињали артиљерија и минобацачи придати јуришним групама. Идући на отворене ватрене положаје они су отварали ватру по пушкарницама и прозорима зграда на које се нападао и неутралисали или уништавали откривене ватрене тачке непријатеља. Под заштитом артиљеријско-минобацачке ватре, тенкови су подилазили нападној објекту и својом ватром неутралисали оживеле или тек откривене ватрене тачке у зградама. У неким случајевима они су заклањали пушкарнице својим телима. Ватрене тачке у горњим спратовима и на таванима уништаване су противтенковском артиљеријом.

За време артиљеријске ватре остале снаге пешадијских батаљона такође су отварале ватру по прозорима свих спратова, пушкарницама и другим отворима брањених зграда, да би спречили посаде отпорних тачака, које су се за време артиљеријске припреме склањале у доње спратове, сутерене и подруме, да поново поседну положаје на горњим спратовима. Заједно са тенковима, пешадија је јуришала до објекта напада и, кроз прозоре, пушкарнице и врата, ручним бомбама и ватром засипала посаду и упадала у зграду, истовремено дајући сигнал својој артиљерији да пренесе ватру у дубину или на правац противнапада непријатеља. С пешадијом су се пробијали и инжињерци. Они су проширивали пролазе у зидовима зграда и другим препрекама. За сламање изузетно жилавог отпора коришћена су бурад са бензином и другом запаљивом смешом за спаљивање објекта. У тим случајевима, када би било неопходно да се непријатељ димом

истера из брањеног објекта, борци су, под заштитом ватре из стрељачког оружја, котрљали бурад до зидова зграда и палили их. После упада у поједине брањене зграде јуришне групе су, пре свега, блокирале улазе у сутерене и подруме и код излаза постављале заседе. Освојене и од непријатеља очишћене зграде одмах су прилагођаване за одбрану.

У центру града, са деловима 36. гардијске тенковске бригаде и 236. стрељачке дивизије Црвене армије, нападала је 1. пролетерска дивизија Народноослободилачке војске. На њеном десном крилу, 3. крајишка (пролетерска) бригада, са десет совјетских тенкова, продирала је 17. и 18. октобра улицама Страхињића Бана, Душановом и Скендербеговом у правцу Калемегдана и Дунава. Крајишници су ручним бомбама и аутоматским оружјем отварали пут за даље наступање. Ишли су у јурише припијени, управо залепљени уз зидове кућа. У садејству са два батаљона совјетске 236. стрељачке дивизије, они су сломили жаришта непријатељског отпора у утврђењима на углу Страхињића Бана и Душанове улице и у Првој и Другој мушкој гимназији, а затим, одбивши неколико немачких противнапада, провалили у нову и стару зграду Електричне централе и трамвајски депо на десној обали Дунава. За чување Електричне централе радници су били сакрили два пушкомитраџеза, која су у борбама, када су јединице 3. крајишке пролетерске бригаде 1. дивизије Народноослободилачке војске и совјетске 236. стрељачке дивизије продрле до Централне, одиграла значајну улогу и помогла да је Немци не дигну у ваздух. Овладавши Вишњићевом, Краља Петра (данас Улица 7. јула) и Цара Уроша улицом, Крајишници су достигли Улицу Риге од Фере и подишли Калемегданском бедему с југоистока. Један од учесника напада на упориште непријатеља у Првој мушкој гимназији записао је: у листу 3. крајишке бригаде *Наш лист*.

»Већ три сата како се води борба код I мушке гимназије, али Немци не излазе. На ватру наших митраље за одговарају »шарцима«. Никако да им се приђе ближе . . . Одједном се зачу нека потмула тутњава, која нам се све више ближила. Не знамо шта је. Тек се одједном пронесе глас: руски тенкови. Скочисмо сви радосно и полетесмо да их видимо, не кријући се, као да нису ту Немци. Стварно, два огромна колоса стадоше код нас. Отвори се поклопац на куполи тенка и млада, симпатична глава тенкисте помоли се и упита нас: »Братушко, гђе Немец? . . .' Колоси кренуше неколико метара улево и почеше да бљују гранате. Једна, две, три . . . шест, али чух команду: »Јуриш!'.

Појурисмо напред . . .«

У овим борбама погинуло је и рањено више бораца. Погинуо је и водник — омладинац Симо Шукунда, родом из околине Загреба. Млад, плав, висок, леп. Сви су га у батаљону волели, био је храбар и честит и у батаљону се осећао као код своје куће. Код Електричне централе нагазио је на мину која му је у младо тело зарила распрнуту парчад челика. Пао је и Јово Антоновић из Стјењана, из Босанске крајине. У борби је погинуо и заменик команданта батаљона Лазо Шобот, добар друг, шумски радник, као и неколико омладинаца из Шумадије.

Трећој крајишкој пролетерској бригади прикључила се десетина илегалаца. Све су то били младићи од двадесетак и мање година, деца са београдског предграђа Палилуле, а најстарији међу њима био је њихов организатор и вођа, 26 годишњи типографски радник Бранко Велимировић. Шеснаестог октобра група се прикупила у Далматинској улици, у згради број 11, одакле је кренула ка Бајлоновј пијаци код Милоша Мандарина, у Новосадску улицу, који је био главна веза с партизанима, преко Дунава, са Банатом и Сремом, а и организатор »Сремске

илегалне групе« од 1941. године. Још у дворишту зграде илегалци су ставили око леве руке црвене траке, као знак распознавања.

Само што су изашли пред зграду у Далматинској 11, а из зграде у Улици Џорџа Вашингтона број 36, са другог спрата, засула их је ватра немачког митраљеза. Срећа је њихова била што суседна зграда, број 9, прави готово оштар угао, те су се меци заустављали у зиду.

Морали су да се повуку кроз двориште и преко Ботаничке баште у данашњу Улицу 29, новембра. Стигли су до пијаце код Милоша Мандарина и одмах продужили Душановом улицом према Електричној централи, али на самом углу Француске и Душанове улице поново су их засули немачки меци који су долазили с прозора оближње зграде Гимназије. Илегалци су се заклонили иза угла и отворили ватру. Затим су, у кругу цркве Александра Невског, прескочили ограду и кроз двориште избили на Гундулићев венац. Упутили су се ка Електричној централи и Дунаву, али су их ту, и по трећи пут, дочекали рафали из немачких митраљеза који су били постављени у бункеру на самом крају Француске улице, крај железничке пруге. Одлучили су да нападну и униште немачки бункер. Пошли су заобилазним путем поред штофаре Владе Илића, преко пруге, код стругаре Прометне банке (сада Вилине воде). Ту су налетели на Немце који су се повлачили са Великог Врачара, испод Панчевачког моста, поред Дунава, према Централи. Илегалци су полегли по насипу и пустили да им се немачки солдати приближе на 50 метара — и ближе. Било их је петорица. Илегалци су се договорили да сваки по једног ухвати на нишан, Велимировић ће да опали први, а остали одмах за њим. Тако је и било.

Први солдат је пао, а остали бацили пушке и подигли руке. Онај што је пао био је рањен у ногу. Илегалци

су задржали Немце као заробљенике. Рањеника су на провизорним носилима пренели у Ђушину улицу, где га је превио доктор Богдановић из Таковске улице. Затим су се илегалци са заробљеницима вратили ка Електричној централи. Ту су наишли на борце 3. крајишке пролетерске бригаде. Објаснили су им где се налази немачки бункер, да Немаца има иза цркве Александра Невског и у Гимназији и како да их заобиђу и дођу с леђа. Упитали су пролетерског команданта да их прими у бригаду, што је он с великом радошћу прихватио.

За то време, нападајући у центру дивизијског распореда, 1. пролетерска бригада 1. пролетерске дивизије је продирала Косовском, Мајке Јевросиме, Поенкареовом и Хилендарском улицом, сломивши отпор немачке посаде у згради Народног позоришта и Ратничком дому, да би, затим, консолидовала положај на линији улица Браће Југовића и Васе Чарапића—Народно позориште—Ратнички дом. Пролетери су се изванредно сналазили у овако великом, насељеном граду. Поучени ранијим искуствима и ношени заносним еланом, као пламен су сукљали у унутрашњост града.

Десетар у италијанском батаљону »Гарибалди« 1. пролетерске бригаде Аматорино Аматори, рањен је приликом напада на Немце код Народног позоришта. Његова чета је била нешто заостала за њим. Аматорино је сам иза једног угла упао у групу немачких војника. Муњевито је тргнуо ручне бомбе и јурнуо на фашисте. Немачки официр га је тог тренутка ранио, а Аматорино, као прави и искусан пролетер, није се обазирао на рану, није чекао да га превију, него је вешто и храбро нападао и даље и тако у нападу дочекао своју чету.

Код споменика кнезу Михаилу рањени су борац 1. пролетерске бригаде и совјетски војник. Паклена немачка ватра тукла је свуда око њих. Али једно неустрашиво

девојачко срце није се на то обазирало. Рањеницима је притрчала водник Јела Марић, болничарка. Кога прво да изнесе? Да ли свог друга Милоша Нешовића, с којим је две године провела у рату, од Босанске крајине до Београда, или рањеног црвеноармејца? Рус је окренуо главу у страну, а Милош јој је очима показао ња њега. Јела се одлучила: прво је пренела совјетског војника, затим свог друга.

Нешто даље, према Калемегдану, погинуо је Митар Радуловић, заменик политичког комесара у 1. батаљону 1. пролетерске бригаде. Он је журишао испред своје чете не обазирајући се на куршуме, који су фијукали са свих страна око његове главе. У једном тренутку два борца су пала рањена. Прелазећи преко брисаног простора, Митар је успео да извуче једнога, али када се вратио за другог стигло га је непријатељско зрно. Пао је. Затворио очи. Умро је тихо као што је и живео.

На левом крилу, 8. црногорска бригада је, уз помоћ тенкова совјетске 36. гардијске тенковске бригаде, савладала отпор код нове Радио-станице, заузела зграду бившег Окружног суда и зграду банке на углу Влајковићеве улице (данас Музеј револуције), избила 18. октобра пред Теразије, а затим наставила борбу за палату »Албанију«. У тим борбама, на углу Нушићеве и Косовске улице, јуначком смрћу је пао командант 4. батаљона 8. црногорске бригаде народни херој Милисав Ђуровић. Руководио је борбом са балкона једне зграде, не обазирајући се на опасност. Ту га је, на самој осматрачници, погодило непријатељско зрно. У свим борбама у којима је учествовао, Милисав је био у првим борбеним редовима. Његови борбени подвизи из Пљеваља, Прозора, Коњица, Фојнице, Крешева, приликом пробоја на Сутјесци, са Острога, Мојковца, Вардишта и многих других места, све до његове јуначке погибије, остали су у живом сећању његових преживелих другова.

Рођен је у Жупи, код Никшића, 20. августа 1911. године, био је радник и члан КПЈ од 1941. године.

Јтево од 8. црногорске бригаде, савском падином, у захвату између Крунске улице (сада Улица пролетерских бригада) и Карађорђевог улице, уведена је из резерве са Чукарице 1. личка пролетерска бригада 6. пролетерске бригаде. Она је убачена у правом тренутку и на правом месту — у центар Београда, где су се Немци још жилаво бранили. И на овом правцу фронт је био тврд и упорно је брањен. Немачке посаде утврђених зграда нису дале »ока отворити«.

Пут према Теразијама готово да није постојао кроз такав фашистички бараж. Али Личани су били упорни и спремни борци, храбри. Пробијали су се кроз дворишта и подруме. Освајали су зграду по зграду. Јуришне групе су предводиле најхрабрији. Линија фронта се померала. Личани су освојили зграду *Јежа* из које су Немци пружали најјачи отпор и избили на Теразије. Продрли су Ломином улицом и садашњом Улицом Народног фронта на домак Зеленог венца. Зауостављени су снажном ватром из хотела »Москве« и »Балкана« и утврђене зграде биоскопа »Београд«.

Осамнаестог октобра, после краћег затишја, немачки тенкови, у пратњи артиљерије и јуришних група, извршили су противнапад на положај јединица 1. личке бригаде на Теразијама. Немачка ватра је била убитачна. Личани су се држали, али челични ваљак нису могли лако зауставити. Први лички батаљон који је затварао овај правац морао се повући. Напуштао је зграду по зграду непрестано засипан снажном ватром која га је у стопу пратила. Немци су опет заузели зграду *Јежа*, а затим и Двор. Готово их је немогуће било зауставити. Тек су с положаја у Улици Милоша Великог укочени. Пошто су се средили и ојачали, три батаљона 1. личке бригаде су

поново прешла у напад који је и овога пута био незадржив. За кратко време поново је ослобођена зграда Двора, а убрзо затим и најупорније брањена зграда /ежа.

Оштре борбе су настављене и за блок зграда министарстава у Немањиној улици, код Главне железничке станице и на Чукарици, где су се немачке јединице упорно браниле. У тим деловима града заједно су нападали делови 6. пролетерске и 28. ударне дивизије Народноослободилачке војске, 13. гардијске механизоване бригаде и 73. стрељачке дивизије Црвене армије. Нарочито јежесток отпор пружан из блока зграда министарстава. Ту су се водиле веома тешке и дуготрајне борбе за сваки објекат. Јединице 6. пролетерске и 28. дивизије су освајале спрат по спрат. Да би се могло напредовати без већих губитака, било је потребно направити пролазе кроз бочне зидове на зградама и ући у градску канализацију. Тим путем су убациване јединице у непријатељску позадину. Личани и Славонци су били изложени огромним напорима, а тешкоће су биле повећане, јер није било питке воде. Тек 18. октобра, пред вече, после многобројних јуриша, разбијена је одбрана у том блоку, осим у згради Министарства саобраћаја и у хотелу »Београд«.

У рејону Главне железничке станице, где се непријатељ добро утврдио у каменим зградама и запосео армиранобетонске куполе, наставили су јурише совјетска 13. гардијска механизована бригада и делови 73. гардијске стрељачке дивизије. У ванредно тешким окршајима против немачке борбене групе »Јунгенфелд« и борбене групе »Рудно«, ове совјетске јединице су трпеле осетне губитке, али нису успеле да овладају железничком станицом. Оне су 18. октобра одбиле два веома снажна противнапада немачких снага које су покушавале да се споје с немачким деловима на мостобрану на Чукарици.

На дан 17. октобра на улицама Београда пале су за

његово ослобођење и посаде совјетских тенкова под командом гардијских поручника Пјотра Уварова и Ивана Карченског и потпоручника Сергеја Капустина. Пао је и скромни редов црвеноармејац 45-годишњи Иван Серпуха, ветеран октобарске револуције, отац троје деце, кога су млађи другови звали чиком. Да би заштитио младе животе, Серпуха је својим телом затворио пушкарницу на немачком бункеру и својој деци оставио име хероја. Са својим друговима погинула је и девојка црвеноармејка Афанасија Александровна Архангелска.

На Чукарици је борбена група пуковника Валтера Цимермана и даље упорно бранила рејон фабрике шећера, школе, цркве и железничког тунела. У ноћи између 17. и 18. октобра делови 28. ударне дивизије 12. ударног корпуса Народноослободилачке војске провалили су у одбрану немачких снага код школе, а делови 1. личке пролетерске бригаде 6. пролетерске дивизије, уз помоћ совјетских тенкова и артиљерије, после два јуриша, ликвидирали су отпор у неколико утврђених зграда код цркве и фабрике шећера, али су оне и даље неколико пута прелазиле из руку у руке.

Напад совјетских снага на железничку станицу Чукарица, и поред великог залагања, није успео. И овде су се Немци тукли као луди, а њихова артиљерија са Аде Циганлије пружала им је подршку ураганском ватром. Осамнаестог октобра у 7 часова немачке јединице на Чукарици, подржаване снажном артиљеријском ватром с леве обале Саве и с Аде Циганлије, прешле су у противнапад с циљем да продру на Баново брдо и, даље, у Топчидерску котлину, како би олакшале положај корпусне групе генерала Штетнера са Смедеревског друма и отвориле јој пут ка Сави. Напад пешадије су подржавали јуришни бомбардери који су надлетали и бомбардовали у паровима. У оштрим борбама, по зградама и на отворе-

ном простору, у којима је на обема странама било знатних губитака, непријатељ је повратио школу, али је ту био заустављен. Затрпале су зграде које су се рушиле више бораца, али нико није ни помишљао на даље повлачење.

У извештају штаба 17. славонске бригаде 28. ударне дивизије за 18. октобар каже се »Ми већ два дана и једну ноћ нападамо. Школа на Чукарици већ неколико пута ишла је из руку у руке . . . Ноћас, уз помоћ два руска батаљона, припремамо нападе даље . . .« Није успео ни противнапад немачких снага изведен ради спајања борбених група на правцу Чукарица—Железничка станица. Овај противнапад су одбили делови 73. стрељачке дивизије Црвене армије и 21. славонске бригаде 28. дивизије Народноослободилачке војске. После тога, непријатељ је прешао у одбрану.

У тим борбама међу борцима 17. славонске бригаде посебно су се истакли: старији водник Драгиша Антон, политички делегат Јосип Анић, старији водник Петар Станар и митраљесци Милан Бутковић и Драго Ђурђевић. Нарочиту храброст и сналажњивост показала је батаљонска болничарка Љубица Ђулић, која је за време борбе извукла и нревила 89 бораца Народноослободилачке војске и црвеноармејаца. Истакао се и командант 17. славонске бригаде народни херој Милан Јока. Он је четири пута предводио јурише на школу. Четири пута су његови борци ускакали у зграду и четири пута су морали устукнути. У једном тренутку, после паклене артиљеријске ватре, ударили су немачки тенкови праћени густим стрељачким стројем пешадије. Јока је зграбио противтенковску пушку и истрчао пред своје борце. Подстакнути примером свога команданта, Славонци су ураганском силином јурнули на тенкове и стрељачки строј пешадије и вратили их на њихове првобитне положаје.

До краја дана, 18. октобра, немачке снаге су у граду биле прикљештене и сабијене на узан мостобран на десној обали Саве, ограничен линијом Калемегдан—Теразије—Министарство саобраћаја—Главна железничка станица. Местимично је тај појас био дубок само неколико стотина метара. Тај део града, с многобројним кривудавим улицама и густо збијеним блоковима зграда, немачки војници су и даље упорно бранили да би заштитили прилазе једино исправном мосту на Сави, преко којег су се морали извлачити на леву обалу. Сем тога, држали су се упорно, жилаво још и у неколико изолованих отпорних тачака на Чукарици.

Деветнаестог октобра напад јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије у граду настављен је с несмањеном жестином. Одбивши на Чукарици последњи противнапад немачких снага, које су поново покушавале да се пробију ка Раковици и помогну своје трупе окружене код Авале,¹⁰² делови 17. славонске бригаде 28. дивизије, с једном четом совјетске 73. стрељачке дивизије, освојили су фабрику шећера. У рукама непријатеља остао је још само рејон цркве и школе.

У центру града нарочито су јаке борбе и даље вођене за ванредно добро утврђену зграду Министарства саобраћаја, Главну железничку станицу, хотеле »Москву« и »Балкан«, зграду »Албаније«, Градску општину, Завод за израду војне одеће, Филозофски факултет, зграду бивше Управе града, злогласну Главњачу и друге објекте погодне за одбрану. До вечери хитлеровци су били избачени из неких од ових зграда. Управу града Немци су жестоко бранили. Око ње су били бункери, повезани подземним пролазима. Артиљеријским гранатама она је запаљена, па је и немачка посада, која се налазила у њој, изгорела заједно са зградом. Покушаји делова 28. дивизије 12. ударног корпуса и совјетске 13. гардијске меха-

низоване бригаде да продру до Савског моста наилазили су на жилав отпор непријатеља.

Борци 21. славонске бригаде 28. ударне дивизије Народноослободилачке војске, под командом мајора Душана Креће и политичког комесара мајора Бранка Купрешанина, данима су нападали зграду Министарства саобраћаја, док је, најзад, 19. октобра, нису заузели. У окршајима на том одсеку Славонци су имали велике губитке. Јуришајући на челу својих јединица, јуначки су погинули командант 4. батаљона 21. бригаде Стојан Ракић, заменик команданта 2. батаљона Станко Милошевић и многи други. Ту је погинуо и командир чете у 1. батаљону Стево Марковић, последњи од тројице браће који су дали своје животе за ослобођење домовине. Јуначки је погинуо и начелник Штаба 21. славонске бригаде, капетан Петар Окулић. Добар и цењен друг и старешина. Толико је трчао и певао и, најзад, завршио на попришту борбе!

У једном извештају 21. славонске бригаде о борбама на правцу Министарства саобраћаја се каже:

»Водиле су се јаке уличне борбе и заузимали смо собу по собу (Министарство саобраћаја). На нашем сектору непријатељ је имао три тенка која су такође суделовала у борби, док наши (руски) тенкови нису могли продрети до наших положаја, јер је непријатељ располагао иза зграде јаком протуколском одбраном . . . Будући да је непријатељ био утврђен у зградама и обасипао јаком ватром наше јединице, оне нису могле преко дана напредовати, него су преко ноћи, користећи се мраком, заузимале зграде, а преко дана чистиле заузете зграде. У заједници са Црвеном армијом покушали смо неколико пута да се пробијемо на мост, али смо увек били одбијени због тога што је непријатељ имао јаке бункере поред самог моста«.

Истог дана оклопни чамци 1. гардијског дивизиона

Дунавске речне ратне флотиле Црвене армије пробили су се испод Панчевачког моста и заузели ватрене положаје иза Ратног острва, одакле су тукли немачке јединице на Калемегдану и на путу Београд—Земун.

На улицама ослобођеног дела града били су виљиви трагови жестоких борби: рушевине, разбијено стакло, оборено дрвеће, лешеве војника и официра у зеленим униформама, а са савијених челичних стубова тромо су висиле искидане трамвајске жице. Упркос томе, на улицама Београда овладало је празничко расположење. Одушевљени становници обасипали су цвећем борце Народноослободилачке војске и Црвене армије. На многим зградама већ су се вијориле тробојне заставе с петокраком звездом и црвене заставе са српом и чекићем.

Београц је слободан

Одмах после разбијања непријатеља на простору Авале, највећи део снага и средстава јединица Црвене армије концентрисан је у централни део града. Четрнаеста и 15. гардијска механизована бригада су повучене са својих положаја код Авале и пребачене у Београд. Петнаеста механизована бригада је 19. октобра пред вече стигла на Баново брдо са задатком да заједно са деловима 73. гардијске стрељачке дивизије и 12. корпуса Народноослободилачке војске учествује у заузимању утврђеног рејона на Чукарици, 14. механизована бригада је пребачена у источни део града, 5. гардијска самостална мотострељачка бригада и 292. гардијски самоходни артиљеријски пук, с положаја јужно од града, дислоцирани су у центру града, у састав резерве 4. гардијског механизованог корпуса, а 58. мотоциклистички пук је упућен делом ка Остружници а делом ка Обреновцу, да гони раз-

бијене групе Штетнеровог корпуса и поседне пут Обреновац—Остружница и десну обалу Саве, да би спречавао прелазак ових група на леву обалу. Пукови 74. стрељачке дивизије су задржани на простору Гроцке, Болеча и Врчина, а пукови 233. стрељачке дивизије на простору јужно и југозападно од града (Врчин—Зуце—Бели Поток—Рипањ), да уништавају разбијене немачке групе које су лутале тим простором пошто су се извукле из обруча код Авале.

После прегруписавања, снаге одређене за последњи јуриш на преостала упоришта у граду потпуно су се концентрисале на припрему тог напада.

На десном крилу, Душановом улицом према Калемегдану, за наношење удара одређене су јединице: 3 крајишка (пролетерска) бригада 1. пролетерске дивизије, 11. инжињеријско-јуришна бригада и 236. стрељачка дивизија (осим једног пука), један батаљон 36. гардијске тенковске бригаде и батерија самоходних оруђа 112 милиметра.

У центру, преко Теразија према Калемегдану, требало је да нападају главне снаге 1. и 6. пролетерске дивизије, уз помоћ главнине 36. гардијске тенковске бригаде.

На левом крилу, према Главној железничкој станици и Савском мосту, одређено је да нападају 21. ударна словонска бригада 28. ударне дивизије, 13. гардијска механизована бригада, 209. и 214. гардијски стрељачки пук 73. стрељачке дивизије.

На изоловано упориште у рејону Чукарице требало је да нападају главнина 28. ударне дивизије 12. ударног корпуса и делови 73. стрељачке дивизије и 15. гардијске механизоване бригаде.

За подршку последњег јуриша су одређени: 519 топова и минобацача, 1. гардијски дивизион оклопних ча-

маца Дунавске речне ратне флотиле и јуришна авијација 9. мешовитог ваздухопловног корпуса.

Док су се јединице Иародноослободилачке војске и Црвене армије припремале да нанесу последњи ударац непријатељу у граду и сломе његов отпор у преосталим упориштима, генерал Фелбер је одлучио да напусти одбрану на десној обали Саве и преостале снаге повуче на леву обалу у правцу Земуна и Бежаније. Трупe из рејона Калемегдана и Главне железничке станице требало је повући преко Савског моста и десантним чамцима на организованом десантном месту прелаза северно од тог моста, недалеко од ушћа Саве у Дунав, а делове с мостобрана на Чукарици (борбену групу »Цимерман«) чамцима до Аде Циганлије и одавде скелама на леву обалу Саве код Бежаније. Напуштање преосталих упоришта и потпуно повлачење из града требало је извршити у ноћи између 19. и 20. октобра, а Савски мост порушити 20. октобра у 5 часова. За случај да се мост буде морао раније порушити, у приправности се налазио, код ушћа Саве, један пешачки јуришни мост, с пловним потпорњима од гумених чамаца, дужине 300 метара, који је припремио 522. пионирски мостовски батаљон.

Општи напад на преостала непријатељска упоришта у граду почео је 19. октобра у 18 часова једновременим јуришем на свим одсецима фронта, уз масовну подршку артиљерије и Дунавске флотиле. Артиљеријска припрема јуриша трајала је један час и била је веома ефикасна.

После првих удара артиљерије, јуришни одреди и групе почели су освајати кућу по кућу од непријатеља и уклињавати се у његове утврђене рејоне одбране. Напад је настављен и ноћу. Трећа крајишка бригада 1. пролетерске дивизије, совјетска 11. инжињеријско-јуришна бригада и делови 236. стрељачке дивизије дубином улица Цара Душана и Страхињића Бана брзо су подишли бедемима

Калемегдана с југоистока, а остале бригаде 1. пролетерске дивизије, са деловима 36. гардијске тенковске бригаде, заузеле су палату »Албанију« и пробиле се до Калемегдана с југа и југозапада. Јединице 6. пролетерске дивизије »Никола Тесла« и 21. славонске бригаде 28. ударне дивизије, са снагама 13. гардијске механизоване бригаде Црвене армије, и поред жестоког отпора, успеле су да разбију одбрану на свом делу фронта и да униште преостале немачке снаге у згради Министарства саобраћаја и у хотелима »Москви« и »Балкану«.

Палату »Албанију« Немци су посебном пажњом припремили за одбрану. Свуда, од подрума до последњег спрата, по прозорима зазиданим џаковима с песком поставили су аутоматска оруђа, а на равном крову-тераси митраљеско гнездо, те бришућом ватром у разним правцима спречавали сваки прилаз, а прецизним погоцима снајпериста ловили југословенске и совјетске борце и посаде пушкомитраљеза и митраљеза. Према распореду и дејству непријатеља уоченом осматрањем, прилика за продор у »Албанију« пружала се кроз улазе из Кнез Михаилове и из Коларчеве улице. Задатак да заузме »Албанију« добио је 4. батаљон 8. црногорске бригаде, у садејству левокрилног батаљона 1. пролетерске бригаде 1. пролетерске дивизије Народноослободилачке војске.

Предвече 19. октобра, користећи са десне стране ватру и пригисак јединица 1. пролетерске бригаде у правцу Кнежевог споменика, а с леве продор неколико тенкова Црвене армије и делова 1. личке бригаде 6. пролетерске дивизије на Теразије, до хотела »Балкан«, који су отворили јаку ватру на прозоре палате, енергичан скок је извршила борбена група на челу с командиром 2. чете 4. батаљона 8. црногорске бригаде Момом Јакићем и десетаром Миланом Божовићем, који су храбро упали у »Албанију« кроз улаз из Кнез Михаилове. Непосредно за

том групом упала је следећа група исте чете, а за њом и друге групе. Са друге стране, кроз улаз у Коларчевој улици, у палату је истовремено улетела група из суседног батаљона 1. пролетерске бригаде. Настала је огорчена борба бомбама и рафалима кроз степеништа и собе, од спрата до спрата. Преко лешева у зеленим униформама, степеницама и кроз много спратова, грабиле су борбене групе ка равном крову — тераси, на којој су ликвидирали последњу немачку посаду која је упорно бранила високу десетоспратницу.

И док је црногорско пушкомитрањеско одељење у залазак сунца заузимало положај на тераси и отварало ватру на Немце у околним зградама према Калемегдану, на »Албанији« се поносно залепршала застава нове Југославије с петокраком звездом. Истакао је, по цени живота, млади и храбри борац Миладин Петровић, столарски радник из села Непричаве, члан СКОЈ-а, који је касније погинуо на Сремском фронту. Ту свилену тробојну заставу са извезеном петокраком звездом негде је око Славије, или можда у Крунској или Косовској улици нека млада Београђанка извукла из недара и при сусрету уручила Миладину Петровићу, борцу 2. чете 4. батаљона 8. црногорске бригаде. А рекла је да је то њен поклон, у име групе девојака, ослободиоцима њеног града са жељом да је истакну на некој од највиших зграда у Београду.

Током ноћи су здружени борци 1. пролетерске и 236. стрељачке дивизије, подржани тенковима 36. гардијске тенковске бригаде, ликвидирали отпор у Хипотекарној банци, у згради општине и Етнографском музеју и почели борбу за Калемегданску тврђаву, где су се, у међувремену, прикупили и остаци одбране упоришта на Великом Врачару и код Електричне централе. Користећи се мраком, деснокрилни 2. батаљон 3. крајишке пролетерске

бригаде, под командом народног хероја Ђурана Ковачевића, уз жесток отпор непријатеља, пробио се десном обалом Дунава и 20. октобра око 2 часа избио пред бедеме Куле Небојше, на ушћу Саве, у близини непријатељског десантног места прелаза и иза леђа немачких заштитних снага које су се још налазиле у старој тврђави на Калемегдану, запретивши да Немцима онемогући повлачење. Немачку посаду на Калемегдану тада је обузела паника. У зору 20. октобра, после артиљеријске припреме у којој су учествовали и бродови Дунавске ратне речне флотиле, јединице Народноослободилачке војске и Црвене армије извршиле су јуриш на калемегданске бедеме и, после краткотрајног жестоког окршаја, око 6 часова, освојиле Калемегданску тврђаву, један од најјачих чворова немачке одбране и цитаделу хитлероваца у Београду. Преостали немачки делови (око 1.600 људи) успели су да се ступе на обалу Саве код Пристаништа и да се инжињеријским десантним и брзим чамцима пребаце на леву обалу. Пребацавање је вршено са шест брзих чамаца, који су у једној тури од 20 минута вожње могли да превезу 48 људи, односно 144 човека за један сат и са два инжињеријска десантна чамца носивости по 150 људи у једној тури трајања од 30 минута вожње, односно 600 људи за један сат. Није било никаквих шанси да се повуче ратна техника и она је остављена. Немци у брзини нису стигли да је уништавају. Чак су заборавили да активирају мине које су биле поставили. Побегли су главом без обзира.

Одмах затим командант 1. армијске групе Народноослободилачке војске генерал-лајтнант Пеко Дапчевић и командант 4. гардијског механизованог корпуса генерал-лајтнант тенковских трупа Владимир Иванович Жданов срили су се у тврђави, код Победника и чврсто један другом стегли руке. Одавде су Пеко Дапчевић и пуковник Мијалко Тодоровић, политички комесар 1. армијске гру-

пе, радиограмом упутили извештај врховном команданту маршалу Титу о борбама за Калемегдан. У телеграму је, сем осталог, стајало:

». . . Коначни јуриш на центар Београда и Калемегдан почео је прошле ноћи у поноћ. Овај велики задатак био је поверен славној 1. пролетерској дивизији. После дејства руских топова и »каћуша« кренуле су 1. српска бригада, 3. крајишка бригада, 13. хрватска бригада и 8. црногорска бригада, синови свих народа Југославије, на коначан јуриш за ослобођење главног града. За сваку кућу вођени су упорни бојеви. Око злогласне Главњаче водила се тешка борба. Немци су силно утврдили ову зграду у којој су побили многе наше родољубе. Наши борци су смело извршили јуриш на Главњачу и запалили је. Изгорела је до темеља и с њом сви Немци. Око фабрике војне одеће такође су се водиле жестоке борбе. У зору су наши борци избили на Калемегдан. Међу старим топовима из првог устанка лежали су модерни немачки тенкови и топови. Наши борци су смело јуришали . . .«

После више узастопних напада 13. гардијске мотомеханизоване бригаде, 209. гардијског стрељачког пука 73. дивизије и слабијих делова 6. пролетерске и 28. ударне дивизије, око 5 часова и 30 минута заузета је Главна железничка станица и почела одлучна жилава борба за Савски мост. Око 10 часова над Београдом и мостом појавили су се јуришни авиони 9. ваздухопловног корпуса Црвене армије. Они су неутралисали противавионску и земаљску артиљерију непријатеља и приковали за земљу његову пешадију. Одмах затим на јуриш су кренули совјетски тенкови и југословенски и совјетски пешаци. Управо кад је звоник на Саборној цркви откуцавао 10 часова и 30 минута заузет је и Савски мост, који је одмах инжињеријско-минерска чета 13. гардијске мотомеханизо-

ване бригаде разминирала. Потучени непријатељ, под снажном ватром артиљерије и авијације и јуришима пешадије и тенкова, у нереду је одступао на леву обалу Саве. За последњим групама немачких војника, преко оштећеног моста, на другу обалу реке су се сјурила предња одељења 13. гардијске механизоване бригаде. На челу се налазио старији лајтнант Петар Осипов са групом од 12 гардиста. Око 11 часова почело је пребацивање и њене главнине, а затим 2. мотострељачког батаљона 14. гардијске механизоване бригаде. Штурмовци совјетског ваздухопловног пуковника Иванова и ловци потпуковника Шатилина подржавали су дејства механизованих и стрељачких јединица, нападајући земунски аеродром и положаје немачке пољске и противавионске артиљерије и минобацача на Бежанијској коси и у рејону Земуна. Поред тога, они су просто »висили« над мостом не дозвољавајући непријатељској авијацији да се приближи. До подне 20. октобра мост су прешли и 211. и 214. пук 73. стрељачке дивизије. Са совјетским снагама, преко моста се пребацила 13. пролетерска бригада »Раде Кончар« 1. пролетерске дивизије, под командом мајора Милана Жежеља и политичког комесара Ивана Денца, која је ојачала 6. пролетерску дивизију, а убрзо затим и јединице 1. личке пролетерске бригаде, као и два батаљона Космајске бригаде 6. пролетерске дивизије. Све ове снаге чврсто су овладале мостобраном на левој обали Саве. Прелазак је био веома отежан, јер је немачка артиљерија са много напора држала мост под јаком ватром, што је захтевало добру организацију и брзо прелажење. Приликом преласка делова 6. пролетерске дивизије до моста су се пробиле и немачки авиони, обрушавајући се и бацајући на мост неколико бомби. Мост је био делимично оштећен, али то није ометало даље пребацивање на другу обалу Саве.

Команданти 1. армијске групе и 4. гардијског механизованог корпуса спустили су се с Калемегдана готово у прве борбене поретке јединице. Генерал Пеко Дапчевић је са осматрачнице на углу Поп Лукине и Бранкове улице издавао Штабу 6. пролетерске дивизије и 13. пролетерске бригаде »Раде Кончар« задња упутства и наређења, а генерал Владимир Иванович Жданов је на истом месту дошао на ватрене положаје артиљеријског дивизиона и руководио непосредним гађањем непријатељских ватрених тачака преко Саве.

У току дана Немци су учинили и неколико других покушаја да поруше мост. Око подне су њихове јединице, уз помоћ тенкова и артиљерије, извршиле снажан противнапад с правца Земуна, али су одбијени уз велике губитке. Судар је био кратак, али изузетно жесток. Затим је настављена оштра борба за проширење мостобрана и освајање Земуна. Тринаеста пролетерска бригада је наступала десним крилом, поред Дунава.

У захвату главног пута (данашњег Булевара Лењина), наступали су делови 73. стрељачке дивизије Црвене армије, а лево од друма, преко пешчаних дина и бара, 1. личка пролетерска бригада и два батаљона Космајске бригаде. Немци су концентрацијом артиљеријске ватре са Бежанијске косе и даље покушавали да униште мост, пружајући, у исто време, огорчен отпор на прилазима Земуну. Око 16 часова југословенске и совјетске јединице су извеле јак и добро синхронизован напад на непријатељске положаје испред Земуна. Развила се драматична борба. Све до 18 часова хитлеровци су жилаво бранили линију Железнички мост на Сави—насип старе железничке пруге од Београда за Земун—простор данашње зграде Савезног извршног већа—Дунав. Јединице Народноослободилачке војске и Црвене армије успеле су да на јуриш заузму те положаје. Немци су се повукли до испред самог

Земуна на линију Железничка станица—Аеродром—Безжанијска коса. Главни ослонац им је била Железничка станица Земун. Југословенске и совјетске јединице остале су у борбеном контакту с непријатељем, спремајући се, кад падне мрак, да наставе напад.

У првим вечерњим часовима Немци су предузели последњи очајнички покушај да разоре мост. Планом је било предвиђено да се један камион натоварен експлозивом и под ватреном заштитом четири самоходна јуришна топа по мраку пробије кроз положај совјетских јединица и Народноослободилачке војске и избије на мост путем од Земуна, а затим активира експлозив и мост бар оштети. Група која је то радила искористила је помрчину и приредила изненађење: продрла је кроз плитки положај предњих совјетских пешадијских јединица и приближила се мосту. Међутим, ту је дочекана концентричном ватром из противтенковских топова. Камион и две самоходке су уништили совјетски артиљерци пред самим циљем. Камион је експлодирао. Направљена је рупа на навозу с леве стране моста, и то је било све. Остале две самоходке су журно повучене натраг, праћене ватром совјетске артиљерије и тенкова. Тако је пропао и последњи покушај генерала Штефана и пуковника Јунгенфелда да спасу образ, тј. да разоре Савски мост.

У борбама за освајање и очување Савског моста многи борци и старешине су се показали као јунаци. Међу првима је са групом црвеноармејаца на мост продро заменик команданта за политичка питања 211. стрељачког пука 73. гардијске стрељачке дивизије, неустрашиви борац и комуниста, гардијски мајор Никанор Корњејевич Ткаченко. Група одважних бораца одлучним дејством обезбедила је не само заузимање него и држање моста до доласка челне јединице 13. гардијске механизоване бригаде.

Значајну улогу одиграо је и Миладин Зарић, 60-годишњи учитељ београдске основне школе »Јанко Веселиновић«. Он је становао у близини моста, у Карађорђевој улици број 69. Непосредно пред почетак борби за Београд, приметио је да немачки војници минирају Савски мост. Као резервни официр у прошлом рату, Зарић је знао шта то значи. У својој прошлости имао је већ једну акцију на мост: у балканском рату, 1912. године, Зарићев вод је у јуришу освојио мост на Шемници у Македонији, не дозволивши непријатељу да изврши минирање. И овог пута је решио да спречи да Немци поруше Савски мост. Искористио је тренутак непажње стражара на мосту и отишао под мост. За стубове моста била су причвршћена експлозивна пуњења. Пионирским ашовом, који је узео од погинулог немачког војника на мосту, Зарић је пресекао жице што су спајале мине и водиле до детонатора. Немачки војници који су били на супротној обали вероватно су мислили да је то један од њихових минера. Захваљујући патриотском пожртвовању учитеља, мост је спасен.

У међувремену су вођене жестоке борбе на Чукарици. Због слабе организације и недостатка превозних средстава, Немци нису претходне ноћи успели да евакуишу борбену групу пуковника Цимермана преко Саве у рејон Бежаније. Због тога се она тако упорно бранила. Делови 6. пролетерске и 28. ударне дивизије Народноослободилачке војске и 15. механизована бригада Црвене армије покушавали су да униште ту групу, али без успеха. У таквој ситуацији генерали Пеко Дапчевић и Жданов решили су да део снага које су се налазиле око Главне железничке станице и Савског моста пребаце на Чукарицу како би ликвидирале Цимерманову групу. Око 13 часова и 30 минута, са Старог сајмишта је извучена 13. гардијска механизована бригада и упућена на Чукарицу.

Њене положаје је преузео 2. мотострељачки батаљон 14. гардијске механизоване бригаде.

У току дана (20. октобра) јединице 13. и 15. гардијске механизоване бригаде и делови 6. пролетерске и 28. дивизије су обновили напад, али ни тада нису успели да ликвидирају борбену групу пуковника Цимермана на Чукарици. Уништена су три тенка, побијено око 200 немачких војника, али се главнина одржала. Хитлеровци су се грчевито тукли надајући се помоћи из Бежаније кад падне мрак. Пред ноћ је један мајор из те групе препливао Саву код Аде Циганлије и панично саопштио генералу Шгефану да је група пред уништењем. Генерал је одмах наредио команданту инжињерије да прикупи сва расположива средства и да у току ноћи превезе припаднике Цимерманове групе преко Саве. Обезбеђење превоза поверено је ваздухопловном инжињеријском батаљону »Мидзе«¹⁰³ и батаљону за узбуну »Хофман«, који су били упућени ради прихвата левом обалом Саве. Прикупљено је седам гумених чамаца, и њима је цела група од 1.300 преживелих Немаца најпре пребачена на Аду Циганлију, а затим су, једном морнаричком десантном скелом на пенушама, двама скелама носивости од по 8 тона (двострука скела), двама скелама носивости од по 24 тона и једном скелом на гуменим чамцима, све људство и опрема пребачени на леву обалу Саве, одакле су упућени у Бежанију. Немци су то чинили врло вешто и прикривено пошто у југословенским и совјетским јединицама које су нападале Чукарицу није откривено да се противник повлачи. Двадесет првог октобра око 6 часова и 30 минута последње људство је напустило Аду Циганлију и прешло Саву. Тиме је у Београду био разбијен и последњи отпор непријатеља.

Баш због те групе Немци су били толико упорни у

борби испред Земуна и Бежаније јер су знали да би с падом Бежанијске косе и Земуна Цимерманова група била потпуно уништена.

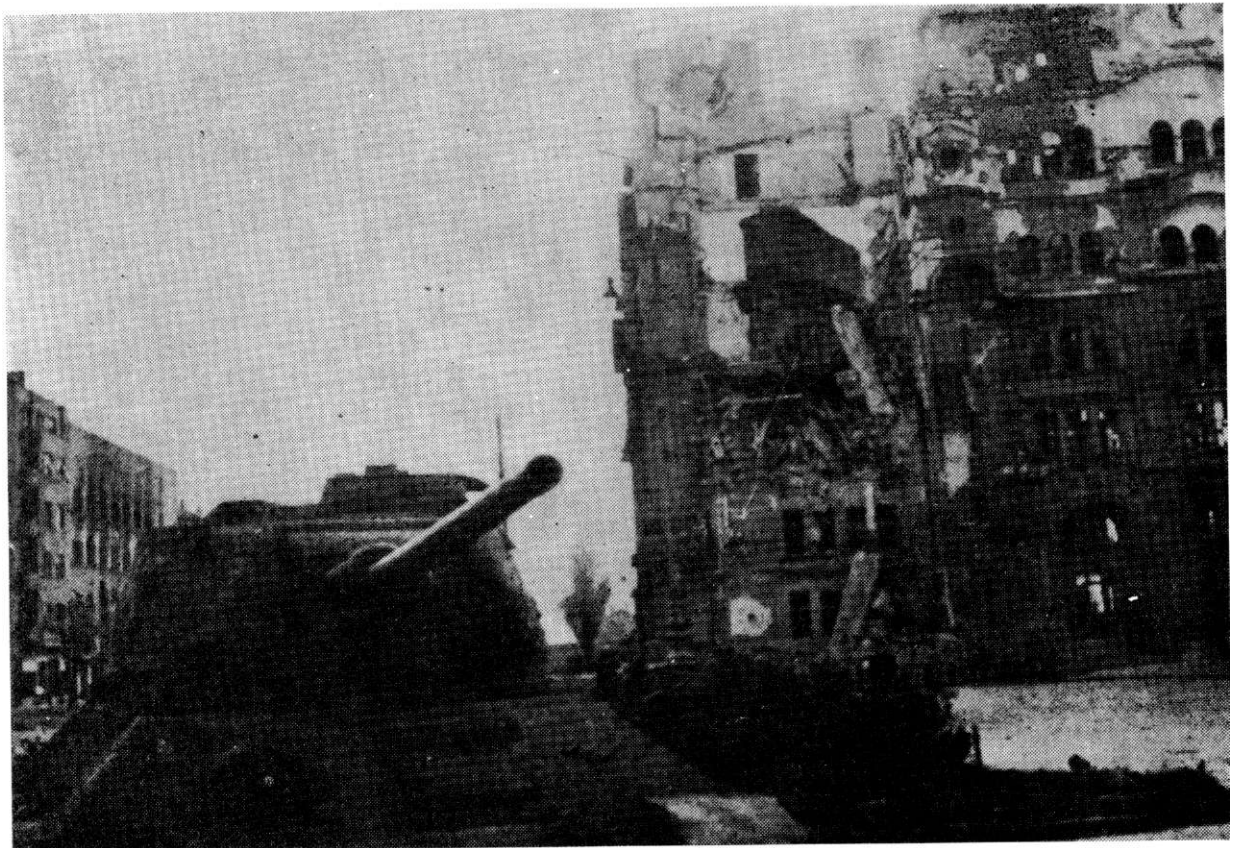
Јуриш на Земун

Ослободивши Београд, снаге Народноослободилачке војске и Црвене армије, уз подршку тенкова, пренеле су тежиште борбе на Земун и Бежанију. Костур немачке одбране у ширем рејону Земуна чинио је 750. пешадијски пук 118. ловачке дивизије, ојачан четом тенкова и артиљеријом, док се у Бежанији налазила Борбена група »Фон Троп«, названа по имену команданта 3. батаљона 893. пука немачке 264. пешадијске дивизије. У групи се, поред 3. батаљона, налазила и 3. батерија 505. СС артиљеријског дивизиона 5. СС брдског армијског корпуса и неке друге мање јединице које су се повукле из Београда.

У ноћи између 20. и 21. октобра извршен је напад с ограниченим циљем. Немачке снаге су се упорно браниле да би заштитиле своје јединице док се буду повлачиле и да би добиле потребно време за организовање нове одбрамбене линије у Срему. Сутрадан, 21. октобра, освајачки је прохладан и магловит дан. Око 6 часова из Земуна Немци су извели противнапад у два правца: једним да би изненадили 13. пролетерску бригаду крај Дунава, другим да униште совјетске трупе. Развила се жестока борба. Обе стране су отвориле јаку ватру из артиљеријских и минобацачких оруђа. Немци су, упорно наваљивали, али су тај њихов талас снажно тукли Личани, кончаревци, космајци и црвеноармејци. Око 10 часова је противнапад почео јењавати. Тада се умешала и немачка авијација која је тукла Савски мост и борбени поредак



Јуриш групе црвеноармејаца у једној од београдских улица



Рушевине код зграда министарстава у Немањиној улици у Београду



Црвеноармејци извлаче митраљез на ватрени положај за време борби у Београду октобра 1944.



Двадесети октобар 1944. године — празник на улицама главног града Југославије: осмеси, песме, заставе, одушевљење становништва



После три и по године слобода се поново вратила на улице Београда



Совјетски аутоматичари, учесници борби у Београду



Борац НОВЈ и совјетски војник чувају групу заробљених немачких војника у борбама за ослобођење Београда



Совјетски тенкисти у разговору са становницима Београда октобра 1944.



Пријатељски разговор Београђана и бораца НОВЈ после ослобођења града



Становници Београда поздравља делегацију Црвене армије код Вуковог споменика, Београд октобра 1944.



Генерали Пеко Дапчевић и Жданов на сахрани бораца НОВЈ и Црвене армије погинулих у борбама за ослобођење Београда.



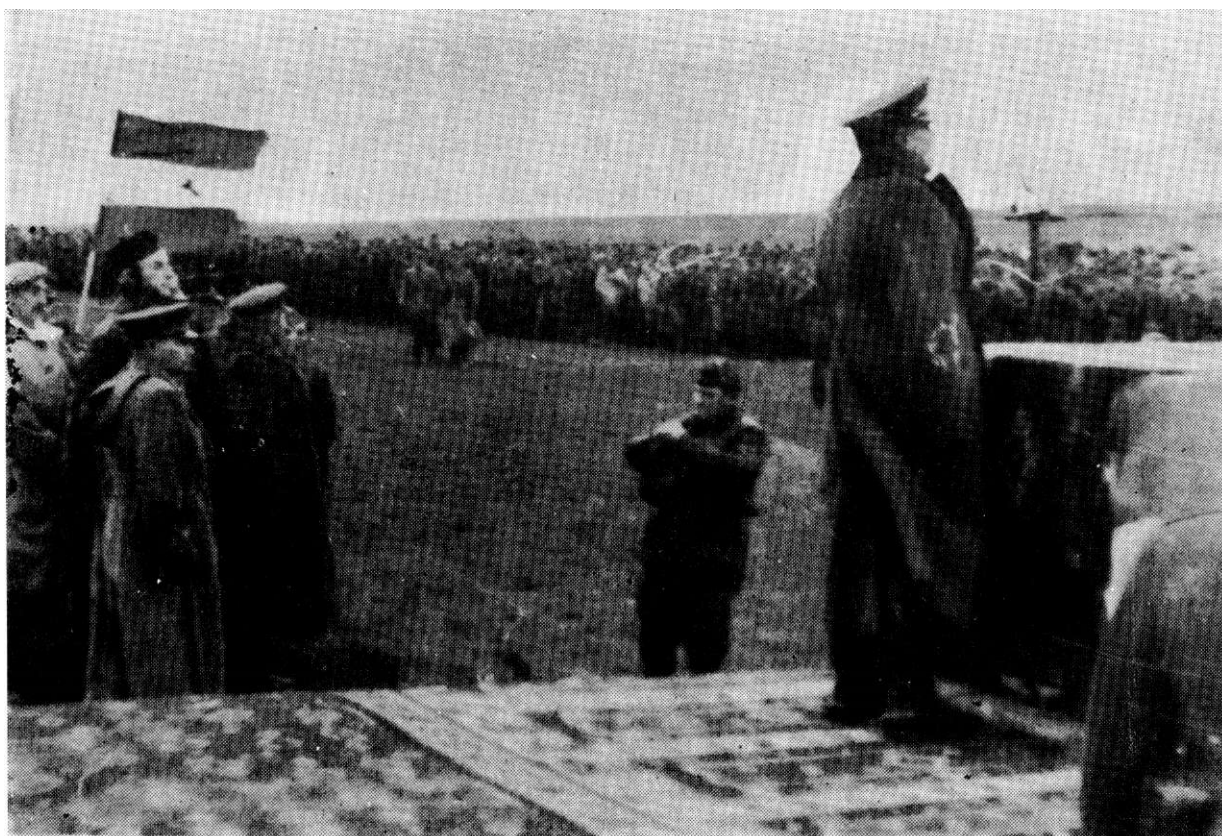
Долазак врховног команданта маршала Тита на смотру јединица НОВЈ које су учествовале у борбама за ослобођење Београда, Бањица 27. октобар 1944.



Маршал Тито с на/ближим сарадницима после извршене смотре /јединица, Бањица 7. октобар 1944.



Друже маршале, јединице су спремне за смотру!



Маршал Тито говори на Бањици 27. октобра 1944. је диницама НОВЈ које су ослобађале Београд



Гробље у Београду ослободиоцима Београда

дуж пут за Земун. »Непријатељ је врло упоран« — писао је Штаб 6. пролетерске дивизије у извештају од 21. октобра 1944. »Данас је неколико пута вршио контранапале на наше лијево крило. Бори се до задњег метка. На правцу Тринаесте наше десно крило вршило је два пута напад«.

У ноћи између 21. и 22. октобра југословенске и совјетске јединице су извеле концентричан напад. Тринаеста пролетерска бригада »Раде Кончар« 1. пролетерске дивизије је нападала дуж десне обале Дунава према Земуну, два пука совјетске 73. гардијске стрељачке дивизије лево од 13. пролетерске бригаде у захвату Земунског пута ка железничкој станици; 22. српска (Космајска) бригада, под командом Радослава Маричића Каплара и политичког комесара мајора Радована Гаковића, и 1. личка пролетерска бригада, под командом Дмитра Заклана и политичког комесара мајора Јовице Грковића, лево од совјетске 73. гардијске дивизије, према Бежанији.

У другом ешалону наступала је 2. личка пролетерска бригада, којом су командовали Драган Ракић и политички комесар мајор Бранко Дамјановић. Бригада оклопних чамаца и 508. батерија Пратећег обалског одреда Дунавске флотиле Црвене армије систематски су артиљеријском ватром помагали јединицама копнене војске. Напад је почео у сумрак. После три часа оштре борбе совјетске јединице су допрле до железничке станице у Земуну, а 1. личка пролетерска и Космајска бригада су ушле у Бежанију.

Али непријатељ је био врло живав и упоран, па је чак присилио црвеноармејце и борце 13. пролетерске бригаде да се за тренутак повуку (усредсредило је на њих жестоку артиљеријску ватру). По поноћи напад је остављен. Немци су и овде применили своју опробану тактику упорне одбране и противнапада да би прикрили

своје повлачење. У току те ноћи они су главнину својих снага које су биле извучене из Београда повукли са Бежанијске косе дубље у Срем, а само су мање јуришне и механизоване јединице и нешто артиљерије демонстрирале противнападе.

Двадесет другог октобра у зору јединице Народноослободилачке војске и Црвене армије, подржане оовјетским тенковима и артиљеријом, кренуле су у последњи јуриш на Земун и Бежанијску косу. Непријатељ је пружао слаб отпор, јер су главне снаге већ биле одступиле остављајући слабије заштитнице. После краће борбе у самом граду уништени су и заробљени заштитни делови немачких група и после два часа борбе град Земун и Бежанијска коса су потпуно очишћени од хитлероваца. Преостале снаге генерала Штефана, које су браниле Земунску зону, повукле су се на линију села Попинци и Војка—Стара Пазова.

Губици јединица Народноослободилачке војске у дводневној борби за Савски мост и Земун били су прилични: из 13. пролетерске бригаде је 16 бораца погинуло и 98 рањено, из 1. личке пролетерске је 15 погинуло и 68 рањено, а из Космајске — седам рањено. Међу погинулим је био и политички комесар 2. батаљона 1. личке пролетерске бригаде Јово Ћопић и заменик политичког комесара ове бригаде Младен Штетић.

Одмах по заузећу Земуна пристигле су 2. и 3. личка пролетерска бригада, тако да је 6. пролетерска личка дивизија, са деловима совјетске 73. гардијске стрељачке дивизије продужила да гони непријатеља правцем преко Батајнице и Старе Пазове, а 13. пролетерска бригада је остала у Земуну.

За време борби за Земун цео град је био на ногама и у тим одсудним тренуцима доприносио победи и слободи. Припадници народноослободилачког покрета Зему-

на — комунисти, скојевци, кандидати и други родољубиви грађани — извршавали су многобројне борбене и друге задатке, спречавали разарање важнијих објеката од стране непријатеља итд. Тако су осујетили бацање у ваздух зграда Команде ваздухопловства. Акцију је, по упутствима Крсте Крстића и Грге Антуна, извео један домаћи Немац и један електричар запослен у Команди ваздухопловства. Затим су другови Крста Крстић Милованче и један граничар — симпатизер народноослободилачког покрета пресекали кабл и онемогућили разарање Савског моста са земунске стране.

Још док су се водиле борбе за Београд врховни командант маршал Тито је саопштио план дејства 1. армијске групе после ослобођења Београда. Пошто је договором са совјетском владом и Главном командом Црвене армије било предвиђено да, по ослобођењу Београда, совјетске трупе наступају према северу, ка Будимпешти, 1. армијска група Народноослободилачке војске требало је да, заједно са деловима Црвене армије, наступа од Земуна кроз Срем.

Генерал Пеко Дапчевић, командант 1. армијске групе, предложио је при томе Врховном штабу да 12. ударни војвођански корпус форсира Саву код Обреновца и удари у бок и позадину немачке одбране у Земуну и на Бежанијској коси, што је Врховни штаб прихватио. Генерал Дапчевић је већ 20. октобра увече издао авиза заповест за дејство 1. армијске групе у Срему. Пошто су се у то време још водиле борбе на Чукарици и за Земун, он је у договору с Командом совјетске 57. армије и Врховним штабом Народноослободилачке војске наредио 12. ударном корпусу да заједно са снагама 19. стрељачке дивизије Црвене армије пређе Саву између Остружнице и Обреновца и удари у бок немачким снагама које су се браниле у Бежанији и Земуну, а затим да продре у Срем,

општим правцем село Купиново—Стара Пазова, ради пресецања комуникације Земун—Сремска Митровица. Форсирање је требало извршити у ноћи између 21. и 22. октобра, и то: 16. ударна дивизија, под командом мајора Марка Перичина и политичког комесара потпуковника Пашка Ромца, ојачана 117. противтенковским и 563. минобацачким пуком Црвене армије, да форсира Саву код села Јакова и продире у правцу Батајнице; 19. стрељачка дивизија Црвене армије да форсира Саву код села Бољевца и надире правцем преко Бечмена, Добановаца, Угриноваца и 11. и 36. ударна дивизија да форсира Саву, код Купинова и наступа правцем преко Ашање, Деча, Војке и Старе Пазове. Њима је придат 140. минобацачки пук и један пук тешке артиљерије Црвене армије.

У току 20. и 21. октобра јединице 12. корпуса водиле су борбе против остатака разбијене корпусне групе генерала Штетнера који су се из рејона Рипња, преко села Вранића и Дражевца, пробијали ка Обреновцу, покушавајући да се ту пребаце у Срем. Пошто је одбијен напад Немаца ка Обреновцу и када су остаци Штетнерове групе протерани преко Колубаре, јединице 12. корпуса, 19. стрељачке дивизије и противавионске бригаде Црвене армије, почеле су припреме за брзо форсирање Саве и продор у Срем.

Форсирање је почело у ноћи између 21. и 22. октобра. Прелаз преко Саве извршен је преко новоподигнутих понтонских мостова, као и коришћењем скеле и чамаца, али због малих капацитета прелажење је трајало скоро пуна 24 часа, без додира с непријатељским јединицама. Код Умке је прешла Саву 6. војвођанска бригада 36. ударне дивизије и ушла у село Јаково. Сутрадан је цела 36. дивизија прешла Саву код Умке и Остружнице.

И остале снаге су 22. октобра прешле Саву: 19. стре-

љачка дивизија Црвене армије код Бољевца, а 11. и 16. дивизија Народноослободилачке војске и два совјетска артиљеријска пука код Купинова, односно Прогара. Одмах по преласку реке те су јединице у више колона кренуле у правцу Угриноваца и села Деча. Већ истог дана је освојен мостобран дубине 10—15 километара. Следећег дана ове снаге су у виду лепезе кренуле кроз Срем с циљем да одсеку одступницу Немцима из Земуна. Али они су благовремено побегли. Немачка посада која је напустила Земун и Бежанију успела је да се тако рећи у трку извуче узаним простором и да умакне ка Руми. Војвођани и црвеноармејци су избили на друм Београд—Загреб, а затим ослободили Стару Пазову. Непријатељ је 24. октобра напустио и мостобран код Шапца и повукао се на леву обалу Саве. Истог дана 28. дивизија Народноослободилачке војске је ослободила Шабац. Разбијене немачке трупе су одступале на нову одбрамбену линију између Саве и Дунава (Сремска Митровица—села Радинци—Бешеново—Ремета), стотинак километара северозападно од Београда, коју је уређивала немачка 2. оклопна армија. На овој линији команду је преузео Штаб немачког 68. армијског корпуса, који је ваздушним путем пребачен из Грчке, а расформиран је Штаб Армијске групе »Србија«.

Ослобођењем Земуна и протеривањем непријатеља на одбрамбену линију између Саве и Дунава битка за Београд је завршена. Главни град Југославије коначно је ослобођен. У тој бици уништен је велики део немачког гарнизона и корпусне групације генерала Штетнера. Смрт је нашло или је било заробљено око 30.000 немачких војника; уништени су или заплењени готово све тешко наоружање, опрема и моторизација.

У јуришима и на прилазима Београду и на његовим улицама изгубила су животе 2.953 борца Народноосло-

бодилачке војске и око 1.000 оовјетских војника, а више хиљада је рањено. Град је претрпео тешка разарања. Од око 30.000 зграда, колико је имао уочи рата, Београд је дочекао ослобођење са 12.889 разорених зграда, са 32.000 станова, преко 100.000 становника без крова над главом и 60.000 становника мање него што је имао почетком рата. Велике штете претрпели су пристаниште, железничка и трамвајска мрежа, индустрија (уништено око 50 посто индустријских постројења) и други значајни објекти без којих је било немогуће организовати нормалан живот.

Тито у слободном Београду

Битком за ослобођење Београда непосредно је руководио врховни командант маршал Тито. Штаб 1. армијске групе био му је директно одговоран. Тито је непрестано упућивао савете, наређења и заповести из Вршца, где се налазило његово командно место.

У петак, 20. октобра 1944, тачно у 11 часова, одмах по испаливању последњих рафала код Главне железничке станице, командант и политички комесар 1. армијске групе генерал Пеко Дапчевић и пуковник Мијалко Тодоровић упутили су радио-везом у Вршац рапорт врховном команданту Народноослободилачке војске маршалу Титу:

»Вашу историјску заповест смо извршили: ослободили смо престоницу Демократске Федеративне Југославије. Борећи се заједно, раме уз раме, с јединицама херојске Црвене армије, наши борци су се осветили немачким бандитима за све њихове злочине над Београдом, осветили су шести април, Бањицу и Јајинце.

Ми смо спремни за јуриш на Земун. С нама је братска Црвена армија. Наш поклич је: за Домовину, за Тита!

Ослобођени Београд чека свога ослободиоца, маршала Југославије друга Тита«.

Још док су се на улицама Београда сакупљали ратни трофеји, пребројавали заробљени немачки војници, на Чукарици ломила упорна одбрана и на левој обали Саве водиле тешке борбе за ослобођење Земуна, у 18 часова 20. октобра, стигла је заповест врховног командант Народноослободилачке војске маршала Јосипа Броза Тита у којој је стајало:

»Генерал-лајтнанту Пеку Дапчевићу, команданту армије у западној Србији:

Послије 7 дана тешких и крвавих бојева, 20. октобра 1944. јединице наше Народноослободилачке војске, раме уз раме с јединицама херојске Црвене армије, ослободиле су Београд главни и напаћени град Федеративне Демократске Југославије.

Ова велика победа над највећим непријтељем наших народа — немачким окупатором нарочито је значајна по томе што се у борби за ослобођење јуначког Београда дали своју крв синови јуначке Шумадије, јуначке Крајине и остале Босне, јуначке Црне Горе, синови бијелог Загреба и Хрватског загорја, синови кршне Лике, Далмације, Славоније, Војводине и синови Словеније. Та је победа тим значајнија што је извојевана заједно с јединицама славне братске Црвене армије.

За ванредно јунаштво и упорност у борби за ослобођење Београда изражавам своју захвалност и признање борцима, командирима, командантима и политкомесарима Прве дивизије, Пете дивизије, Шесте дивизије, Двадесет прве дивизије, Двадесет осме дивизије, Шес-

наесте дивизије, Тридесет шесте дивизије и Једанаесте дивизије.

Предложити за одликовање јединице и појединце који су се највише истакли у борби.

Слава палим херојима који су дали свој живот за слободу свога народа!

Смрт фашизму — слобода народу!«.

У име Совјетског Савеза, Москва је 20. октобра у 22 часа, у знак те победе, борце Толбухиновог 3. украјинског фронта и Народноослободилачке војске Југославије који су учествовали у разбијању непријатељеве београдске групације поздравила с 24 плотуна из 324 артиљеријска оруђа. Стаљин је поводом ослобођења Београда издао посебну дневну заповест, а *Правда* ју је донела у маншети:

»Трупе Трећег украјинског фронта, заједно са трупама Народноослободилачке армије Југославије, ослободиле су од немачких освајача Београд, престоницу савезничке Југославије«.

Истог дана увече над Београдом је блеснуо велелепни ватромет. Стотине и хиљаде разнобојних светлих метака и ракета запарале су са свих страна небом. Ракете су узлетале и падале као запаљене звезде. Цео град је блистао као по дану. Купао се у огромним буктињама разних боја. Као да је горео. Над њим су се ковитлала све нова и нова шарена сазвезђа.

Грађани су изашли на разрушене улице, које је иза себе оставио окупатор, да се диве лепоти победе и слободе после преживелих ужаса.

Београђани су, после три и по године патњи, са сузама радосницама гледали ватромет, најлепши и најдражи, који је објављивао слободу.

Славила се победа, тренутак кидања ланаца ропства.

Сутрадан по ослобођењу Београда, док се његово

небо још црнело од распрснутих шрапнела немачких топова, од дима запаљених зграда и прашине отпалог малтера, док су са друге стране двеју река још грували топови и штектали митраљези са сремских равница, а црне мараме и свеже хумке говориле о страхотама рата — код Вуковог споменика су се окупиле хиљаде Београђана на први митинг у ослобођеном граду. На оном истом месту на којем је историјског 27. марта 1941. Родине, у заносу и смело, уображеним фашистима који су кретали према границама Југославије, одлучно речено: »Боље рат неко пакт!«, »Боље гроб него роб!« и да су народи Југославије спремни да изгину борећи се против фашизма и за слободу.

Из свих крајева Београда ка месту митинга сливале су се реке грађана и војника који су клицали маршалу Јосипу Брозу Титу, Народноослободилачкој војсци и Црвеној армији и узвикивали пароле против фашистичког окупатора и издајника. На све стране су се шаренили огромни транспаренти исписани у част и славу маршала Тита и нове Југославије и лепршале се дуге тробојке с петокраком звездом.

Код постоља Вуковог споменика искићеног југословенским заставама и заставама Совјетског Савеза, Велике Британије и Сједињених Америчких Држава говорили су генерал-потпуковник Пеко Дапчевић, совјетски генерал Владимир Иванович Жданов, професор др Сениша Станковић и др Благоје Нешковић, секретар Покрајинског комитета КПЈ за Србију и члан Главног народноослободилачког одбора за Србију.

На крају свечаности, тог првог митинга у ослобођеном Београду, грађани су упутили поздрав маршалу Титу:

»Београд, главни град слободне Југославије, ослобођен фашистичке окупације херојским напорима На-

родноослободилачке војске и славне Црвене армије, шаље ти, као врховном команданту, пламене поздраве дивљења и захвалности што си га ослободио најљућег вековног непријатеља српског народа и осветио Крагујевац, Краљево, Јајинце и безброј других кланица у нашој земљи.

С овог великог народног збора Београд ставља на располагање свом првом народном борцу све своје снаге како би се дело народног ослобођења што пре привело крају; у исти мах Београд изражава своју жарку жељу да те што пре поздрави у својој средини«.

Четири дана након ослобођења, у Београд је 24. октобра стигао из Вршца маршал Тито. После 1.135 дана, које је провео по врлетима западне Србије, Санцака, Босне, Црне Горе, по далматинским отоцима и у другим крајевима земље, поново је дошао у Београд, из којег је отишао 16. септембра 1941, као организатор и руководилац оружаног устанка и народноослободилачке борбе. Превезао се преко Дунава узводно од скелета порушеног панчевачког моста, недалеко од Вилиних Вода. На муљевитој обали су га дочекали чланови Политбироа Централног комитета КПЈ, команданти и политички комесари штаба 1. пролетерског корпуса и Главног штаба за Србију. С Титом је дошао и један совјетски генерал који је био одређен да организује Титово лично обезбеђење. Врховног команданта је пратио Коњички ескадрон Пратећег батаљона Врховног штаба и група совјетских официра и војника који су пошли још из Крајове. Њега је приликом доласка у Београд и проласка кроз град, чије су зидине, црне од пожара потпаљеног у име германске културе, штрчале увис, обезбеђивала 2. пролетерска бригада. Од импровизованог пристаништа на Дунаву, недалеко од Вилиних Вода, до Дедиња, кроз град, колона војних возила с маршалом прошла је Фран-

цуском улицом, преко Теразија, Улицом Милоша Великог и даље до Румунске улице. Колона се споро пробијала градским саобраћајницама, јер су биле закрчене брдима рушевина, пуне јама и рупчага. Унедоглед су се протезале гомиле цигле, црепа, греда и земље, ископане артиљеријским гранатама и авионским бомбама. Док се возио кроз разрушени град, Тито је неколико пута захтевао од свог шофера Никице Прље да заустави аутомобил. Озбиљна лица је гледао разрушене куће и школе.

Тито и Београд били су поново заједно. У сећању Тита тај дан је остао неизбрисив.

— Наш долазак у Београд — говорио је Тито — био је славан и по жестини борбе и по јунаштву и херојском отпору београдских радника, комуниста и омладинаца за читав период окупације. . . Било је то као кад послѣ много година одсутности желите поново да видите свој родни крај. Свака улица и кут подсјећали су ме на разне моменте из прошлих дана. Испуњавало ме је задовољство што се остварило оно што сам ја и моји другови говорили — да ћемо се вратити у Београд као побједници. То задовољство тешко је описати.

И даље:

— Београд сам нашао у стању општег одушевљења и радости, изгледало је као да је послѣ дуготрајне ноћи, која је настала 1941. године, освануо дан тек онда када смо ми у њега ушли. Таква су осјећања имали тада људи.

Прво непосредно обезбеђење смештаја маршала Тита на Дедињу, давао је 5. батаљон 2. пролетерске бригаде. Борци и руководиоци ове прослављене бригаде поносили су се тим задатком, па су га часно и с љубављу обавили. Истовремено са доласком маршала Тита у Београд су из Аранђеловца пристигли Политбиро Централног комитета КПЈ, Президијум АВНОЈ-а, Национални

комитет ослобођења Југославије, Врховни штаб Народноослободилачке војске и друга највиша војно-политичка руководства нове Југославије. Допутовали су возом, преко Младеновца, до Железничке станице Топчидер. Они су из Београда наставили да руководе завршним операцијама за ослобођење преосталог дела земље, консолидацијом ослобођених области, те даљом борбом око међународног признања нове Југославије. Њихова посебна брига је била усмерена на изградњу и учвршћење нове државне организације, чији су темељи ударени одлукама Другог заседања АВНОЈ-а, а упоредо с тим и на организовању привредног живота опустошених крајева.

Већ 27. октобра маршал Тито је на Бањици, недалеко од доскорашњег немачког концентрационог логора у којем су Немци убили око 80.000 људи, извршио смотру свечаног строја трупа 1. пролетерског корпуса које су учествовале у борбама за ослобођење Београда и Земуна. Те су јединице само дан раније биле обавештене да ће бити смотра и дефиле пред врховним командантом. Иако су имале мало времена, максимално су га искористиле и добро се припремиле за ту несвакидашњу свечаност. Врховног команданта је дочекао 1. пролетерски корпус на Бањичком пољу. Нешто пре 14 часова готово је цео корпус, око 40.000 бораца, био постројен. На левом крилу је била коњица, до ње јединице 1. пролетерске, 5. ударне, 6. пролетерске и 21. ударне дивизије, а у средини каре је био широк подијум застрт ћилимовима. Око 14 часова и 30 минута, у свечаној униформи, у пратњи команданта Главног штаба Србије генерал-потпуковника Коче Поповића и других својих сарадника, маршал Тито је аутомобилом стигао на Бањицу. Пошто се срдачно поздравио с представницима савезничких војних мисија — совјетским генерал-мајором Мелниковим, енглеским пуковником Максвелом и аме-

ричким мајором Ридом — и са истакнутим командантима јединица Црвене армије које су учествовале у борбама за ослобођење Београда са генералом тенковских трупа Владимиром Ивановичем Ждановим на челу, маршал Тито је примио рапорт од команданта 1. армијске групе генерала Пека Дапчевића. Затим је извршио смотру бораца постројених јединица. На препланулим лицима бораца био је урезан дубок траг рата и свега што су у суровој борби преживели.

Србијанац, Црногорац, Хрват, Босанац. . .

Ти људи што су се одупирали туђој сили. Грудима јој се супротставили. И срцем. И умом. И разбили је. Борили су се не само да завојевача отерају већ да га униште и обезбеде нови живот.

Маршал Тито је постројене бригаде поздравио борбеним партизанским поздравом: »Смрт фашизму!«

Из десетине хиљада грађана проломио се отпоздрав: »Слобода народу!«

Борци су били необично обрадовани сусретом с Титом. Неки су га сада први пут видели. Гледали су га изблиза, право у очи, препознајући у његовим зеницама искусног радника, металца који се школовао у суровој револуционарној пролетерској школи широм Европе.

Пошто је извршио смотру јединица, врховни командант се попео на говорницу, с које је одржао свој први говор у ослобођеном Београду. Сем осталог, тада је ослободиоцима Београда ставио на срце:

»Београд, главни град Југославије, тек од сада заиста постаје главни град свих Југословена, град који ће вољети све народи Југославије, град за који су проливали крв сви синови Југославије. Одавде, из Београда, треба да зраче оне идеје водиље које су нас носиле кроз ове тешке дане — идеје братства и јединства и идеја о великој и срећној Југославији. . .

. . . И у најтежим данима рата, у најстрашнијим офанзивама, ја сам увијек мислио у себи: 'У Београду смо отицели устанак, у Београду ћемо га побједоносно и завршити'. Тај велики дан сада је дошао. Међу нама мали је број оних који су кренули у устанак 1941. Они су положили своје животе у темеље ове земље да би она била слободна и онаква какву народ жели. Њиховом примјеру слиједиле су хиљаде других људи ове земље. Сваку палу пушку прихватало је десет нових руку. То смо и данас видјели на овој смотри. Нека је слава палим борцима за ослобођење Југославије, за ослобођење њеног главног града Београда».

Уз звуке војничких маршева музичара 1. пролетерског корпуса, ослободиоци Београда су наступали испред маршала Тита као и увек — чврсто, иако нису били навикнути на параде. Бригаде су пролазиле испред трибине и њихови борци су били почаствовани што још једном могу да поздраве свог врховног команданта и што су из његових уста чули први његов говор у ослобођеном Београду.

Ветерани са Солунског фронта и из балканских ратова ступали су раме уз раме са шеснаестогодишњим и седамнаестогодишњим дечацима и девојкама. Носили су необичну збирку оружја и опреме, с једном заједничком значком: да су у борби отети од непријатеља. Они су дошли на параду из борбе и ишли су поново у борбу.

Борци који су пролазили испред Врховног команданта марширали су добро, са смешком на лицу. Највећим делом су то били они који су пуне три године непрестано војевали. А само од пролећа 1944. у борбама су превалили пола Југославије. Сада су марширали у свом главном граду као победници, након свих опасности и тегоба, студени и глади, напада и противнапа-

да, заседа и дугих маршева, после недеља, месеци и година сталне напетости и неизвесности.

А маршал Тито је, и сам радостан, отпоздрављао војнички, једноставним поздравом ратника који се тако дубоко већ био урезао у сећања и у срца бораца који су од 1941. исписивали најлепшу страницу историје.

С Бањичког поља јединице су продужиле у град Булеваром ослобођења, Краља Милана и Поенкареовом улицом, а одатле разним правцима — неке на Сремски фронт, а неке ка својим становима, поздрављане од огромне масе Београђана који су испунили тротоаре и тргове кличући одушевљено својим ослободиоцима.

Сутрадан, 28. октобра, маршал Тито је у Белом двору на Дедињу приредио прву свечану вечеру у Београду, на коју су били позвани чланови Политбироа Централног комитета КПЈ, високи југословенски и совјетски команданти који су учествовали у бици за Београд, као и чланови страних војних мисија. У пригодном говору маршал Тито је поздравио своје госте. Говоре су такође одржали шефови совјетске, енглеске и америчке војне мисије при Врховном штабу Народноослободилачке војске.

*
* *
*

Београдска операција спада међу најзначајније у историји ослободилачке борбе народа и народности Југославије 1941—1945, по ангажованим снагама, карактеру и жестини дејстава и војно-политичким последицама.

У овој операцији је командовање јединица Народноослободилачке војске успело да кондензује раније стечена искуства и обезбеди њихову примену на једном вишем војничком нивоу. Јединице 1. армијске групе, потпомогнуте искусним совјетским трупама, смело и одлуч-

но су продирале све дубље у град, који су Немци жестоко и упорно бранили, а заостале и изоловане немачке трупе постепено су уништаване резервама. Да се другачије поступало, непотребно би се крварило и пут јединица до Теразија и Калемегдана захтевао би знатно више времена. И то је била једна од битних особина борби за ослобођење Београда.

Борбе за Београд су биле доста сложене. Ту је дошло до значајног садејства између јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије, нарочито у борбама у граду и јужно од њега. Брзином дејства и маневарском способношћу спречено је спајање Штетнерове и Шнекенбургерове корпусне групације, што је омогућило да се оне туку по деловима.

Немачко фашистичко командовање, по свему судећи, није очекивало тако брз и директан удар на Београд, нарочито не с тако јаким југословенским и совјетским снагама. Потценило их је, иначе би, вероватно, већ раније своју јаку групацију из источне Србије пребацили на северозапад и распоредили на београдском и моравском одбрамбеном фронту. Немци су били изненађени брзином и смелашћу удара, што је осигурало успех ослободилачких снага, а њих довело у катастрофалан и безизлазан положај.

Јединице Народноослободилачке војске, без потребних техничких средстава и довољног броја тешких оруђа, нарочито јединице 12. ударног корпуса, надокнађивале су те недостатке одушевљењем, упорношћу, сналажљивошћу и масовним хероизмом.

Извлачећи закључак из борби за Београд, Штаб 1. пролетерске бригаде је у свој извештај од 31. октобра 1944. године, поред осталог, забележио:

». . . борба у Београду правилно је схваћена у свим нашим јединицама од стране бораца, а нарочито руко-

водилаца, из чега је произишао масовни хероизам код наших јединица, као и код појединаца, упорност и сналажљивост. . . Одушевљење наших бораца и руководи- лаца у заједничким операцијама са трупима Црвене ар- мије против заједничког непријатеља савладало је све техничке препреке и у потпуности су извршили постав- љени задатак и стекли огромно ратно искуство у вође- њу таквих операција.

Упорност и вјештина наших јединица у овим бор- бама, сналажљивост у савлађивању појединих тешких сектора и упоришта, масовни подвизи појединаца, као и јединица били су већи него икада до сада у нашој бри- гади. Држање нових бораца у овим борбама одушеви- ло је све наше старе борце и руководиоце, а нарочито њихова сналажљивост, упорност и масовно истицање«.

Сличне оцене су дали и остали штабови чије су јединице учествовале у борбама у Београду. Тако, на пример, Штаб 8. црногорске бригаде је у извештају од 31. октобра 1944, између осталог, констатовао да су »сви наши борци и руководиоци показали пуно вјештине и самоиницијативе, нарочито у ликвидацији појединих важнијих и тврђих упоришта«.

У. ОПЕРАЦИЈЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ПОМОРАВЉА И КРАГУЈЕВЦА

За време борби за Београд, снаге 93. и 113. стре- љачке дивизије 68. стрељачког корпуса Црвене армије и 17. ударна дивизија 1. пролетерског корпуса Народноослободилачке војске водиле су борбе код Крагујев- ца, а 223. стрељачка дивизија 64. стрељачког корпуса Црвене армије и део снага 45. дивизије 14. корпуса На- родноослободилачке војске водили су борбе код Јаго-